

Recepcija Jacquesa Maritaina u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća

IVAN ČULO

Institut Fontes Sapientiae, Zagreb

UDK 1 Maritain, J.
1(091)(497.5)"19"
141.31

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 11. 7. 2016.

Prihvaćen: 10. 1. 2018.

»Kao individue podložni smo zvijezdama, kao osobe mi smo iznad zvijezda.«¹

Jacques Maritain

Sažetak

U radu se prikazuje i analizira recepcija francuskog filozofa Jacquesa Maritaina (1882 – 1973) u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća. Prate se prijevodi njegovih članaka i knjiga, članci o Maritainu i njegovim djelima te utjecaj nekih Maritainovih ideja na hrvatske mislioce.

Na prve odjeke njegove misli nailazimo početkom 1920-ih. Već pri prvom spomenu Maritaina 1921. godine Matija Petlić ga predstavlja kao velikog i značajnog filozofa, osobito za katoličku misao. Maritain se u filozofskom smislu intenzivnije prihvaća tijekom 1930-tih kao najznačajniji neotomist i jedan od predvodnika personalističkog pokreta, kad dobiva epitete: »katolički vođa u filozofskim idejama«, »najjači predstavnik kršćanske filozofije«, »uvažen filozof i obraćenik«, »filozofski autoritet«, »slavni francuski filozof« i slično. U tome prednjače katolički časopisi *Nova revija*, *Život*, *Vrhbosna*, *Luč* i *Duhovni život*.

U 1930-im pojavljuju se i prvi prijevodi njegovih djela: *Religija i kultura* (1935) i *Andeoski naučitelj* (1936). Ovo drugo djelo pružilo je povod žestokoj polemici o tomizmu kao jedinom ispravnom filozofskom katoličkom pogledu na svijet između dominikanca Hijacinta Boškovića i franjevca Karla Balića. Njihov sukob zasjenio je sva druga razmatranja o Maritainu, iako je bilo vrijednih prinosa, osobito u radovima Đure Gračanina, Stjepana Zimmermanna, Dušana Žanka i Bogdana Radice.

Nakon Drugoga svjetskog rata uslijedila je represija prema svima koji nisu prihvaćali proklamirani marksistički pogled na svijet, a za takvu ideologiju Maritain je bio nepoželjan mislilac. U ocjenama neotomizma i personalizma beogradski marksisti-

¹ Jacques Maritain, *Tri reformatora* (Split: Laus, 1995), p. 27.

stički filozofi Dragan Jeremić i Radmila Šajković prikazuju Maritainovu misao u negativnom svjetlu, ali značajnija filozofska kritika izostaje. Maritain se u poratnom dobu rijetko spominje, a iznimka su personalističko-neotomistički časopisi hrvatske emigracije, osobito *Osoba i duh* i *Glas sv. Antuna*. U njihovim člancima, osobito Hijacinta Eterovića, dominira tematika Maritainove političke filozofije i filozofije prava.

Slabljenjem krutog poratnog ideološkog stava i svojevrsnom liberalizacijom bivše Jugoslavije u 1960-tima i na području kulture i filozofije događaju se ograničeni demokratski pomaci. Sredinom 1960-ih, osobito u razdoblju Drugoga vatikanskog koncila, Maritain je sve prisutniji u oživljenom katoličkom tisku, dok ga marksistička misao prešućuje ili spominje uzgredno. Prvi sustavniji poslijeratni članak o Maritainovoj misli objavljuje Andrija Bonifačić 1966. godine, a kasnije ga u svojim radovima izrazitije tematiziraju i spominju Tomo Vereš, Ante Kusić i Radovan Grgec.

U razdoblju 1989–1995 objavljeni su prijevodi četiriju njegovih djela: *Cjeloviti humanizam* (1989), *Filozofija povijesti* (1990), *Čovjek i država* (1992) i *Tri reformatora: Luther, Descartes, Rousseau* (1995). S propašću socijalizma ne dolazi do nove kvalitete u recepciji Maritaina. Iako je bilo očekivano da u društvu i državi koja mijenja državni i društveno-politički status pitanja o demokršćanskoj orijentaciji, europskim integracijama i ljudskim pravima rezultiraju ozbiljnijim raspravama, a koje ne bi bile moguće bez poziva na Maritaina, to se nije dogodilo. Maritain se i dalje učestalo usputno spominje na marginama ili u bilješkama različitih tekstova, a očit je nedostatak sintetičkih radova o njegovoj misli. Malo je prevedenih djela iz njegova bogatog opusa, a Maritain je samo djelomično poznat na nekim, a uglavnom nepoznat na mnogim područjima svog djelovanja. Iako je razvidna tendencija, za koju bi se moglo tvrditi da je i konstanta u Hrvatskoj, da se Maritain prenaglašava tamo gdje ne treba, a ne spominje tamo gdje treba, razni se mislioci izjašnjavaju o njegovoj nespornoj veličini.

KLjučne riječi: Jacques Maritain, kršćanska filozofija, neotomizam, personalizam, recepcija u Hrvatskoj, Hijacint Eterović, Đuro Gračanin, Ante Kusić, Bogdan Radica, Tomo Vereš

1. O Jacquesu Maritainu

1.1. Ocrta života i djela

Jacques Maritain rođen je 18. studenog 1882. u Parizu. Sin Paula Maritaina, istaknutog odvjetnika, i Geneviève, kćeri liberalnog političara Julesa Favrea, odrastao je u vjerski indiferentnoj obitelji. Maritain se kao četrnaestogodišnjak oduševio idejama socijalizma te je tada pisao da će biti socijalist i živjeti za revoluciju. Studirao je na Lycée Henri-IV (1898 – 1899) i na Sorboni, gdje je pripremio licencu iz filozofije (1900 – 1901) i prirodnih znanosti (1901 – 1902). Kao studenta i dalje ga je privlačila borba za prava siromašnih i proletarijata, a po ocjenama je bio među vodećim studentima svoje generacije. Sakupljajući

potpise za peticiju protiv progona studenata socijalista u Rusiji, upoznao je kolegicu Raïssu Oumansov, mladu Židovku čija je obitelj izbjegla iz Rusije u Pariz. Oboje su bili nezadovoljni duhovnim stanjem francuskog intelektualnog života, a smisao su našli u Bergsonovu izazovu tada dominantnom pozitivizmu. Iako ga je na početku studija privlačila Spinozina filozofija, na prijedlog prijatelja i pjesnika Charlesa Péguya odlazi na predavanja Henrija Bergsona na Collège de France (1903 – 1904). Raïssa i Jacques vjenčali su se 1904. godine, a pod utjecajem književnika i krsnog kuma Léona Bloya 1906. krstili u rimokatoličkoj crkvi. Za Bloya su se oduševili nakon što su pročitali njegovu knjigu *La femme pauvre* (*Siromašna žena*). Nakon krštenja otputovali su na sveučilište u Heidelbergu, gdje je Jacques dobio stipendiju za dvogodišnji poslijediplomski studij biologije. Od 1906. do 1908. Maritain sluša predavanja biologa Hansa Driescha, koji mehanicističko tumačenje života pokušava zamijeniti aristotelovskom entelehijom. Pod utjecajem takvih vitalističkih shvaćanja Maritain počinje napuštati bergsonizam i usmjerava se k aristotelizmu i tomizmu. Nakon povratka u Francusku Maritain radi za izdavačku kuću Hachette na idejno neutralnim poslovima, što se njemu tada čini prihvatljivim. Naime, nakon obraćenja Maritain je mislio zaboraviti na svoju diplomu iz filozofije, jer nijedna filozofija nije spojiva s njegovom vjerom. Međutim njegov i Raïssin duhovni vođa, dominikanac Humbert Clerissac, uputio ih je na filozofska i teološka djela Tome Akvinskoga, što je na Maritaina utjecalo da se vrati filozofiji. Kasnije se često prisjećao da je tomizam za njega bio veliko otkriće jer su ga u nastavi filozofije na Sorboni ignorirali. Krajem 1912. godine postaje profesor filozofije u katoličkoj školi Lycée Stanislas, a počinje predavati i na Institut Catholique de Paris. Na Institutu, za docenta na Katedri za povijest moderne filozofije, imenovan je 1914, redovitim je profesorom postao 1921, a 1928. predstojnikom za logiku i kozmologiju.

U svojim ranim filozofskim djelima *La science moderne et la raison* (*Moderna znanost i razum*, 1910) i *La philosophie bergsonienne* (*Bergsonova filozofija*, 1913) nastoji obraniti tomističku filozofiju od Bergsonovih pristalica i drugih njima sličnih mislilaca. Nakon kratkog sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu nastavlja braniti katoličku misao djelima: *Antimoderne* (*Antimodernizam*, 1922), *Trois réformateurs – Luther, Descartes, Rousseau* (*Tri reformatora: Luther, Descartes Rousseau*, 1925), *Une opinion sur Charles Maurras et le devoir des catholiques* (*Mišljenje o Charlesu Maurrasu i dužnosti katolikā*, 1926) i *Clairvoyance de Rome par les auteurs du 'Pourquoi Rome a parlé'* (*Prosvijetljen pogled na Rim autorā 'Zašto je Rim govorio'*, 1929), zajedno s Danielom Lallementom. Na traženje francuskih crkvenih vođa da sastavi filozofske udžbenike piše *Éléments de philosophie* u dva sveska (*Uvod u filozofiju*, 1920. i 1923), iako je planirao sedam svezaka. Njegovi interesi proširuju

se na umjetnost i estetiku, osobito u djelima *Art et scholastique* (Umjetnost i skolastika, 1921), *Réponse à Jean Cocteau* (Odgovor Jeanu Cocteauu, 1926) i *Quelques pages sur Léon Bloy* (Nekoliko stranica o Léonu Bloyu, 1927). Iz 1920-ih značajna su i njegova djela *Réflexions sur l'intelligence et sur sa vie propre* (Osvrt na inteligenciju i vlastiti život, 1924), *Théonas ou les Entretiens d'un sage et de deux philosophes sur diverses matières inégalement actualles* (Théonas ili razgovori jednoga mudraca i dvojice filozofa o različitim, nejednako aktualnim temama, 1925), *Primauté du spirituel* (Prvenstvo duhovnog, 1927) i naročito *Le Docteur Angélique* (Anđeoski naučitelj, 1929).

Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina u *Ruskom domu* na pariškom Boulevard Montparnasse, na inicijativu Nikolaja Berdjajeva, održavali su se susreti pravoslavaca s francuskim katolicima i protestantima, na kojima je Maritain bio osobito aktivan. Kada je opao intenzitet tih susreta, nalazili su se u domu Nikolaja Berdjajeva, a potom Maritaina, kod kojeg su se već i ranije okupljali različiti mislioci. Maritainov dom u Versaillesu postao je mjesto gdje su se okupljali umjetnici, filozofi i teolozi, a kada su se preselili u Meudon 1923. godine, ti susreti su formalizirani kao *Cercle d'études thomistes*. U njihov dom u Meudonu često su zalazili filozofi Berdjajev, Oliver Lacombe, Étienne Gilson, Emmanuel Mounier i Peter Wust, teolozi Charels Journet i Réginald Marie Garrigou-Lagrangre, književnici i publicisti Jean Cocteau, François Mauriac, Julien Green, Max Jacob i François Fejtő, umjetnici Georges Rouault, Marc Chagall, Igor Fjodorovič Stravinski i mnogi drugi. Tu su redovito održavali tomističke kružoke, a sudjelovali su i oni koji nisu prihvaćali Tominu misao. Održavale su se i godišnje duhovne vježbe za sudionike kružoka, a takav su pristup Raïssa i Jacques nagovijestili u zajedničkoj knjizi *De la vie d'oraison* (Molitveni život, 1922) u kojoj se zalažu za komplementarnost duhovnog i intelektualnog života.²

Sjećanje na Maritaina iz tog doba iznosi Nikolaj Berdjajev:

»Zanimljivo je da je sam Maritain u prošlosti bio anarhist i materijalist. Postavši katolikom, počeo je braniti veoma ortodoksno katoličanstvo, postao je glasovit kao neprijatelj i nesmiljeni kritičar modernizma. Imao sam predrasuda protiv tomizma, protiv katoličke ortodoksije, protiv hajke na moderniste. Ali Maritain me je očarao. Već mi se sama njegova vanjština veoma svidjela. Bilo je u njemu nečeg blagog, nasuprot povremeno gruboj maniri u pisanju kad bi bila riječ o neprijateljima katoličanstva i tomizma. Ono što je napisao o Descartesu, Lutheru i Rousseauu bilo je duboko nepravedno. Uskoro sam s Maritainom uspostavio iznimno prijateljske odnose. Jako sam ga zavolio, što mi se uz moju suhoću

² U tom smislu na engleskom jeziku ta knjiga ima naslov *Prayer and Intelligence* (New York: Sheed and Ward, 1938).

ne događa često. Mislim da i on mene voli. Odnosi su nam čudni stoga što mi prašta moje, njemu mrske, nimalo ortodoksne misli, koje drugima ne oprašta. Možda se to dade objasniti time što sam čovjek iz drugog svijeta, što nisam ni katolik ni Francuz.«³

O razlikama između njih dvojice kao filozofa navodi:

»Filozofijski smo se Maritain i ja uvijek sporili, različita su nam filozofska izvorišta i različiti tipovi filozofijskog svjetonazora. On je sav prožet Aristotelom i Tomom Akvincem. Njemačka mu je filozofija potpuno strana. Uvijek me je zapanjivalo, što kao filozof tako slabo vlada njemačkim jezikom. Uopće nisam školski, slobodni sam mislilac. Ali izvorišta su mojeg filozofiranja Kant i njemačka filozofija. Maritain je skolastički, a ja sam egzistencijalni filozof. Teško je pritom naći zajednički jezik. A ipak je naše općenje bilo plodotvorno. Maritain je mistik, i razgovor s njime na duhovne teme veoma je zanimljiv. Tankočutan je čovjek i prijemljiv je za nove tokove vremena.«⁴

Osvrće se i na dugogodišnje poznanstvo i promjene kod Maritaina:

»Za dugih godina našeg općenja Maritain se jako promijenio, ali vazda on ostaje tomist pa tako prilagođava nove probleme tomizmu i tomizam novim problemima, on je, u biti, modernist u tomističkom obličju. Kad sam upoznao Maritaina, bio je 'desničar'. Ali na kraju osobne evolucije postao je 'ljevičar' i čak vođa 'lijevih' tokova u francuskom katoličanstvu.«⁵

Zanimljivo da Berdjajev Mouniera ne doživljava kao filozofa i sugovornika, spominje ga samo kao urednika *Esprita*.

Iako je podržavao francuski *Katolički pokret*, Maritain je veliku grupu unutar tog pokreta *Action Française* napustio 1926. nakon što je osuđena od Katoličke Crkve zbog nacionalističkih i antidemokratskih tendencija. Kasnih 1920-tih Maritainova pažnja počela se okretati i prema društveno-socijalnim pitanjima. Prijateljstvo s Berdjajevim od 1924. i Mounierom od 1928. često se navode kao poticaj za razvijanje njegova liberalnog kršćanskog humanizma i zastupanje prirodnih prava.

Do početka 1930-ih Maritain je već bio etablirani mislilac u katoličkom svijetu. Često je posjećivao Sjevernu Ameriku, gdje je držao predavanja na Sveučilištu u Chicagu, a od 1932. na Gilsonov poziv i na Institutu za srednjovjekovne studije (*Institut d'études médiévales*) u Torontu. Maritainov utjecaj bio je velik u Južnoj Americi, osobito zbog njegovih ideja iz političke filozofije.

³ Nikolaj Berdjajev, *Samospoznanja: filozofska autobiografija* (Zagreb: Demetra, 2005), p. 245.

⁴ Isto, p. 245.

⁵ Isto, p. 246.

Tijekom 1936. držao je predavanja u Latinskoj Americi te postao dopisni član brazilske akademije za književnost.

Svoj filozofski rad, koji se često naziva eklektički, Maritain nastavlja i u 30-tim godinama. U prvoj polovici tog desetljeća uslijedila su djela: *Religion et culture* (Religija i kultura, 1930), *Distinguer pour unir ou les Degrés du savoir*, (Stupnjevi spoznaje, 1932), *Le songe de Descartes* (Descartesov san, 1932), *De la philosophie chrétienne* (O kršćanskoj filozofiji, 1933), *Du régime temporel et de la liberté* (O vremenitom poretku i slobodi, 1933), *Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative* (Sedam predavanja o bitku i prvim principima spekulativnoga uma, 1934), *Lettre sur l'indépendance* (Pismo o nezavisnosti, 1935), *Frontières de la poésie* (Granice poezije, 1935), *La philosophie de la nature* (Filozofija prirode, 1935), *Science et sagesse* (Znanost i mudrost, 1935). Počevši od 1936. do kraja Drugoga svjetskog rata producirao je velik broj tekstova, uključujući: *Humanisme intégral* (Cjeloviti humanizam, 1936), *Situation de la poésie* (Stanje poezije, 1938), *Questions de conscience: essais et allocutions* (Pitanja savjesti: eseji i govori, 1938), *Les Juifs parmi les nations* (Kršćanski pogled na židovsko pitanje,⁶ 1938), *Quatre essais sur l'esprit dans sa condition charnelle* (Četiri eseja o duhu u njegovu tjelesnom stanju, 1939), *De la justice politique: notes sur la présente guerre* (O političkoj pravdi: bilješke o sadašnjem ratu, 1940), *Le crépuscule de la civilisation* (Sumrak civilizacije, 1941), *Confession de foi* (Ispovijest vjere, 1941), *A travers le désastre* (Francuska, moja zemlja: kroz katastrofu,⁷ 1941), *La Pensée de Saint Paul* (Misao svetog Pavla, 1941), *Les droits de l'homme et la loi naturelle* (Čovjekova prava i prirodno pravo, 1942), *Christianisme et démocratie* (Kršćanstvo i demokracija, 1943), *Principes d'une politique humaniste* (Načela humanističke politike, 1944) i *De Bergson à Thomas d'Aquin* (Od Bergsona do Tome Akvinskog, 1944).

Zbog svojih antifašističkih stavova u siječnju 1940. Jacques i Raïsa sele se u New York gdje su živjeli do početka 1945. Predavao je na Sveučilištu Princeton (1941 – 1942), Yale (1943), Columbia (1941 – 1944) te u Torontu na Institutu za srednjovjekovne studije (1940 – 1944). Redovito sudjeluje u emisijama namijenjenima okupiranoj Francuskoj te surađuje s *Glasom Amerike*. Tada su mnoga njegova djela prevedena i objavljena na engleskom jeziku, a pojavljuju se i njegova djela samo na engleskom ili su najprije objavljena na tom jeziku, kao što su: *Scholasticism and Politics* (Skolastika i politika, 1940), *Ransoming*

⁶ Hrvatski prijevod naslova prema poznatijem izdanju na engleskom jeziku: *A Christian Looks at the Jewish Question* (New York: Longmans, Green and Co., 1939).

⁷ Hrvatski prijevod naslova prema poznatijem izdanju na engleskom jeziku: *France, My Country: Through the Disaster* (New York: Longmans, Green and Co., 1941).

the Time (Otkupljenje vremena, 1941), *Art and Poetry* (Umjetnost i poezija, 1943) i *Education at the Crossroads* (Obrazovanje na raskršćima, 1943).

Na traženje Charlesa de Gaullea 1945. Maritain pristaje biti francuski veleposlanik pri Svetoj Stolici, na kojem mjestu ostaje do 1948. shvaćajući to kao patriotsku dužnost. Dok je bio veleposlanik, Maritain se sprijateljiio s mons. Giovannijem Battistom Montinijem, budućim papom Pavlom VI. Nekoliko godina ranije Montini je preveo na talijanski Maritainovo djelo *Tri reformatora*. Krajem 1947. održavala se u Meksiku *Druga opća konferencija UNESCO-a*, na kojoj je Maritain sudjelovao kao vođa francuske delegacije te izabran za predsjednika konferencije. U zračnoj luci u New Yorku, na povratku u Europu predsjednik Sveučilišta Princeton ponudio mu je da predaje na tom sveučilištu. Maritain je ponudu prihvatio i od 1948. do 1960. djelovao u Princetonu. Osim u Princetonu držao je predavanja i na drugim američkim sveučilištima (Notre Dame i Chicago), a povremeno je dolazio u Francusku držati tečajeve filozofije u gradu Soisy, u blizini Pariza.

Od 1945. nastavlja objavljivati brojna djela, od kojih su neka objavljena najprije na engleskom ili samo na tom jeziku: *Messages 1941–1944* (Poruke 1941–1944., 1945), *A travers la victoire* (Kroz pobjedu, 1945), *La voie de la paix* (Put mira, 1947), *Raison et raisons* (Doseg razuma, 1947), *La personne et le bien commun* (Osoba i opće dobro, 1947), *Courte traité de l'existence et de l'existant* (Postojanje i postojeće, 1947), *The Meaning of Human Rights* (Značenje ljudskih prava, 1949), *Man and the State* (Čovjek i država, 1951), *Neuf leçons sur les notions premières de la philosophie morale* (Devet predavanja o prvim pojmovima moralne filozofije, 1951), *Georges Rouault* (1952), *Approches de Dieu* (Pristupi Bogu, 1953), *Creative Intuition in Art and Poetry* (Kreativna intuicija u umjetnosti i poeziji, 1953), *On the Philosophy of History* (Filozofija povijesti, 1957), *Saint Thomas and the Problem of Evil* (Sveti Toma i problem zla, 1958), *Réflexions sur l'Amerique* (Osvrti o Americi, 1958), *Liturgie et contemplation*⁸ (Liturgija i kontemplacija, 1959), *The Sin of the Angel* (Grieh anđela, 1959), *Pour une philosophie de l'éducation* (Za filozofiju odgoja, 1959), *La philosophie morale* (Filozofija moralna, 1960), *Le philosophe dans le cité* (Filozof u gradu, 1960), *The Responsibility of the Artist* (Odgovornost umjetnika, 1960), *On the Use of Philosophy* (O upotrebi filozofije, 1961), *Dieu et la permission du mal* (Bog i dopuštenje zla, 1963), *Le mystère d'Israël et autres essais* (Misterij Izraela i drugi ogledi, 1965), *Carnet de Notes* (Dnevnik, 1965), *Le Paysan de la Garonne* (Seljak s Garonne, 1966), *De la grace et de l'humanité de Jesus* (O Isusovoj milosti i humanosti, 1967),

⁸ Zajedno s Raïsom.

Frontières de la poésie et autres essais (Granice poezije i drugi eseji, 1968), *De l'Église du Christ* (Crkva Kristova, 1970) i *Le Cantique des Cantiques* (Pjesma nad pjesmama, 1971).

Maritainovi se vraćaju u Francusku 1960. Raïssa te godine umire, a Jacques se seli u Toulouse, gdje živi u redu *Male braće Isusove*, društvu kontemplativaca koji su živjeli u svijetu siromašnih i nadahnjivali se Charlesom de Foucauld, francuskim svećenikom mučenikom. Maritainov rad imao je velik utjecaj na *Drugi vatikanski koncil* (1962–1965). On je jedan od trojice filozofa (druga dvojica su Jean Guitton i Stefan Swieżawski), kojima je na završetku Koncila 1965. papa Pavao VI. predao *Poruku Koncila intelektualcima*. God. 1970. Maritain je zatražio da se priključi redu *Male braće Isusove*, a umro je u Toulouseu 28. travnja 1973. Pokopan je uz Raïssu u Kolbsheimu, u regiji Alsace. Poslije Maritainove smrti izašla su različita sabrana i odabrana djela, brojni tekstovi, od kojih valja izdvojiti postumno objavljena predavanja iz kolovoza 1950. naslovljena *La loi naturelle ou loi non-écrite* (Prirodno pravo ili nepisano pravo, 1986).

O životu Maritainovih mnogo toga je poznato zahvaljujući i Raïssinim dnevnicima *We Have been Friends Together* (Bili smo prijatelji zajedno, 1942) i *Adventures in Grace* (Pustolovine u milosti, 1945). Nakon njezine smrti pronađen je duhovni dnevnik, objavljen kao *Raisin dnevnik* (Raïssa's journal, 1974). Zanimljivo memoarsko svjedočanstvo predstavlja i djelo *Our Friend, Jacques Maritain* (Naš prijatelj, Jacques Maritain) Julie Kernan. Dobro je poznata Maritainova privrženost supruzi, tako da je na njihovu grobu, po njegovoj želji, napisano velikim slovima po sredini »Raïssa Maritain«, a u donjem desnom uglu malim slovima »i Jacques«.⁹ Dan nakon Maritainove smrti papa Pavao VI. Izjavio je o Maritainu da je bio »zaista veliki mislilac naših dana, učitelj umijeća mišljenja, življenja i molitve«.¹⁰

Maritain je svoj rad vidio u kontinuitetu s mišlju Tome Akvinskog i nesumnjivo je da su njegovi radovi duboko prožeti njegovom katoličkom vjerom. U početku privučen Spinozinim idealizmom, a kasnije i Bergsonovim vitalističkim intuicionizmom, bio je u mogućnosti obraniti katoličku misao znanjem i pristupom svojih kritičara suvremenika. Maritain odbacuje 'modernost' kartezijske i postkartezijske misli i traži vraćanje u 'pred-moderni' pogled T. Akvinskog. Ipak uvidio je da filozofija ne može samo ponavljati Tomine poglede, već tomistički pristup koristi za rješavanje problemā suvremenog svijeta. Ispravno razumjeti njegov pristup, a potom i njegovu recepciju na ovim prostorima, za-

⁹ Thomas Gallagher, »Jacques Maritain«, u: *** *Suvremena katolička enciklopedija*, priredio Michael Glazier i Monika K. Hellwig (Split: Laus, 1998), pp. 563–566, na p. 566.

¹⁰ *Regina Caeli*, 29. travnja 1973, dostupno na: https://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/angelus/1973/documents/hf_p-vi_reg_19730429.html (pristupljeno 14. lipnja 2016.)

htijeva sagledavanje njegova djelovanja u svjetlu personalizma i neotomizma, metafizike, filozofije prirode i znanosti, filozofije religije te teologije, moralne, političke i filozofije prava, odnosno estetike i filozofije umjetnosti.

1.2. Personalizam i neotomizam

Personalizmom se obično naziva onaj smjer unutar filozofije dvadesetog stoljeća koji u središte zanimanja stavlja osobu i namjenjuje joj dvostruku ulogu: a) osoba je apsolutno središte i standard za društvo i sve njegove institucije; i b) osoba je osnova za naviještanje apsolutne univerzalnosti i solidarnosti među svim ljudima.¹¹ Pojam 'personalizam' često se koristi u filozofskoj, sociološkoj, teološkoj i politološkoj literaturi, a određuje se kao filozofija, filozofski pravac, disciplina, nauk, pokret, teorija, učenje itd. Dodatna poteškoća u određenju personalizma jest što taj pojam ima različite konotacije ovisno o geografskom, povijesnom i ideološkom kontekstu. U svakom slučaju, za personalizam možemo reći da je filozofsko stajalište koje kao polaznu točku uzima 'osobu', pojam bitno različit od individuum, pojedinca i sl. Različiti autori u okviru personalizma smještaju različite mislioe, ali u presjeku njihovih nabiranja za europski personalizam gotovo uvijek se navode tri filozofa: Mounier, Berdjajev i Maritain. Otuda personalizam u kontekstu ovog rada, gledamo kao povijesni i kulturni fenomen te duhovni pokret koji se razvio u Francuskoj, a pokrenuo ga je Emmanuel Mounier 1932. s misliocima okupljenima oko časopisa *Esprit*. Personalizam se shvaća kao antiindividualizam i kritičan je prema materijalizmu i liberalizmu. Protivnik je svih totalitarizama jer oni nijeću osobu, a razvijaju ideologiju i idolatriju klase, nacije i rase. U hijerarhiji vrijednosti, personalizam insistira na 'prvenstvu osobe' i 'prvenstvu duhovnosti'. Problem povezanosti personalizma kao filozofije i kršćanstva kao religije u potrazi za humanizmom izrazio je Maritain riječima:

»Dobro mi je znano da neki smatraju kako autentični humanizam može po definiciji biti samo protureligiozni humanizam. Mi mislimo posve suprotno.«¹²

Maritain se zalaže za uspostavu novog, cjelovitog humanističkog društva kojem bi glavne značajke bile personalizam, komunitarnost i pluralizam, nadahnute temeljnim kršćanskim vrednotama slobode, ljubavi i bratstva. Pri tome zastupa tezu da je ispravno poimanje vremenitog poretka personalističko. Pod tim razumijeva »kako je od temeljne važnosti da zajedničko vremenito dobro poštuje

¹¹ Thomas R. Rourke and Rosita A. Chazarreta Rourke, *A Theory of Personalism* (Oxford: Lexington Books, 2005), p. 10.

¹² Jacques Maritain, *Cjeloviti humanizam* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989), p. 15.

nadvremenite ciljeve ljudske osobe i da im služi.«¹³ Iako personalisti polaze od kategorije 'osobe' kao duhovnog praelementa bitka, kao primarne stvaralačke realnosti i najviše duhovne vrijednosti, njihovi putovi u razjašnjenjima i traženjima dodatnih uporišta razilaze se. Za Berdjajeva je svojstven odlazak u ruski mesijanizam, za Mouniera u egzistencijalizam, a za Maritaina u (neo)tomizam.

U tu podvrstu personalizma, tzv. 'tomistički personalizam', pored Maritaina i Gilsona smještaju se Yves Simon, Robert Spaemann i Karol Wojtyła.¹⁴ To je smjer kršćanske ili, točnije, katoličke filozofije koji nastoji u suvremenim prilikama obnoviti zasade srednjovjekovne skolastičke filozofije i teologije, pri čemu kao polazište uzimaju filozofska rješenja i postavke Tome Akvinskoga. Proučavanje Tomine filozofije preporučili su pape Lav XIII. (enciklika *Aeterni Patris*, 1879), Pio X. (*Motu proprio Sacrorum Antistitum*, 1910) i Pio XI. (*Constitutio Apostolica Deus scientiarum Dominus*, 1931). Tomistički personalizam, s katoličkog aspekta poznatiji kao novoskolastika, pokušava uskladiti svoje teze sa znanstvenim i filozofskim dostignućima i ukloniti zastarjele pojmove i teorije iz skolastičkih sustava. Enciklika *Aeterni Patris* nastala je kao reakcija na Kanta i modernizam, osobito na postavku o nepoznatljivosti 'stvari po sebi' i nemogućnosti objektivne spoznaje. Kao poznatiji novoskolastičari, pored Maritaina i Gilsona, često se navode Albert Stöckl, Otto Willmann, Martin Grabmann, Joseph Geysler, Erich Przywara, Fritz-Joachim Paul von Rintelen, Karl Rahner, Désiré Joseph Mercier i Józef Maria Bocheński. Kao izrazitiji hrvatski novoskolastici slove Antun Bauer, Josip Stadler, Stjepan Zimmermann, Hijacint Bošković i Vilim Keilbach.¹⁵

Neotomizam ili neoskolastika osobito je u francuskoj sredini najprije prepoznat kao klerikalni fenomen, ali s Maritainom postaje i laički napor verifikacije tradicionalne katoličke misli na širem području kulture. Maritain je, poput mnogih iz svoje generacije, došao pod utjecaj Henrija Bergsona, kojega je usporedio s T. Akvinskim u svojoj prvoj knjizi *Bergsonova filozofija* (1913). Kritizirajući Bergsona prednost daje Akvinskom. *Antimodernizam* (1922) je djelo za koje bi se moglo, površnim sagledavanjem, pomisliti da Maritain vidi tomizam kao oprečan suvremenoj misli. Da to nije tako, postaje sasvim jasno iz *Andeoskog naučitelja* (1929), u kojem Akvinskog označava kao filozofski vrhunac. U djelu *Tri reformatora: Luther, Descartes, Rousseau* (1925) ukazuje na to kako je došlo do zastranjenja suvremene misli. Descartes je stavio naglasak na čovjekov razum, a ne na vjeru, što se najbolje odrazilo u pokretima

¹³ Isto, p. 164.

¹⁴ Vidi npr. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, na: <http://plato.stanford.edu/entries/personalism/> (pristupljeno 16. lipnja 2016.)

¹⁵ Vidi npr. 'Novoskolastika', Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44331#top> (pristupljeno 20. lipnja 2016.)

prosvjetiteljstva. Luther je pokušao ostvariti reformu Crkve, ali izvan i protiv Crkve, a što je poteklo iz njegove krive postavke da je narav i nadnarav, ljudsko i božansko kategorički nespojivo i oprečno. Rousseau je zaniijekao potrebu svake milosti jer je smatrao da je čovjek prirodno dobar i da se može naravno spasiti svojim vlastitim snagama. Sva ta tri rješenja, prema Maritainu, ogriješila su se o zdravu filozofiju bitka i realizam kršćanstva.

Najopsežnija Maritainova filozofska vizija nalazi se u *Stupnjevima spoznaje* (1932), djelu koje u *Routledge Encyclopedia of Philosophy* smatraju njegovim remek-djelom.¹⁶ U tom radu Maritain proširuje tomističku misao i nastoji objasniti veze između filozofije, znanosti i religije kao grana mudrosti. Tomističke ideje stavlja u kontekst modernog svijeta usvajajući Akvinčevu razliku između filozofije i teologije, pri čemu diskurs potonje određuje božanska objava, a održava se vjerom. Teologiju smatra disciplinom istine koja stoga traži djelatnost vjernika u traženju i prihvaćanju istine. Filozofija je, s druge strane, diskurs koji polazi od principa u javnoj domeni, spoznavanja i zaključivanja. Maritain vidi Akvinskog kao aristotelovca i sukladno tome usvaja Aristotelovu podjelu filozofije na teorijske i spekulativne discipline. Cilj *Stupnjeva spoznaje* jest uvidjeti da je naša potraga za spoznajom stupnjeviti uspon prema mudrosti kao takvoj. Pri tome razmatra odnos filozofije i eksperimentalne znanosti, ide u kritički realizam, raspravlja filozofska znanja racionalne stvarnosti te dolazi do metafizike. Potom obrađuje filozofiju i mistično iskustvo te tvrdi da je vrhunac ljudske potrage za istinom mudrost koja je dar Duha Svetoga.

Jačanje tomizma u Francuskoj dovelo je početkom 30-tih do rasprave treba li taj nauk zvati 'tomistička filozofija' ili 'kršćanska filozofija'. Slijedom teksta u *Revue de Métaphysique et de moral* u kojem se francuski filozof Emile Bréhier s podsmijehom upitao mogu li se kršćani uključiti u filozofiju, počela je rasprava o prirodi kršćanske filozofije koja je trajala nekoliko godina. Neslaganje s Bréhierovim stavom izrazili su Maurice Blondel¹⁷ i Maritain, a potom Gabriel Marcel, Gilson i drugi katolički mislioci. U djelu *Kršćanska filozofija* (1933) Maritain odbacuje optužbu da kršćanska vjera diskvalificira filozofiju. Štoviše, smatra da je vjera pomoć i poticaj za filozofiju.

U vezi s Maritainovim neotomizmom treba istaknuti da njegovi spisi u odnosu na Akvinčeva djela nisu egzegetskog karaktera, već da on stvara, prikazuje, kombinira, nadopunjuje i sintetizira Tominu misao nastojeći zainteresirati i učiniti ga razumljivijim suvremenim filozofima. U tom smislu Gilson je

¹⁶ *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Version 1.0, London and New York: Routledge (1998), pp. 5165–5168.

¹⁷ Maurice Blondel, »Y-a-t-il une philosophie chrétienne ?«, *Revue de Métaphysique et de Morale* 38/4 (1931), pp. 599–606.

život proveo tražeći točno što Akvinski misli, dok je Maritain nastojao učiniti u sadašnjosti ono što je Akvinski učinio u prošlosti.¹⁸

1.3. Metafizika

Iako Maritain nema djelo koje pruža cjelovit pogled na metafiziku, njegovi glavni doprinosi na tom području nalaze se u djelima *Uvod u metafiziku: sedam predavanja o biću* (1934), *Postojanje i postojeće* (1947) te *Od Bergsona do Tome Akvinskog* (1944). Metafizičke rasprave mogu se naći i u njegovim drugim djelima, kao što su *Stupnjevi spoznaje* (1932), *Doseg razuma* (1947), *Znanost i mudrost* (1935) i *Otkupljenje vremena* (1941). Maritain drži da se metafizika bavi bićima kao bićima (*ens inquantum ens*), odnosno da, »istražuje prve principe stvari i njihovih najviših uzroka«. ¹⁹ Maritain ne detaljizira tomističku metafiziku, već je stavlja u odnos s modernom znanostu i filozofijom te objašnjava njezine temelje. Maritainovo stajalište o metafizici u početku je bilo slično onom Akvinskog, ali njegov se pristup promijenio, što je vidljivo u djelu *Postojanje i postojeće* (1947), gdje opisuje Tomin egzistencijalizam te pokušava produbiti i razjasniti neke temelje tomističkog nauka i povezati ih sa suvremenim filozofima. Maritain govori o intuiciji kao uvjetu *sine qua non* metafizike. Ta intuicija nije svojstvena svima, već samo nekima. Ovakav pristup stavlja Maritaina u skupinu onih koji smatraju da se može baviti metafizikom bez nekog prethodnog znanstvenog, filozofskog ili nekog drugog načina razumijevanja stvarnosti. O dimenzionalnosti Maritainove metafizike dominikanac i filozof Tomo Vereš zaključuje:

»Maritain dosljedno svom katoličkom poimanju Tome smatra da je metafizika 'nužno tradicionalna i ustrajna znanost', a istodobno 'nužno progresivna i inventivna'. Drugim riječima, ona je nužno svevremenska, ili bolje rečeno vremenski trodimenzionalna, to jest okrenuta prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, jer čovjeku je zbilja dostupna samo kroz cjelinu vremena.«²⁰

1.4. Epistemologija

Maritainov glavni rad u epistemologiji jest *Stupnjevi spoznaje*, iako ima i nekoliko važnih eseja na tu temu u *Dosegu razuma* (1947) te u *Četiri eseja o duhu u svom tjelesnom stanju* (1939). Uglavnom slijedi realistički pogled Tome

¹⁸ Routledge Encyclopedia of Philosophy, p. 5166.

¹⁹ Jacques Maritain, *A Preface to Metaphysics: Seven Lectures on Being* (New York and London: Sheed and Ward, 1939), p. 27.

²⁰ Tomo Vereš, »Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 124–136, na p. 128.

Akvinskog, a prisutan je utjecaj i svetog Ivana od Križa i Augustina. Prema Williamu Sweetu, uglednom kanadskom filozofu personalističke orijentacije struktura *Stupnjeva spoznaje* čini se da odražava postupak iz djela sv. Bonaventure *Put duše k Bogu* (*Itinerarium mentis in Deum*).²¹ Suprotstavljajući se 'modernoj filozofiji' Maritain inzistira na prioritetu metafizike nad epistemologijom. U stvari, on smatra da je 'kritika spoznaje dio metafizike'.²² Tvrdi da su strukture i metode različitih znanosti determinirane prirodom poznatog objekta. Svoj pogled nazvao je kritički realizam, a bio je protiv tada dominantnih racionalističkih i empirijskih pogleda na spoznaju. Maritainova epistemologija nastoji objasniti ne samo prirodu spoznaje u znanosti i filozofiji već i u vjeri te mistici, a jedan od njegovih ciljeva bio je prikazati različite 'vrste' spoznaje i njihov odnos međusobno. Otuda dolazi i do različitih stupnjeva spoznaje, koji nisu neovisni jedan od drugoga, a postoji i hijerarhija između tih različitih stupnjeva spoznaje. Brojna su se pitanja pojavila u vezi s Maritainovom epistemologijom, posebno o njegovoj karakterizaciji filozofske spoznaje te o odnosu između filozofske i znanstvene spoznaje. Književnik i prevoditelj Maritainovih djela Marko Kovačević primjećuje da je Maritain gnoseološke teme »razvijao u kritičkome dijalogu s Descartesom i Bergsonom; intuicija mu je temeljni čovječji spoznajni čin, ali istovremeno naglašava potrebu čvrsto utemeljena pojmovnog mišljenja i njegovu zbiljsku vrijednost, čime se priklanja aristotelovskome i tomističkome spoznajnom realizmu«. ²³

1.5. Filozofija prirode i znanosti

Maritainovi prilozi filozofiji prirode i znanosti pojavljuju se u djelima *Neovitalizam u Njemačkoj i darvinizam* (1910), *Uvod u filozofiju*, u prvom svesku (1920), *Znanost i mudrost* (1935), a osobito u *Filozofiji prirode* (1935) i *Stupnjevima spoznaje*. Spominje se da su u rukopisu ostale i vrijedne studije koje su nastale u dijalogu s američkim prirodoznanstvenicima, napose s atomistima u Princetonu i na drugim sveučilištima.²⁴ Maritain se zalagao za filozofiju prirode kao specifičnu znanost, različitu od prirodnih znanosti i metafizike. Njegovo rano obrazovanje i sveučilišni studiji u prirodnim znanostima i razočaranje s pozitivističkim pristupom znanosti dovode ga do rasprave o odnosu znanosti i filozofije te razvija vlastitu filozofiju prirode. Za njega je filozofija prirode grana

²¹ 'Jacques Maritain', u: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, na: <http://plato.stanford.edu/entries/personalism/> (pristupljeno 10. siječnja 2016.)

²² Jacques Maritain, *The Range of Reason* (New York: Charles Scribner's Sons, 1952), p. 25.

²³ Marko Kovačević, »Pogovor«, u: Jacques Maritain, *Cjeloviti humanizam* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989), pp. 365–375, na p. 367.

²⁴ Tomo Vereš, »Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj«, p. 128.

spekulativne filozofije. Nastoji pružiti ontološku analizu tjelesnog, razumnog 'pokretnog bića' (*ens mobile*). To uključuje potragu za prvim načelima fizičke stvari, tj. načelima koja nadilaze osjetilno. Na vrhu prirodnih predmeta jest čovječanstvo te time psihologija postaje značajna za filozofiju prirode. Filozofija prirode leži, prema njemu, negdje između znanosti i metafizike. Tvrdi da je istraživanje prirodnih znanosti manje od filozofije prirode, jer je cilj filozofije prirode ne samo razmišljanje o metodama i zaključcima fizičkih znanosti već i pružanje temeljnih načela. Dolazi i do stava da filozofija prirode razumije da se stvarnost ne može svesti na fizičku stvarnost. Ona je usredotočena na esenciju stvari i prirodnu vrstu kojoj te stvari pripadaju. Drugim riječima, Maritain je razvio distinkciju između eksperimentalnog ili empiriološkog (Maritainov neologizam!) poznavanja prirode i filozofije prirode. U prirodnim znanostima razlikuje empirijsko znanje o prirodi i filozofiju prirode. Među znanstvenicima Maritainova doba vladalo je uvjerenje da je jedino znanje ono eksperimentalnih znanosti. Pitanja koja su izlazila van toga okvira unaprijed su odbacivana. Maritain je skovao kasnije široko prihvaćen pojam 'scientizam' da označi takvo gledište. S druge strane, onodobni su filozofi sveli filozofiju na povijest filozofije dopuštajući samo pitanja o tome što je mislio neki filozof, ali ne i pitanja istine o stvarnosti. Ovdje treba spomenuti i Maritainov rad *Obrazovanje na raskršćima* (1943), bilješke Maritainovih predavanja,²⁵ pisane za široku publiku, koje su doživjele neviđeni uspjeh i bile otkriće za mnoge.

Nedavno je Ivan Zelić objavio svoju doktorsku disertaciju o Maritainovoj filozofiji znanosti. U njoj analizira Maritainovo razgraničenje znanosti, različitih vrsta znanosti, istinitosti znanosti odnosno znanstvenog realizma, promjena i napretka znanosti, plodnosti primjene vlastitog shvaćanja znanosti te upotrebljivosti korištenja znanstvenih spoznaja. Disertacija sadrži i analizu utjecaja Maritainove filozofije znanosti te autor uspoređuje Maritaina s novijom analitičkom filozofijom znanosti:

»Mnoge stvari je Maritain uočio puno prije filozofa znanosti iz analitičkog kruga. Već je Toma Akvinski uočio da karakteristična metoda znanosti nije induktivna nego je hipotetičko-deduktivna, te da jednu znanstvenu teoriju nije moguće striktno dokazati. Maritain ga je u tome slijedio i njegove ideje razradio, u tome su njih dvojica pretekli Popera. Maritain je uočio i da znanstvene činjenice nisu nešto apsolutno sigurno i potpuno nezavisno od teorije. Ukazao je i da teorija nije nešto što logički slijedi iz činjenica, u izgradnji teorije je uvijek prisutan aktivni doprinos znanstvenika. Budući da teorija uvijek tvrdi više od onoga što

²⁵ Mnoga su Maritainova i Gilsonova najpopularnija i najutjecajnija djela bila najprije održana kao predavanja, a kasnije objavljena u nekatoličkim izdanjima. Ta djela, izgleda, nisu bila baš naročito dobro primljena od katoličkih mislilaca.

kažu provjerene činjenice, nove činjenice će prije ili kasnije dovesti do potrebe njezine korekcije, rekonstrukcije ili pak odbacivanja i zamjene novom«. ²⁶

Zelić svoj rad završava riječima:

»Iako je dakle Maritain prvi otkrio mnoge bitne ideje koje će se pojaviti kao naglašeno prisutne u filozofiji znanosti u drugoj polovici 20. stoljeća, on nije došao do većeg ili manjeg obezvređivanja znanosti kao mnogi pristalice takvih ideja. Otkriti granice znanosti je za one (jednako za znanstvenike kao i za filozofe) koji su je doživljavali kao jedno spoznajno savršenstvo, bilo vrlo šokantno iskustvo i donijelo im veliko razočarenje. Zato su onda krenuli u drugu krajnost, u zanemarivanje ili potcjenjivanje vrijednosti znanosti. Maritain je, naprotiv, izbjegao i Scilu obožavanja eksperimentalnih znanosti i Haribdu njihovog potcjenjivanja i obezvređivanja.« ²⁷

1.6. Filozofija religije i teologija

Poput Akvinskog Maritain je stava da nema sukoba između vjere i razuma, da je religijsko vjerovanje otvoreno za racionalne rasprave te da se postojanje Boga i nekih temeljnih vjerskih uvjerenja može filozofski dokazati. Religijska uvjerenja nisu osobno mišljenje ili privatna sklonost, već je to pitanje 'istine'. Maritain je smatrao da je filozofija bila *ancilla theologiae* te da filozofija na razini metafizičkog znanja omogućava demonstraciju nekoliko osnovnih vjerskih uvjerenja. Tvrdio je da se može doći do istine o Bogu te da bi, pored 'pet puteva' Tome Akvinskog o Božjoj opstojnosti, mogli postojati i drugi dokazi o postojanju Božanskog. U djelu *Pristupi Bogu* (1953) razvija ono što naziva 'šesti način' za dokazivanje opstojnosti putem 'bića transcendentne osobnosti' (prvo postojanje beskonačna je sveukupnost postojanja). ²⁸ Maritain potvrđuje mogućnost prirodne, predfilozofske, ali još uvijek racionalne spoznaje Boga. To je, tvrdi, 'znanje' koje je potrebno i koje dovodi do filozofske demonstracije Božjeg postojanja.

U završnoj spisateljskoj fazi Maritainovi spisi postali su otvoreno teološki. To se osobito odnosi na djela *O Isusovoj milosti i humanosti* (1967), *Crkva Kristova* (1970) i postumno objavljeno djelo *Nesputani pristupi* (*Approches sans entraves*, 1973). U djelu *O Isusovoj milosti i humanosti* pokušava osvijetliti milost Kristovu i psihologiju Kristove duše, uvodeći pojam 'nadsvijesti'.

²⁶ Ivan Zelić, *Filozofija znanosti Jacquesa Maritaina* (Split: Redak, 2013), pp. 242–243.

²⁷ Isto, p. 243.

²⁸ Jacques Maritain, *Approches to God* (New York: Harper & Brothers Publishers, 1954), pp. 72–83.

Djelom *Bog i dopuštenje zla* (1963) bio je najmanje zadovoljan. *Seljak s Garonne* (1966) predstavlja neku vrstu svjedočanstva njegove vjere i filozofskog stajališta. Djelo koje je svojevrsni kompendij njegovih omiljenih tema sadržava i poneko neslaganje s odbacivanjem onoga što se stoljećima smatralo vjerskim naukom i filozofski sigurnim. Zbog Maritainova odbacivanja suvremene euforije za promjenama ta je knjiga izazvala brojne reakcije, kako od onih koji su ga podržavali, tako i neistomišljenika.

1.7. Moralna, politička i filozofija prava

Danas se Maritain u širim intelektualnim krugovima spontano povezuje s političkom filozofijom katolicizma i kršćanskom demokracijom. Svoje misli iz moralne, političke i filozofije prava razvijao je u više djela i u velikom vremenskom rasponu. Prvi impuls za bavljenje političkom filozofijom vjerojatno je bila crkvena zabrana francuskog političkog pokreta *Action française*, koja je razočarala mnoge katolike. Da bi ublažio prijem, Maritain piše *Mišljenje o Charlesu Maurrasu i dužnosti katolika* (1926), a potom i *Prvenstvo duhovnog* (1927), knjigom koja je u engleskom prijevodu izašla pod efektivnijim naslovom *The Things That Are Not Caesar's* (*Stvari koje nisu Cezarove*). O viziji personalističkog, komunitarnog i pluralističkog društva, nadahnutog temeljnim kršćanskim vrijednostima piše u *Cjelovitom humanizmu* (1936), a političku filozofiju i filozofiju prava razvija i u brojnim djelima nakon 1940. U njima Maritain gradi viziju novoga demokratskog društva suprotnu građanskome individualističkome društvu te totalitarnim kolektivističkim društvima. Te su misli izložene osobito u djelima *Otkupljenje vremena* (1941), *Čovjekova prava i prirodno pravo* (1942), *Kršćanstvo i demokracija* (1943), *Načela humanističke politike* (1944) te *Čovjek i država* (1953).

S područja filozofije morala ističu se djela *Uvod u filozofiju morala* (1951) i *Filozofija morala* (1960). U vezi s pripremom i izradom *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* 1948. posebno treba istaknuti Maritainov doprinos tom najznačajnijem aktu modernih ljudskih prava.²⁹ Zbog njegova angažmana i uloge pri donošenju Deklaracije mnogi smatraju da je Maritain *spiritus movens* modernih ljudskih prava.

²⁹ Jacques Maritain, »Introduction«, u: ***, *Human Rights: Comments and interpretations* (Paris: UNESCO, 1948), pp. I–IX; Jacques Maritain, »Philosophical Examination of Human Rights«, u: ***, *Human Rights: Comments and interpretations*, pp. 59–64. Ostali su autori u zborniku: Mahatma Gandhi, Edward H. Carr, Arnold J. Lien, Luc Somerhausen, Richard P. McKeon, Salvador de Madariaga, John Lewis, Harold J. Laski, Benedetto Croce, J. Haesaert, Teilhard de Chardin, Serge Hessen, Quincy Wright, John Somerville, Kurt Riezler, Boris Tshecko, Levi-Carneiro, F. S. C. Northrop, Chung-Shu Lo, Humayun Kabir, S. V. Puntambekar, Aldous Huxley, R. W. Ferard, J. M. Burgers, René Maheu, I. L. Kandel, A. P. Elkin, Leonard Barnes i Margery Fry.

Maritainova moralna i politička filozofija leži unutar aristotelovsko-tomističke prirodnopravne tradicije. Maritain drži da aristotelovska etika nije adekvatna, jer ne sadrži spoznaju o konačnoj svrsi čovječanstva. Tomistički pogled, po kojem je zakon upisan u ljudsku prirodu derivat božanskog ili vječnog zakona i da 'kraj' čovječanstva nadilazi moguće u ovom životu, za Maritaina predstavlja značajan napredak i nadogradnju Aristotela. Ključni pojam Maritainove moralne filozofije jest ljudska sloboda, pri čemu 'sloboda' ne znači čistu racionalnu autonomiju, već realizaciju ljudske osobe u skladu s njezinom prirodom. Razlikuje čovjeka kao pojedinca i osobu. Ljudska su bića 'pojedinci' u odnosu na zajednički, društveni poredak čiji su dijelovi. Ali oni su također i osobe. Ljudska osoba je »dio političkog tijela i istovremeno iznad njega, jer je u njoj nadvremensko i vječno, u njezinim duhovnim stremljenjima i u njezinoj konačnoj sudbini«, ³⁰ a »posljednja svrha ljudske osobe – posljednja apsolutna svrha – jest Bog, koji daje da čovjek sudjeluje u njegovu nutarnjem životu i u njegovu vječnom blaženstvu«. ³¹ Upravo zbog ovog naglaska na vrijednosti ljudske osobe Maritain se i svrstava u personalistički krug. Antologijsko djelo personalizma jest *Cjeloviti humanizam*, u kojem Maritain pokazuje da kršćanin može doista biti humanist, pa čak i veći od drugih, te da se mora pronaći novi odnos između Crkve i države s obzirom na to da ne postoji više društvena struktura srednjeg vijeka. *Cjeloviti humanizam* predstavlja i svojevrsno Maritainovo udaljavanje od pozicija 'desne opcije' katoličanstva kakvu je zastupao pokret *Action française*. Poziva na povratak zdravoj filozofiji i odreknuće od lažnog humanizma bez Boga. Takvo filozofsko-vjersko uvjerenje prevodi u sve oblike konkretnog kulturnog, socijalnog, političkog života. Zamišlja posve novi tip kršćanskog društva koje odgovara vremenu, specifične kršćanske civilizacije, stvarnog povijesnog ideala, koji je komunitaran i socijalan, a ekonomija i industrija ostvaruju istinsko 'suvlasništvo'. Ta nova kršćanska zajednica nije srednjovjekovna s miješanjem i ispreplitanjem profanog i sakralnog. U novom društvu profano ima svoju autonomiju, ali u širem i konačnom smislu ostaje podređeno 'svetom'. Država je laička, ali kršćanski utemeljena. Za Maritaina je tako pravi i potpuni humanizam kršćanstvo, jer je u Isusu Kristu čovjek dosegao svoj vrhunski domet i ostvarenje u osobnom sjedinjenju s Bogom. Svaki čovjek kao slobodno biće stoji u osobnom odnosu s Bogom, a naša vrhunska krepost jest slobodno podvrgnuće Božjem zakonu.

Nakon ulaska SAD-a u rat Maritain u New Yorku objavljuje knjižicu *Čovjekova prava i prirodno pravo* (1942). U uvodu izriče nadu da će, nakon pobjede, demokracije koje su izgubile vjeru u sebe shvatiti da trebaju obnoviti

³⁰ Jacques Maritain, *Čovjek i država* (Zagreb: Globus – Školska knjiga, 1992), p. 146.

³¹ Isto, p. 147.

svoju političku filozofiju kako bi bile u stanju ostvariti ono što svijet od njih očekuje.³² U tom djelu najprije razjašnjava i nadopunjuje svoje shvaćanje o ljudskoj osobi: »U čovjekovu tijelu i kostima nalazi se duša koja je duh i koja vrijedi više negoli cjelokupni materijalni svijet. Duh je temelj osobnosti«. ³³ Ističe da »Osoba ima apsolutno dostojanstvo jer je u izravnom odnosu s apsolutnim«. ³⁴ Misli da takvo poimanje nije monopol kršćanske filozofije, nego je zajedničko svim filozofijama koje priznaju neko apsolutno biće iznad cjelokupnog svjetskog poretka. Osobi kao političkom biću potrebni su drugi, čovjekova narav iziskuje društvo. Cilj je društva zajedničko dobro, tj. 'zajedničko dobro ljudskih osoba'. Iako je uključen u političko društvo, čovjek ga nadilazi jer ima svoju svrhu, a to nije društvo, nego sâm Bog. Čovjek nije po sebi u cijelosti podređen političkom društvu niti je prema njemu usmjeren sa svim onim što u sebi nosi. Stoga ima prava koja su njemu vlastita, prava koja su povezana s njegovom naravi, koja mu omogućuju da postigne svoju svrhu. Ta su prava utemeljena na njegovu dostojanstvu i sudbini. Ona su mu potrebna za izvršenje njegovih dužnosti i postoji nerazrješiva veza između tih prava i dužnosti. No prava nisu utemeljena na tim dužnostima, već na naravi koja nalaže i dužnosti. Za njega su ta prava uključena u naravni zakon, u naravno pravo. Kasnije, u svojim predavanjima u Francuskoj, ³⁵ razvija tezu da se poznavanje naravnog zakona neprestance razvija.

Personalistički pogled na osobu i ljudsko dostojanstvo, a zatim na odnos osobe i zajednice utjecao je na najvažniji akt o ljudskim pravima – *Univerzalnu deklaraciju Ujedinjenih naroda o ljudskim pravima* iz 1948. Uloga i značaj personalizma, osobito Maritaina, u oblikovanju modernih ljudskih prava donedavno su neosnovano bili zanemareni od strane većine autora koji se bave političkom i filozofijom prava, kao i onih koji se bave ljudskim pravima u društvenim i humanističkim znanostima. To je osobito slučaj na ovim prostorima. Između ostalog i zbog okolnosti da je bivša Jugoslavija jedna od rijetkih zemalja koja nije glasovala za *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima*. Personalistička filozofija prava je vrsta prirodnog prava te ju je bitno sagledati u odnosu na tada dominirajući pravni pozitivizam, koji je upravo nakon Drugog svjetskog rata iznio na površinu niz slabosti pravne znanosti. U *Univerzalnoj deklaraciji* razvidan je dominantni personalistički odnosno Maritainov utjecaj, ali je Ma-

³² Jacques Maritain, *Christianity and Democracy / The Right of Man and Natural Law* (San Francisco: Ignatius Press, 2011), p. 65.

³³ Isto, p. 66.

³⁴ Isto, p. 67.

³⁵ Objavljena postumno pod nazivom *La loi naturelle ou loi non écrite* (Prirodno pravo ili nepisano pravo, 1986).

Maritain tada izjavio ‘dogovorili se jesmo, ali nemojte pitati za razloge’ kojom je ipak ostavio otvorenim pitanje o utemeljenju ljudskih prava, o čemu rasprave i danas traju.

Boravak u Sjedinjenim Američkim Državama, okupacija Francuske te sudjelovanje u kreiranju *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* znatno su ublažili Maritainovu raniju kritiku kapitalizma i doveli ga do statusa svojevrsnog prvaka demokracije i ljudskih prava. To postaje naročito vidljivo nakon njegovih predavanja u okviru fondacije Walgreen na Sveučilištu u Chicagu, koja su objavljena pod naslovom *Čovjek i država* (1951). Djelo predstavlja svojevrсно opravdanje demokratskog oblika vladavine, gdje Maritain donekle odustaje od idealne kršćanske demokracije, ali i dalje slijedi Akvinskog te tvrdi da postoji prirodni zakon koji je ‘nepisan’, ali imanentan u prirodi. Naime smatra da priroda ima teleološki karakter, može se znati što stvar ‘treba’ učiniti i kako treba ‘biti korištena od strane ispitivanjem svog kraja i normalnosti njegova funkcioniranja’. Otuda zaključuje:

»Zbog postojanja ljudske naravi postoji red ili uređenje što ga čovječji razum može otkriti i prema kojem ljudska volja treba da djeluje kako bi se uskladila s bitnim i nužnim ciljevima čovječjeg bića. Nepisani ili naravni zakon nije ništa drugo«. ³⁶

Taj zakon ‘propisuje naše najosnovnije dužnosti’ i poklapa se s moralom. Maritainova politička filozofija i njegova filozofija prava jasno su povezani s njegovom moralnom filozofijom. Položaj koji je branio opisao je kao ‘integralni kršćanski humanizam’ – ‘integralni’ jer promatra ljudsko biće, entitet koji ima materijalne i duhovne dimenzije, kao jedinstvenu cjelinu i zbog toga vidi ljudska bića u društvu kao sudionike zajedničkog dobra.

1.8. Estetika i filozofija umjetnosti

Maritain je s dugogodišnjim interesom pratio umjetnost i umjetnike. Od jedne od prvih knjiga, *Umjetnost i skolastika* (1920), kroz radove o slikaru Georgesu Rouaultu ili glumcu Jeanu Cocteauu, pa sve do djela *Granice poezije* (1935), *Stanje poezije* (1938), *Kreativna intuicija u umjetnosti i poeziji* (1953) i *Odgovornost umjetnika* (1960), Maritain je zaokupljen umjetnošću. To ne čudi jer je i Raïssa bila pjesnik, a mnogi iz Maritainova društva bili su umjetnici, kao Marc Chagall, Georges Rouault, Georges Bernanos, Jean Cocteau, Julien Green, Arthur Lourie i drugi. Fokus Maritainova pisanja nije estetska teorija ili estetski doživljaj, već umjetnost i narav ljepote.

³⁶ Jacques Maritain, *Čovjek i država*, p. 91.

Osobitu je pozornost izazvalo djelo *Umjetnost i skolastika*, gdje Maritain pokazuje da filozofija Tome Akvinskog može biti inspirativna i plodna ako je primijeni drugi filozof široke kulture sklon modernoj umjetnosti i kreativnom postupku. Osnovna Maritainova teza u estetici jest da je umjetničko stvaranje na neki način sakralno, a pjesništvo je vrhunski oblik umjetničkog stvaranja i u nekom smislu jedina univerzalna umjetnost.

Djelo *Odgovornost umjetnika* svojevrsna je kritika samosvrhovitoga larpurlartističkog esteticizma, a *Kreativna intuicija u umjetnosti i poeziji* bilješke su Maritainovih predavanja o lijepim umjetnostima u *Nacionalnoj umjetničkoj galeriji* u Washingtonu 1953. Maritainova estetička poimanja utjecala su na francuske i druge književnike, osobito one kršćanskog opredjeljenja. Potvrđuju to i riječi čuvenog njemačkog književnog teoretičara i kritičara Ernesta Roberta Curciusa:

»Književni pokret u Francuskoj ne možemo shvatiti ako ništa ne znamo o Maritainovoj osobi i duhu.«³⁷

1.9. Opća procjena i utjecaj

U trenutku smrti Maritain je vjerojatno bio najpoznatiji katolički filozof na svijetu. Širina njegova filozofskog rada, utjecaj na socijalni nauk Katoličke Crkve i gorljiva obrana ljudskih prava dovela ga je do statusa jedne od središnjih figura svoga vremena. Maritainova djela prevedena su na dvadesetak jezika, a ona na francuskom i engleskom jeziku doživljavala su više izdanja. Ta djela pokrivaju širok spektar područja, neka su pisana za opću, a neka za intelektualnu i akademsku publiku. Dio njegova opusa je i polemičan, osobito onaj koji je imao za cilj rješavanje specifičnih filozofskih i teoloških pitanja njegovog vremena.

Maritainova najtrajnija ostavština nesumnjivo je njegova moralna i politička filozofija, a utjecaj njegova rada na ljudska prava može se vidjeti ne samo u *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima* Ujedinjenih naroda iz 1948. godine već i u velikom broju nacionalnih ustava te u brojnim drugim aktima. Ovdje treba posebno istaknuti kanadsku *Povelju o pravima i slobodama* te preambulu *Ustava Četvrte Francuske Republike* (1946). Utjecaj na francuski ustav vjerojatno je odraz Maritainove korespondencije s francuskim generalom, a kasnije i predsjednikom De Gaulleom. Maritainov kršćanski humanizam i personalizam imali su značajan utjecaj na socijalne enciklike pape Pavla VI.,

³⁷ Marko Kovačević, »Pogovor«, p. 369.

na misli pape Ivana Pavla II., stvaranje demokršćanskih političkih orijentacija u Europi te pokretanje europskih integracijskih procesa. Završetkom hladnog rata došlo je do oživljavanja Maritainovih političkih ideja u srednjoj i istočnoj Europi. Maritain je i jedan od trojice katoličkih filozofa 20. stoljeća (drugo dvoje su Gilson i sv. Edith Stein) koje papa Ivan Pavao II. poimence preporučuje u svojoj enciklici *Fides et ratio*.

Dva druga područja u kojima je Maritainova misao bila utjecajna jesu estetika te filozofija obrazovanja, koja je nekad bila osobito utjecajna u Latinskoj Americi i Africi francuskog govornog područja. Maritainov rad na području epistemologije, iako je bio bitan za njegovu političku i vjersku misao te estetiku, nije imao prijem kakav je zaslužio. Maritainov utjecaj bio je najjači u onim zemljama u kojima je tomistička odnosno kršćanska filozofija imala vodeće mjesto. Njegova politička filozofija dovela ga je, barem u svoje vrijeme, do svojevrsnog statusa liberalne, pa čak i socijalnodemokratske misli. Klonio se socijalizma, a u *Seljaku s Garonne* kritizirao je i mnoge religijske reforme. Današnja liberalna misao smatra ga previše konzervativnim, a konzervativna odviše liberalnim.

Opsežno Maritainovo djelo (njegova sabrana djela sadrže 16.600 stranica) pokazuje kako se aristotelovsko-tomistički principi mogu plodno primijeniti na suvremene pojave i događanja. Skoro sve njegove mnogobrojne knjige sustavna su teorijska, a ne povijesna djela. Maritain je u 20. stoljeću pokazao da je misao Tome Akvinskoga relevantna za suvremena pitanja i probleme. Detaljno je i plodonosno analizirao mnoge stvari koje nisu postojale u Tomino doba, npr. suvremene prirodne znanosti, apstraktno slikarstvo, parlamentarnu demokraciju i sl. Iako se Maritain općenito smatra tomistom, i to postaje upitno. Drugi veliki tomist Gilson smatrao je da je Maritainov 'tomizam' zapravo bio samo na području epistemologije te da ga nije zastupao na drugim područjima.

Maritainov rad ostao je utjecajan, osobito u Sjedinjenim Američkim Državama i Francuskoj. God. 1958. osnovan je *The Jacques Maritain Center* na Sveučilištu Notre Dame, a postoji više časopisa koji su posvećeni njegovu radu, kao što su *Études maritainiennes / Maritain Studies, Notes et documents* i *Cahiers Jacques et Raïssa Maritain*. Više desetaka nacionalnih udruga bave se njegovim radom, a osnovan je i međunarodni *Institut International Jacques Maritain*. Francuska akademija prepoznala je vrijednost Maritainova rada te mu je još za života dodijelila veliku nagradu za književnost (1961), a dobio je i Francusku nacionalnu nagradu za književnost (1963).

Maritain nije utjecao na svoje suvremenike samo svojim idejama već i svojim životom. Američki filozof Donald Gallagher svjedoči da mu je papa Pavao VI. u privatnoj audijenciji za Maritaina rekao: »Svetac je.« Drugi ame-

rički filozof Ralph McInerny, dugogodišnji voditelj *Centra Jacques Maritain* pri Sveučilištu Notre Dame, izjavio je da je za cijelu njegovu generaciju Maritain bio uzor, privlačan mladima jer je predstavljao simbol čovjeka koji traži svetost u intelektualnom radu. O Maritainovu značenju u *Suvremenoj katoličkoj enciklopediji* piše:

»Njegovo značenje ogleda se na dvije razine. Prvo, na općoj kulturnoj razini, jer je potaknuo ideale i ciljeve koji se danas smatraju očigledno poželjnima, ali su u to vrijeme mnogi u njih sumnjali, kao što su npr. ekumenizam između Zapadne i Istočne Crkve, vjerska sloboda, učenje kršćana o Židovima, ljudska prava, uloga i važnost laika u Crkvi, humanizam kojemu vjera pomaže a ne ratuje protiv njega. Općenito potaknuo je vjersku obnovu među intelektualcima i intelektualnu obnovu među vjernicima. Druga razina je uži okvir filozofske misli, osobito one Tome Akvinskoga. Maritainov jasní cilj bio je izbaviti Tominu misao iz kulturnog geta i srednjovjekovnih okova i postaviti je na tržište današnjih ideja kako bi pomogla riješiti probleme današnjice. Pored toga njegov je cilj bio produbiti već oblikovane nauke i obogatiti tu filozofiju novim pravcima i uvidima.«³⁸

Povodom objavljivanja prijevoda Maritainova djela *Umjetnost i skolastika* 2001. akademik Ante Stamać utjecaj Maritaina iskazuje sljedećim riječima:

»Jacques Maritain, znameniti francuski filozof neotomističkog smjera mišljenja, u hrvatskoj je kulturnoj javnosti još prije Drugoga svjetskog rata bio prihvaćen kao jedan od misaonih temeljaca 'kulturne Europe', a u nastojanju da se Chateaubriandov 'genie du Christianisme', simbiotičan s europejstvom, obrazloži spoznajnoteorijski sustavno i čisto. Maritainova su intelektualna nastojanja – epohalno prije mišljenja egzistencije (ontički poimana opstanka) u Jaspersovu ili Mounierovu smjeru – na nov život probudila skolastičke temelje, a na njima, zna se, počiva zastupanje i obrazlaganje kršćanskog svjetonazora. Čitan i komentiran posebice među katoličkim intelektualcima, koliko među svećenstvom toliko i među laicima, Maritain je svojim djelima uvelike pridonio da se u okrutnim vremenima dvadesetostoljetnih totalitarizama ne izgubi vjera i nada u mogućnost čovjekova opstanka i suživota na ovom svijetu. Ili, konkretnije i tragičnije, na kugli zemaljskoj.«³⁹

2. Periodizacija Maritainove recepcije u Hrvatskoj

U prošlom stoljeću Hrvatska je doživjela više različitih državnih, društvenih i političkih sustava, bila u sastavu više različitih država i iskusila više oblika

³⁸ *Suvremena katolička enciklopedija*, pr. Michael Glazier i Monika K. Hellwig (Split: Laus, 1991), pp. 563–564.

³⁹ Ante Stamać, »Krjepost kao estetski habitus«, *Vijenac* 9/203 (2001), p. 9.

totalitarizma. Recepciju Maritaina na našem prostoru ne sagledavamo iz perspektive početka i završetka takvih povijesnih događanja. Neovisno o njima, Maritain, u pravilu, nije bio prihvatljiv, odnosno njegovi pogledi bili su uvijek u suprotnosti s pogledima u vrijeme vladavine različitih režima i političkih opcija na našem području u 20. stoljeću. To je osobito vidljivo u razdoblju postojanja Nezavisne Države Hrvatske i prvih petnaestak poratnih godina komunističke vlasti. Za vrijeme NDH tekstovi s područja kulture i filozofije usmjereni su na protežiranje njemačke, talijanske, bugarske, rumunjske, slovačke pa čak i finske misli. Maritaina, kao francuskog antifašista u SAD-u, zasigurno nije bilo preporučljivo spominjati. Isti odnos je i u ranom razdoblju komunističke vladavine kada je Maritainova katolička orijentacija bila apsolutno neprihvatljiva.

Stoga recepciju dijelimo na pet razdoblja koja se odnose na značajnije događaje povezane sa shvaćanjem njegove misli. U prvom se poglavlju obrađuje recepcija od prvog spomena do prvog prijevoda njegove knjige na hrvatski jezik (1921 – 1934). Drugi dio obuhvaća razdoblje od prvog prijevoda knjige do kraja Drugoga svjetskog rata (1935 – 1945). Treće poglavlje obuhvaća vrijeme bez pluralnosti mišljenja (1946 – 1965). Četvrto se poglavlje odnosi na razdoblje svojevrsne kulturne 'liberalizacije' do prvog poslijeratnog prijevoda značajnijeg Maritainova djela (1966 – 1989). Peti dio obrađuje razdoblje sloma marksističke misli i recepciju u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća (1990 – 2000).

U recepciji Maritaina u Hrvatskoj postoji velika žanrovska raznolikost: od usputnih misli, ocjene i obrade pojedinih aspekata Maritainovog mišljenja do prijevoda njegovih djela. Značajne su ponekad misli i rasprave pojedinih mislilaca i iz drugih država s područja bivše Jugoslavije, osobito današnje Srbije, te se u tom smislu i uključuju. Iako se u radu prikazuju i pogledi književnika, književnih teoretičara, povjesničara, sociologa, političara i drugih mislilaca, prikaz Maritainove recepcije ipak je dominantno filozofski, i to filozofski u smislu široke prihvaćenosti u okviru, prije svega, katoličke filozofije.

2.1. Razdoblje 1921–1934.

Prvi tekst o Maritainu, 1921. godine, piše Matija Petlić u časopisu *Hrvatska prosvjeta*, gdje znameniti Francuz odmah dobiva epitet 'veliki katolički mislilac'.⁴⁰ U razdoblju 1921–1934. Maritain se često spominje u katoličkim časopisima *Luč*, *Vrhbosna*, *Duhovni život*, *Nova revija* i *Život*. U tom je razdoblju prevedeno nekoliko Maritainovih članaka ili kraćih izvadaka iz njegovih djela.

⁴⁰ Matija Petlić, »Jedno važno filozofsko djelo (Jacques Maritain: *Éléments de philosophie*)«, *Hrvatska prosvjeta* 8/4 (1921), pp. 114–119; 8/5 (1921), pp. 147–150.

Prvi je prijevod uradio Đuro Gračanin 1924, i to dio teksta iz djela *Theonas*.⁴¹ U *Duhovnom životu* Hijacint Bošković donosi nekoliko kartica iz djela *Religija i kultura*⁴² te dio teksta iz *Anđeoskog naučitelja*.⁴³ U *Hrvatskoj straži*⁴⁴ 1934. izlazi Maritainov tekst, izvadak iz *Anđeoskog naučitelja*, uz koji se navodi:

»Slavni francuski mislilac, jedan od najvećih kršćanskih filozofa, J. Maritain, napisao je djelo o filozofiji Tome Akvinskoga, u kojem djelu nastoji opravdati svoje životno djelo: obnovu tomizma. Radi dubine njegove misli i aktualnosti njegova pogleda na suvremeni intelektualni život, donosimo u prijevodu prve stranice toga monumentalnog djela, koje je pobudilo interes i izvan Francuske.«⁴⁵

God. 1935. *Vrhbosna* objavljuje Maritainov članak »Historički ideal novoga kršćanstva«.⁴⁶

Filozof i teolog Matija Petlić, profesor na Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu, tijekom dvadesetih i tridesetih godina prvi donosi vijesti i prijevode, kasnije će se uspostaviti, mnogih velikih mislilaca prošlog stoljeća. Tako npr. prvi prevodi neki tekst Nikolaja Berdjajeva, i to članak »Istina i laž boljševizma« 1932.⁴⁷ Petličeve zasluge zasada nisu prepoznate u širim, a ni u katoličkim kulturnim krugovima. Iako naziv Petličeva članka asocira na prikaz djela *Uvod u filozofiju*, tekst sadrži i brojne druge podatke. Predstavlja Maritaina kao jednog od prvih slušača i pristaša Henrija Bergsona na Collège de France, ali ga smatra dubljim od svog učitelja jer odlazi dalje proučavajući Aristotela i sv. Tomu Akvinskog. Uočava da je Maritain 1914. godine, u vrijeme najvećeg Bergsonova utjecaja, objavio knjigu *La philosophie bergsonienne*, u kojoj Bergsonu priznaje zasluge u borbi protiv materijalizma i idealizma, ali dubljom analizom i velikom erudicijom dokazuje nemogućnost učiteljeve nauke. Iznosi podatak da je Maritain profesor na Institut Catholique u Parizu te da radi na reformi naučavanja skolastičke filozofije nastojeći je prilagoditi

⁴¹ Jacques Maritain. »Teorija o nadčovjeku. (Izvadak iz djela: 'Theonas ili Razgovori jednog mudraca i dvojice filozofa o raznim pitanjima, nejednako aktuelnim')«, *Luč* 20/6–7 (1924), pp. 130–134, preveo Đuro Gračanin.

⁴² Jacques Maritain, »Religija i kultura«, *Duhovni život*, 3/5 (1931), pp. 317–320, preveo Hijacint Bošković.

⁴³ Jacques Maritain, »Apostol modernog vremena«, *Duhovni život* 4/3 (1932), pp. 184–188, preveo Hijacint Bošković.

⁴⁴ Riječ je o *Hrvatskoj straži* koja je počela izlaziti kao dnevnik 1929. a prestala 1941. Urednici su bili Ivo Lendić, Ivo Bogdan, Ivan Degerl i Danijel Uvanović.

⁴⁵ Jacques Maritain, »Obnova tomizma«, *Hrvatska straža* 6/75 (1934), p. 15.

⁴⁶ Jacques Maritain, »Historički ideal novoga kršćanstva«, *Vrhbosna* 49/5–6 (1935), pp. 112–123, preveo J. Tomas.

⁴⁷ Ivan Čulo, »Recepcija Nikolaja A. Berdjajeva u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 41/1 (2015), pp. 91–170, na p. 110.

i popularizirati u tadašnjem vremenu. Godinu dana ranije objelodanjeno djelo *Art et Philosophie* Petlić naziva »elegantnom knjižicom«, u kojoj Maritain širokom erudicijom daje kratku i potpunu teoriju umjetnosti, obradivši njezinu narav i odnos prema vjeri i moralu. Upoznaje čitatelje da je na poticaj i želju francuskih biskupa Maritain godinu ranije objavio prvi svezak djela *Eléments de Philosophie*, pod nazivom *Introduction générale à la Philosophie*, te da je to djelo planirano u 7 svezaka, a trebalo bi sadržavati cijelu povijest filozofije. Petliću se čini da će to biti najbolje djelo te vrste, a da će pisac postati borac za preporod čovječanstva. Za Petlića Maritainovo djelo ima izvanrednu važnost jer pruža »pravu filozofiju«:

»To je jasno svakome, ko ima i najpovršniji uvid u modernu filozofiju, koja radi protuslovlja sa životom, zapada u najdublju dekadencu, te sad i sama uviđa svoju nemogućnost.«⁴⁸

Petlić pojašnjava da je Maritain postavio sebi zadatak izložiti nauk Aristotela i sv. Tome modernim jezikom koji odgovara vremenu, uzevši osobito u obzir sva otkrića na polju znanosti:

»Hoće da modernoj, sofističnoj filozofiji postavi nasuprot pravu spoznaju najdubljih uzroka svijeta i stvari, da pokaže istinu, u kojoj je jedinoj sreća čovječanstva.«⁴⁹

Opisuje Maritainov cilj da napiše tečaj cjelokupne filozofije za učenike srednjih škola i one tek pristigle na sveučilište:

»On hoće da otvori put do sreće onima, u kojima se istom budi težnja za srećom, kojima brige za život još nijesu izmorile duše; on piše za duše, koje još nijesu otrovane zlobom, predrasudom i zaslijepljenošću, nego je u njih velika težnja za znanjem, za rješanjem glavnih životnih pitanja i za nekom točkom, s koje će polaziti u radu za sreću svoju i za sreću čovječanstva.«⁵⁰

Petlić kritizira tadašnje školstvo jer srednja i visoka škola donose samo sumnje, skepse i neriješena pitanja, a on želi da katolička inteligencija ima brz odgovor na svoja pitanja, da sama što prije upije u sebe osvjedočenje o najdubljim istinama. Maritaina gleda kao jednog od predstavnika i duševnih vođa generacije koja radi za preporod čovječanstva te ističe da čitajući prvih pedeset stranica čitalac biva svladan privlačivošću kojom se crta postanak znanstvenog filo-

⁴⁸ Matija Petlić, »Jedno važno filozofsko djelo (Jacques Maritain: *Éléments de philosophie*)«, p. 115.

⁴⁹ Isto, p. 115.

⁵⁰ Isto, p. 116.

zofskog mišljenja:

»Pedeset stranica kao pedeset stranica romana, pune su života i ljepote. Svatko se mora diviti, kako pisac s nekoliko redaka napunja dušu čas potištenošću i slabošću, a čas je opet uzdiže do velikog ponosnog pouzdanja. Kratke, jasne i potpune karakteristike Heraklita, Pitagore, Sokrata i sofista, Platona i Aristotela pisane su rukom i ukusom umjetnika i ostavljaju neprolazne slike u duši. Konačni rezultat ovoga djela je neko ozbiljno i začuđeno poštovanje, uvjerenje, da je duboka naučna spoznaja teška, ali da nije nemoguća i zato se rađa u čitaocu velika, a trijezna želja za njom.«⁵¹

Nakon osvrta na to kako Maritain shvaća filozofiju prema ostalim znanostima, filozofiju prema vulgarnoj spoznaji te podjelu filozofije na logiku, spekulativnu i praktičnu filozofiju, Petlić zaključuje:

»Djelo treba prevesti ili posvema ili barem ovaj svezak. U našem katoličkom pokretu javlja se sve veća potreba za znanstvenim radnicima svih vrsta, osobito za filozofima, psiholozima, socijolozima, literarnim kriticima i dobro obrazovanim novinarima, koji bi poznali ljudsku dušu, logiku povijesti, sve najdublje uzroke socijalnih zala i težnja, sve uvjete našeg narodnog napretka i umjetnosti i u svem. Možda danas još ne izbija tako jasno, ali je sigurno to, da se vjerski i moralni preporod čovječanstva može postići jedino po kršćanskoj filozofiji. Ljudi su zaboravili put do vjere, a kršćanska filozofija je jedina, koja taj put otvara i pokazuje. Nadalje, naš utjecaj na razvijanje narodne jugoslavenske kulture ovisi najviše o našem utjecaju na polju filozofije. Ona je temelj svake kulture i ima najveći dojam na razvoj naroda: jer misli, što ih ona daje, raširuje u mase sve druge znanosti. Prva je dakle dužnost generacije, koja raste, da dađe filozofa narodu: sve će ostalo doći po sebi, samo treba da što prije prestanemo i mi tapati po tami i da počnemo odmah zidati zgradu iz temelja.«⁵²

Iz ovog Petličeva teksta vidljiva su i tadašnja stremljenja Hrvatskog katoličkog pokreta, kao i tadašnja njegova jugoslavenska orijentacija, koja je ostala do kraja tog desetljeća.

To dolazi do izražaja i u članku književnika i istaknutog sudionika *Hrvatskog katoličkog pokreta* Petra Grkca, kojemu je na početku 1920-tih godina također poznat Maritain. Dok se obrušava na prigovore da je katolički pokret u jugoslavenskim pokrajinama austrijska tvorevina, Grgec se retorički pita:

»Austrija nas je stvorila? Naš katolički pokret osnovan je na načelima, što su ih našim djedovima donijeli sveti Ćiril i sveti Metodije. Zar su možda i ta sveta braća bili Austrijanci? Naš pokret nema drukčijih težnja, nego što ih imaju katolički pokreti u Belgiji, Francuskoj i u drugim zapadnim evropskim državama. Zar je

⁵¹ Isto, p. 118.

⁵² Isto, p. 180.

možda Austrija stvorila i te pokrete? Onda bi najveći Austrijanci morali da budu kardinal Mercier, filozof Maritain, pjesnik Claudel i čitava četa zapadnoevropskih katoličkih javnih radnika.«⁵³

Stjepan Zimmermann, tadašnji filozofski autoritet u katoličkim redovima, u svom djelu *Uvod u filozofiju* pišući o značajnim djelima novije i suvremene filozofije ističe da je za skolastičku misao osobito značajno Maritainovo djelo *Éléments de philosophie*.⁵⁴ Za sustavno proučavanje estetike preporučuje *Art et philosophie*.⁵⁵ U prikazu drugog sveska *Éléments de philosophie* upoznaje čitatelje da je profesor Katoličkog Instituta u Parizu nakanio izdati svoje *Éléments filozofije* u sedam svezaka, a da je prvi svezak do tada (1924) već doživio šesto izdanje. Informira i kratko opisuje sadržaj drugog sveska koji u prvom sadrži formalnu, a u drugom dijelu materijalnu logiku. Kraj Zimmermannova prikaza glasi:

»Maritain nas više ispunja posebnim očekivanjem, nego da bismo već sada (iza 2. sveske) mogli stvoriti definitivni sud o njemu. Didaktički je upravo savršen, možda i suviše skrupulozan u marginalnom konceziranju teksta. Kako odgovara glavnom naslovu (Elementa) i piščevoj namjeri, knjiga je kao udžbenik u osnovnim pitanjima jasna i pregledna, vodeći čitaoca po sigurnom utreniku, a bez ikojeg zastranjivanja u sporedna mišljenja. Tek je zanimljivo dočekati Veću Logiku, a osobito Kritiku, kojom se istom zaplovi u otvoreno more filozofije. Sačekati je dakle, da se ovdje ogleda filozofijska snaga J. Maritaina.«⁵⁶

Prikazujući kako je otpočela prava evolucija nove skolastike te kako se poticajima Rimske Stolice počeo sve intenzivnije propagirati filozofski studij u katoličkim redovima Zimmermann u svom članku iz 1929. nabraja mislioe koji su tome doprinjeli, među njima i Maritaina:

»Mandonnet, Piat, Baumgartner, Bäumker, Hertling, Ehrle, Grabmann, Dyrhoff i dr. proučavaju metode historijsko-filozofskog istraživanja i priređuju kritičke tekstove; još su s historijske strane istaknuti M. de Wulf, E. Rolfes, Endres, Willmann itd. Za didaktičke svrhe priređuju filozofiju (u lat. jeziku) Schiffini, Urraburu, De Maria, Remer, Monaco, Donat, Schaaf, Geny, Gredt, Reinstadler, Willems, pa 'cursus Lacensis' (veći) od Tilm. Pescha, Hontheima, Th. Meyera i 'Cursus ad usum scholarem' od Fricka, Boeddera i Cathreina. Njemački pišu Stöckl, Gutberlet, Commer, Lehmen, Hagemann, Klimke, Fröbes, Lindworski,

⁵³ Petar Grgec, »Noviji katolički pokret među Hrvatima«, *Luč* 17/2 (1921), pp. 36–48, na p. 37.

⁵⁴ Stjepan Zimmermann, *Uvod u filozofiju* (Zagreb: Narodna prosvjeta, 1922), p. 3.

⁵⁵ Isto, p. 69.

⁵⁶ Stjepan Zimmermann, »Jacques Maritain, *Éléments de philosophie* II, Paris 1923«, *Bogoslovska smotra* 11/4 (1924), p. 465.

saradnici kolekcije 'Kösel' i nedavno osnovane 'Philosophische Handbibliothek' te nebrojeni drugi; u Francuskoj (i Belgiji) Mercier, Nys, De Wulf, Farges, Maritain, i dr.; u Italiji milanska škola (Gemelli, Masново, Olgiati, Zamboni itd)».⁵⁷

Ranih 1920-ih Ivan Merz poznao je Maritainovu misao. Pišući o romanu Ernesta Psicharija *Le Voyage du Centurion* (*Put evanđeoskog satnika*), Merz upoznaje čitatelje da je djelo napisano »iza Maritainove knjige *Psihologija obraćenja* u kojoj učeni pisac dokazuje da je svako obraćenje plod neposrednoga nadnaravnog djelovanja koje je dosta lako analizirati».⁵⁸ O Maritainovu utjecaju na Psicharijevo obraćenje opsežniji romansirani tekst piše nekoliko godina kasnije dominikanac Reginald Buble.⁵⁹ O maloj koloniji Hrvata u Parizu početkom 1920-tih pisao je književnik i filozof Drago Ćepulić 1929. godine, prisjećajući se kako su se o Božiću 1921. našli kod Ivana Merza u njegovoj sobi za stolom urešenim malim božićnim drvцем te da im je Merz podijelio umjetničke svete sličice. Ćepulić bilježi da je njega zapala sličica Porodenje Spasiteljevo, na poledini koje su se potpisali I. Jukić, Đuro Šćetincec, Dr František Dvornik, Mihovil Ivšić i Ivan Merz. U tim uspomenama Ćepulić objavljuje i podatak da mu je Merz na odlasku iz Pariza ljeti g. 1922. donio u stan Maritainovo djelo *Elements de philosophie*.⁶⁰

Da je Maritain već 1923. predstavljao veliko ime, vidljivo je iz rubrike *Vijesti* u časopisu makarskih franjevacu *Nova revija*. Ondje je objavljena vijest da su prigodom šeststote obljetnice proglašenja svecem Tome Akvinskoga, a nakon enciklike *Studiorum ducem* pape Pia XI., učestali po katoličkom svijetu svečani spomeni u čast sv. Tome te da je najsajjnija proslava bila u Rimu:

»Nije bila samo proslava crkvena nego i čisto znanstvena, na kojoj su prvora-zredni svjetski učenjaci: kardinali Billot, Laurenti i druga najpoznatija imena u katoličkom kulturnom svijetu: Eio y Caray (Madrid), Deploige (Louvain), Maritain (Paris), Grabmann (München), Cordovani O. P. (Milan) održali javna predavanja o najvažnijim kulturnim problemima u odnosu s naukom sv. Tome.«⁶¹

U svojoj ocjeni Bergsonova intuicionizma isusovac, filozof i svestrani mislilac Ante Alfirević više se puta poziva na Maritainovu kritiku izloženu u

⁵⁷ Stjepan Zimmermann, »Filozofija u Hrvatskoj, zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina«, u: Stjepan Zimmermann, *O Hrvatskoj filozofiji i kulturi* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001), pp. 11–38, na p. 34.

⁵⁸ Ivan Merz, »Katolička literatura – Egzotični roman u Francuskoj, Ernest Psichari«, *Luč* 27/5 (1922), pp. 131–136, na p. 136.

⁵⁹ Reginald Buble, »Ernst Psichari«, *Duhovni život* 1/3 (1929), pp. 154–166, 1/4 (1929), pp. 213–220.

⁶⁰ Drago Ćepulić, »Uspomene na dra Iv. Merza«, *Nedjelja* 1/5 (1929), pp. 2–3.

⁶¹ *** , »Svečanosti u počast Andeoskom Naučitelju«, *Nova revija* 2/4 (1923), p. 395.

La philosophie bergsonienne. Tako u *Životu* 1925. godine piše:

»I pariški profesor J. Maritain (bivši učenik Bergsonov) veli o cijelome Bergsonovom sustavu: 'ova je filozofija u glavnom filozofija momenta. Ona se slaže s nekim današnjim zabudama, pa će s njima i iščeznuti. Ona je postavila filozofski problem u službu mehanizma, problem svijeta u službu Spencerova evolucionizma, problem duše u službu psiho-fizičkog paralelizma, problem slobode u službu asocijaniističke psihologije. Bergsonova je filozofija napustila bitak i razum. Ta filozofija trajanja ne može da se održi.'«⁶²

Isusovci, koji su u svom časopisu *Život* redovito pratili filozofska događanja, godine 1927. u rubrici »Medaljoni« objavljaju prikaz lika i djela Houstona Stewarta Chamberlaina i Jacquesa Maritaina. Nepotpisani autor ističe vrijednost katoličke francuske književnosti, ali rezonira da ipak treba dati prednost filozofiji, a da se upravo na tom polju ističe Jacques Maritain, koji je »danas katolički vođa u filozofskim idejama«. Podsjeća na Maritainovo obraćenje i njegovu kritiku Bergsonove filozofije te naglašava da je Maritain neotomist koji je utjecao na francuske književnike, osobito Péguya. Pri tome se poziva i na stav Ernsta Roberta Curtiusa, koji je ustvrdio da književni pokret u Francuskoj ne možemo shvatiti ako ništa ne znamo o Maritainovoj osobi i duhu. Nepotpisani autor pristalica je čistog tomizma, a ne 'neotomizma' te takvim smatra i Maritaina:

»Maritain je opet kao tomista podigao vrijednost metafizike, u kojoj je Bergson tako slab te je zalutao. Neotomiste su ili zaraženi svojim predsudama ili im fali Aristotelova i Tomina metodička predizobrazba. Tomizam je u velikoj prednosti. On nije historički slučajni način ljudskog mišljenja, nego je on općenit i trajan.«⁶³

U članku autor citira Maritaina iz više djela te poistovjećujući tomizam s kršćanskom filozofijom, zaključuje:

»Umne sposobnosti, metoda u razlaganju, veza s prošlošću i savremenom filozofijom i životom, originalnost u nastupu omogućuje Maritainu, da je sada u Francuskoj najjači predstavnik kršćanske filozofije. On je učitelj mlađeg katoličkog pokoljenja; živa filozofija za suvremeni život.«⁶⁴

Tema o kojoj se mnogo pisalo u katoličkom tisku u drugoj polovici 1920-tih godina i u tom se kontekstu spominjalo Maritainovo ime, bila je papinska osuda francuskog desničarskog pokreta *Action française* 1926. godine. Pokret je sadržavao niz proturječnosti. Kritizirao je parlamentarnu demokraciju, smatrao

⁶² Ante Alfirević, »Bergsonov intuicionizam«, *Život* 6/6 (1925), pp. 321–326, na p. 324.

⁶³ *** , »Medaljoni«, *Život* 8/3 (1927), pp. 174–177, na p. 176.

⁶⁴ Isto, p. 177.

Katoličku crkvu temeljem društvenog uređenja, a istodobno promicao agnosticizam. Zagovarao je tradicionalne vrijednosti francuske kulture, obitelj, staru teritorijalnu pokrajinsku podjelu i korporativizam te restauraciju monarhije. Ideologiju pokreta obilježio je i antisemitizam, a njegove pristaše utjecale su nešto kasnije na osnivanje nacionalističkih i fašističkih pokreta u Europi. Svećenik Dragutin Kniewald, profesor Katoličkog bogoslovnog fakulteta, kritizira Maritaina kao pristašu tog pokreta:

»A njegov pristaša, Jacques Maritain, veli: da politička reforma nije prema nakani A. F. vrhovni cilj njezinih nastojanja, ali ona uči, da je politički rad najbolje i najefikasnije sredstvo za postignuće cilja... Posve je prirodno, da jedan nekršćanski pisac, kao što je Maurras, iznosi takvo mišljenje. Ali iznenađuje, da i Maritain, uvjereni katolik, tvrdi, da filozofija treba poprimiti ovu teoriju, jer konačno, ništa nije više oprečno katoličkoj nauci nego li maksima: *Politique d'abord*... Posve je protivno istina«. ⁶⁵

Kniewald, inače prijatelj i suradnik Ivana Merza, kad nakon nekoliko godina piše o životu i djelovanju Ivana Merza, zapaža da je Merz pod konac svoga života proučavao estetska pitanja, naročito na osnovi Maritainove knjige *Art et scholastique*.⁶⁶ Kako je Maritain u to doba iznio inicijativu da bi se vjernici pristaše *Action française* trebali opet organizirati kao religiozna skupina pod vodstvom teologa i uz nadzor crkvene vlasti, u *Vrhbosni* objavljuju vijest da je ta inicijativa naišla na žestok otpor te navode da Maurice Vaussard, urednik časopisa *Revue universelle*, tvrdi da je Maritainov prijedlog »najopasnije rješenje, dapače jedino, koje bi bilo u stanju da među francuskim katolicima dovede do neizlječivog rascjepa.«⁶⁷ I *Nova revija* upućuje kritiku Maritainovoj suradnji i obrani tog pokreta. Najprije se Maritainu predbacuje da je nekoliko dana prije osude publicirao brošuru *Une opinion sur Charles Maurras et le devoir des catholiques*, a potom mu se zamjera prijateljski odnos prema vođi pokreta Maurrasu, kojeg Maritain shvaća kao 'propagatora političkog empirizma' i 'nacionalističkog dijalektika'. Nepotpisani autor podsjeća da je Maurras agnostik te da je u mnogim pitanjima na antipodima s vjerom i moralom. Pisac u *Novoj reviji* naročito kritizira Maritaina jer

»savjetuje francuske katolike, da ne ostave Maurrasa kao političkog vođu, već da osnuju naukovne klubove, u kojima će naučiti direktive, koje će ih čuvati od idejne nauke njihova političkog vođe!! Dakle kompromis! Ali kako svaki kom-

⁶⁵ Dragutin Kniewald, »Iz crkvenog života – Katolička akcija u Francuskoj«, *Bogoslovska smotra* 15/3 (1927), pp. 374–376, na p. 374.

⁶⁶ Dragutin Kniewald, *Dr. Ivan Merz. Život i djelovanje* (Zagreb: Vlastita naklada, 1932), p. 137.

⁶⁷ ***, »Problem 'Katolička Akcija i politika' u Franceskoj«, *Vrhbosna* 41/1 (1927), pp. 1–4, na p. 3.

promis neminovno kompromitira svako načelo, tako i ovaj Maritainov kompromis kompromitira njega kao kršćanskog tomističkog filozofa.«⁶⁸

Dodatno je pojašnjena i Maritainova pogreška:

»Maritain je pogriješio, kad se je stavio u službu nacionalizma. Maurras je krivi prorok; i čovjek ne može prezreti njegove nauke i slijediti ga kao vođu. Liberalni katolicizam veliki je neprijatelj francuskih katolika. Ne može se subordinirati religija i moral politici. Politika je tek jedan odio golemoga moralnog carstva. Crkva, religija i moral nijesu sluge francuske monarhije, kao što nijesu sluge Demokraciji. Religija i moral moraju vladati čitavim javnim i privatnim životom.«⁶⁹

U zaključku se nalazi i završna ocjena Maritainova postupka:

»Neuspjeli Maritainov pokušaj može čovjek samo da požali, jer nije baš častan za odličnoga katoličkog filozofa, kakav je on.«⁷⁰

Nakon dva broja u *Novoj reviji* franjevac Leonard Bajić pod pseudonimom F. L. Nardić objavljuje da je Maritain ipak na strani sv. Oca:

»Sad smo sretni, što u časopisu *La Vie Spirituelle* (Saint Maximin -Var, mars 1927, p. 755–757) čitamo članak poznatoga filozofa pod naslovom 'De l'obéissance au Pape', u kojemu u osam točaka ispravlja svoje ranije mišljenje i sasvim jasno precizira katoličku poslušnost sv. Ocu Papi.«⁷¹

Potom iznosi svih 8 točaka Maritainova teksta, te pomirljivo zaključuje:

»Osuda *Action française* od strane sv. Stolice bijaše unijela krizu među dobrim dijelom francuskih katolika. Gornja naučna izjava uvaženog filozofa i obraćenika prinijela je dobar svoj dio sretnome izlazu iz te mučne krize. Molitva, vjera i svetost prebrođuju svaku krizu. Neka se i hrvatski katolici što jače oslone na ove tri vrhunaravne poluge, da sretno izađu iz krize, što je preživljuje Hrvatski Katolički Pokret časovitim unutrašnjim nesuglasjem.«⁷²

Kasnije, u članku o krizi i stanju europske civilizacije, Bajić započinje tekst citatima pape Pija XI. iz enciklike *Miserentissimus Redemptor* i Jacquesa Maritaina iz *Prvenstva duhovnog*, gdje Maritain vjeruje da će kršćanski heroizam jednoga dana biti jedino rješenje problema života.⁷³

⁶⁸ ***», »Neuspjeli pokušaj«, *Nova revija* 6/1 (1927), pp. 69–70, na p. 70.

⁶⁹ Isto, p. 70.

⁷⁰ Isto, p. 70.

⁷¹ Leonard Bajić (F. L. Nardić), »Jakov Maritain pristaje uz Sv. Oca«, *Nova revija* 6/3–4 (1927), pp. 327–329, na p. 328.

⁷² Isto, p. 329.

⁷³ Leonard Bajić, »Civilizacija i nadnaravni život«, *Nova revija* 7/2 (1929), pp. 174–187, na p. 147.

U pomirljivom tonu Ivan Kozelj, profesor na isusovačkom Filozofskom institutu, razmatra pojave u vezi s tim pokretom u Francuskoj. Između ostalog izdvaja Maritainov stav da je kod tog pokreta trebalo vjere u svrhunaravno poslanje Crkve. Također se poziva na Maritaina iz djela *Prvenstvo duhovnog*:

»Lijepo veli Maritain francuskim katolicima: 'Slušajući starješinu, koji zakonito zapovijeda – i u prigodi, gdje bi, uzmimo, naloženi čin, ma da nije zao sam u sebi, u svojim posljedicama mogao da škodi vrlo svetim interesima – mi slušamo samoga Boga. On to dopušta za više ciljeve svoje Providnosti, koja obuhvaća sve. Očite i neposredne nepravilike, što u toj prigodi potječu iz poslušnosti, uvjet su nekog budućeg dobra, te tako u njihovom najpotpunijem smislu, kakvim nedokučljivim preokretom, spasavaju važne interese, o kojima se radi: jer ljudska providnost ne može i ne smije suditi nego prema onom, što može spoznati; ali Božja Providnost sudi prema tajnama skrivenim u njoj, prema realnom stanju sila ljudskih i srdaca, kamo ne dopire naše oko; napokon i osobito ona vodi račun o slučaju samom, što ovisi jedino o njoj. Pa ako su interesi, o kojima se radi, pravedni i sveti, kako mislimo, ona će se jamačno brinuti za njih. Ova nauka se može pričiniti tvrdom, jer ona stavlja nevidljivo ispred vidljivoga. Za svakog, koji vjeruje u Boga i u svrhunaravni red, ona je sigurnija od kakvog matematičkog dokaza.'«⁷⁴

Nešto kasnije, prikazujući oživljavanje kršćanske filozofije, Kozelj primjećuje da se i velikom broju izabраниh i najsnažnijih duhova otvara nutarnji, nevidljivi svijet duha, ideje, u svojoj realnosti, punini i krasoti, te su u Francuskoj na tom putu jaki katolički mislioci kao što su Ollé-Laprune, njegov učenik Maurice Blondel, skolastički orijentirani Sertillanges, Maritain te i sam Bergson sa svojim učenicima.⁷⁵

Godine 1929. počeo je izlaziti dominikanski časopis *Duhovni život*, koji je uređivao Hijacint Bošković, i u njemu se često spominjao Maritain. U prvom broju donosi se kratki prikaz knjige *Le mystère de l'Église* dominikanca Humberta Clérissaca. Iako je Clérissac bio Maritainov duhovnik koji je pristupio u Action française pod Maritainovim utjecajem, u tekstu se spominje samo to da je Maritain napisao predgovor.⁷⁶ Bošković, najavljujući prijevod Maritainova djela *Andeoski naučitelj* najprije objašnjava da je kao i svaka jača misao, tako i Maritainov rad naišao na protivnost kod suvremenih filozofa:

»Prigovaralo mu se, a još mu se to uvijek predbacuje, da je odviše protiv suvremene kulture i da se hoće ponovno povratiti u skućeni vidokrug zastarjelih

⁷⁴ Ivan Kozelj, »Na izvoru života«, *Život* 9/2 (1928), pp. 81–89, na p. 88.

⁷⁵ Ivan Kozelj, »Primat ideje«, *Život* 11/8 (1930), pp. 353–359, na p. 355.

⁷⁶ Dr J. B., »P. H. Clérissac, *Le mystère de l'Église*, Préface de Jacques Maritain, Ed. Vie Spirituelle, S. Maximin (Var)«, *Duhovni život* 1/1 (1929), pp. 62–63, na p. 62.

nazora davnih vjekova, koji su već odavno prošli, pa je isključeno da bi se već mogli povratiti.«⁷⁷

Tvrđi da na takve prigovore Maritain odgovara knjigom te opširno obrazlaže tomizam, da bi se tek na kraju teksta vratio na knjigu:

»Knjiga Maritainova je posebnog značenja, pa nije čudo da je uzvitlala prašinu u cijelom kulturnom svijetu i već do danas prevedena na različite jezike. Veseli nas što će i u hrvatskom ruhu osvanuti kroz kratko vrijeme ovo značajno djelo slavnog tomiste.«⁷⁸

U članku »Pregled mistike« Bošković polazi od teze da je činjenica da filozofi često dolaze do mistike te da je to konačni rezultat svakoga pravoga filozofa koji teži za istinom. Smatra da to pokazuje i Maritain svojim djelom *Stupnjevi spoznaje*:

»U ovom djelu on je dao plodove svoga dugogodišnjeg rada. U prvom dijelu govori o filozofskoj spoznaji, dok je drugi dio posvećen teologiji, naročito mistici. Pogotovo su interesantne njegove studije o mističkom iskustvu i o nauci velikoga naučitelja mistike sv. Ivana od Križa, u kojoj studiji pokazuje, kako je ovaj mistik naučavao i prakticirao mistiku. Ovo je djelo slavnoga francuskog mislioca od velike važnosti ne samo za filozofiju nego i za mistiku. Naročito je to važno za mističku terminologiju, koja je danas jedno od velikih prijepornih pitanja.«⁷⁹

Bošković u *Hrvatskoj straži* prikazuje i Maritainovo djelo *Distinguer pour unir ou Les degrés du savoir* (1932), za koje tvrdi da predstavlja bogatu riznicu znanja te da se to djelo može smatrati jednim od najmarkatnijih u suvremenoj svjetskoj filozofskoj literaturi.⁸⁰ Objavljuje i kratki prikaz osmog izdanja Maritainove knjige *Éléments de Philosophie*.⁸¹ I u članku o suvremenom tomizmu Bošković spominje Maritaina, kad tvrdi da je u Francuskoj još jaka idealistička filozofija koju predstavljaju Brunschvicg, Parodi i Ruyssen, no čini mu se da su to zadnji trzaji filozofije koja počinje da stari i koja, preuzimajući Maritainov izraz, »odaje znakove starosti i umne skleroze«.⁸² Raspravljajući o djelima Henrija

⁷⁷ Hijacint Bošković, »Apostol modernog vremena«, *Duhovni život* 4/3 (1932), pp. 184–188, na p. 184.

⁷⁸ Isto, str. 188.

⁷⁹ Hijacint Bošković, »Pregled mistike«, *Duhovni život* 5/2 (1933), pp. 122–125, na p. 124.

⁸⁰ Hijacint Bošković, »Jacques Maritain«, *Hrvatska straža* 5/87 (1933), p. 13.

⁸¹ Hijacint Bošković, »Jacques Maritain, *Éléments de Philosophie*, Paris, Téqui 8e éd.«, *Duhovni život* 5/5 (1933), p. 318.

⁸² Hijacint Bošković, »Tomizam u našim danima«, *Hrvatska prosvjeta* 20/6 (1933), pp. 223–226, na p. 225.

Massisa i Léopolda Levauxa u kontekstu usporedbe civilizacije jednoga naroda, koja je po svojoj biti nešto vremensko, s katolicizmom, koji je nadvremenski i nadnacionalan, Bošković se također poziva na Maritaina:

»Pogibeljno je zato poistovjetiti universalističku misiju Crkve, koja ide za tim da sjedini u jedno stado sve narode, sa partikularnim formama kulture, u kojima se izražava način mišljenja i gledanja na svijet pojedinih naroda (Maritain).«⁸³

Boškovićevo tematiziranje umjetnosti i skolastike također sadrži nekoliko Maritainovih stavova.⁸⁴

Sarajevska *Vrhbosna* često spominje Maritaina u različitim kontekstima. Tako donosi prijevod uvodnika Léona Merklena iz francuskog katoličkog dnevnika *La Croix* o potrebi jedinstva katolikā ne samo na religioznom već i na tlu Katoličke akcije. Pri tome se Merkeln poziva i na Maritainove riječi iz *Prvenstva duhovnog*: »Očito, Bog hoće nešto nova.«⁸⁵ U vijesti o katolicizmu u Engleskoj navodi se da engleski katolici rado čitaju velika religiozna francuska i njemačka djela te da su osobit uspjeh imala djela Jacquesa Maritaina i Karla Adama.⁸⁶

Maritain je bio poznat i Tinu Ujeviću. Pišući o francuskom novinaru i piscu Frantzu Clementu, u dijelu članka u kojem govori o bergsonizmu, navodi:

»Pod izvjesnim uticajem američkog pragmatizma, Jevrejin Henri Bergson je počeo da propovijeda svoju filozofiju intuicije koja je poznata i izvan Francuske. Lozinka je 'životni preg' (*l'élán vital*). Na tom guvnu će da održe sastanak Georges Sorel, Edouard Berth i drugi vilenjaci sociologije, dok će mladi pjesnici siti simbolske minijaturnosti da se na nj izdašno pozivaju, sve do dadaista koji ne luče šalu od zbilje. U kritici će protiv Bergsona da otvoreno ustanu samo Benda i katolik Maritain.«⁸⁷

Prikazujući katolicizam i intelektualnu elitu u Francuskoj, franjevac Oton Knezović uočava da su katolička sveučilišta postala žarišta visoke znanosti i prave kršćanske nauke te nabraja 'velike i neoborive autoritete' u različitim naukama. Na području filozofije izdvaja Maritaina.⁸⁸ Isusovac Stjepan Rohrbacher

⁸³ Hijacint Bošković, »Istok i zapad«, *Hrvatska prosvjeta* 21/5 (1934), pp. 191–194, na p. 191.

⁸⁴ Hijacint Bošković, »Umjetnost i skolastika«, *Hrvatska prosvjeta*, 20/6 (1933), pp. 238–240.

⁸⁵ Léon Merklen, »Jedinstvo katolika«, *Vrhbosna* 43/5–6 (1929), pp. 66–69.

⁸⁶ *** , »Katolicizam u Engleskoj«, *Vrhbosna* 44/12 (1930), pp. 190–191, na p. 191.

⁸⁷ Tin Ujević, »Frantz Clement i noviji Francuzi«, *Mlada Bosna* 4/3 (1931), pp. 127–134; citirano prema: Tin Ujević, *Sabrana djela*, Svezak osmi: *Eseji, rasprave, članci* (Zagreb: Znanje, 1965), pp. 197–207, na p. 201.

⁸⁸ Oton Knezović, »Katolicizam i intelektualna elita u Francuskoj«, *Nova revija* 10/3 (1932), pp. 249–255, na p. 253.

u članku o sv. Tomi Akvinskom i modernom kaosu na više mjesta citira i poziva se na Maritainovo djelo *Le Docteur Angélique*.⁸⁹ U *Novoj reviji* 1933. Božo Vucić objelodanjuje prikaz drugog sveska *Éléments de philosophie*. Navodi da sadrži nižu ili formalnu logiku, da je najšire poglavlje o umovanju u silogističkoj formi, kako su je utvrdili Aristotel i sv. Toma. Ističe i važnost pišćevih marginalija – znakova da olakšaju učenje, bilješki sa strane koje označuju bitno, sažete sinoptičke tablice i vježbe iza teorijskog razglabanja pa zaključuje:

»Ukratko, pisac je učinio sve da djelo bude što praktičnije. Na taj način će se s njim okoristiti ne samo profesori, nego će dobro doći i učenicima.«⁹⁰

Iste godine u *Novoj reviji* predstavljena je i Maritainova knjiga *Distingueur pour unir ou Les degrés du savoir*. Pisac primjećuje da se vrijednost djela vidi i iz toga što je prvo izdanje sasvim rasprodano. Ističe se filozofska sprema pisca, kao i njegov veliki smisao za duhovni život i duhovnu realnost te metafizička promatranja. Nakon kratkog prikaza sadržaja knjige prikazivač zaključuje da će djelo u filozofiji imati trajnu vrijednost.⁹¹ I *Bogoslovska smotra* predstavlja drugi svezak *Éléments de philosophie*. Svećenik Josip Lach, kasnije biskup, piše da će ovaj Maritainov pothvat u cijelosti obuhvaćati sedam svezaka. Nakon prikaza sadržaja Lach navodi da je knjiga namijenjena u prvom redu početnicima u filozofiji te je stoga pisac išao za tim da građu iznese u što lakšoj i preglednijoj formi. Misli da mu je to i uspjelo:

»Sam način pisanja, kao i sva ostala pomagala, koja su u knjizi upotrijebljena čini, da je knjiga ne samo sa sadržajne strane, nego i sa metodičke potpuno na visini suvremenih pedagoških zahtjeva.«⁹²

Mladim katoličkim intelektualcima i bogoslovima u Hrvatskoj Maritain je jedan od mislilaca na kojeg se često pozivaju u različitim kontekstima. To se vidi i u časopisu *Akvinac*, listu mladih dubrovačkih franjevac. Tako npr. u članku o problemu ljepote perspektive tomizma dominikanac Tarcizije Šime-tović, tada student teologije, obrazlaže:

»Forma je – kako lijepo veli Maritain – ‘trag ili zraka stvaralačkog Razuma utisnuta u srce stvorenog bića’. I zato razum uživa u ljepoti, jer tu nalazi elemente

⁸⁹ Stjepan Rohrbacher, »Sv. Toma Akvinski i moderni kaos (Na vrhuncu materijalne kulture)«, *Život* 14/7 (1933), pp. 305–311.

⁹⁰ Božo Vucić (B. V.), »Éléments de philosophie, Paris 1933«, *Nova revija* 12/4 (1933), p. 299.

⁹¹ V., »Maritain J., *Distingueur pour unir ou les degrés du savoir*, Paris 1932«, *Nova revija* 12/5-6 (1933), pp. 426–427.

⁹² Josip Lach, »Maritain J., *Éléments de philosophie*, Paris 1933«, *Bogoslovska smotra* 22/2 (1934), pp. 204–205.

što potječu od njega, ili bolje od njegova svijetla, naime, jedinstvo, red, razmjerje i ostalo za ljepotu potrebno⁹³.

Obraćajući se svojim čitateljima, Uredništvo *Akvinca* konstatira da ima i danas pravih učenjaka te da su to većinom oni koji su se obrazovali na djelima srednjovjekovnih pisaca. Pozivaju se na Maritaina iz djela *Antimoderne*, gdje on nagovještava da je blizu dan kad će se u laičkom svijetu moći konstatirati jaki pokret skolastičke obnove.⁹⁴

Veliki sljedbenik Maritaina bio je Đuro Gračanin, Maritainov doktorand, filozof, urednik *Vrhbosne* od 1932. do 1937, a kasnije i profesor Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Gračanin je prvi i preveo Maritainov tekst, i to 1924. dio iz djela *Theonas ili Razgovori jednog mudraca i dvojice filozofa o raznim pitanjima, nejednako aktuelnim*, koji je nazvao »Teorija o nadčovjeku«, a objavio u časopisu *Luč*. Gračanin u svojim djelima nije analizirao Maritaina, ali je često pisao o 'maritainovskim' temama te mu on služi kao potvrda stava ili primjer za navedene tvrdnje. Tako u članku »Suvremenost filozofije«, u kojem zauzima poznati tomistički i Maritainov stav o krivom putu suvremene filozofije, na više se mjesta poziva na Maritainova djela *Trois réformatours* i *Antimoderne*.⁹⁵ Raspravljajući o idejnoj pozadini socijalnog pitanja, Gračanin dolazi do personalističkog zaključka da kršćanska filozofija treba razlikovati u čovjeku pojedinca i osobu. Pri tome za određenje osobe preuzima Maritainovo određenje iz djela *Trois réformatours*, prema kojemu su osobe »one supstancije koje posjeduju tu božansku stvar duh i koje su po tome, svaka od njih, jedan svijet iznad sveg stvarnog svijeta, svijet duhovni i moralni koji pravo govoreći, nije dio ovog svijeta«. ⁹⁶ Iz ovakva određenja Gračanin, kao i Maritain, smatra da se treba izvoditi i čovjekov stav prema društvu. Problemizirajući temu o piscima ondašnjeg doba koji se vraćaju ili odlaze od vjere i Boga, Gračanin na više mjesta citira ili se poziva na Maritaina iz više njegovih knjiga i članaka, a osobito iz *Réponse à Jean Cocteau* gdje Maritain ustvrđuje da »nije lako biti pjesnik, a ni kršćanin, te da je dvostruko teže biti istodobno i jedno i drugo.«⁹⁷

U knjizi o Bergsonu *Moderni filozof – branitelj kršćanstva* Gračaninu su glavna literatura Maritainova djela, a označava ga »najvećim skolastikom našeg

⁹³ Tarcizije Šimetović, »Problem ljepote na bazi tomizma«, *Akvinac* 3/3 (1934), pp. 79–86, na p. 84.

⁹⁴ ***, »Prijateljima sv. Tome«, *Akvinac* 3/4 (1934), pp. 1–4, na p. 1.

⁹⁵ Đuro Gračanin, »Suvremenost filozofije«, *Hrvatska prosvjeta* 19/1 (1932), pp. 15–18, na p. 16; 19/2 (1932), pp. 25–29, na p. 25–26.

⁹⁶ Đuro Gračanin, »Idejna pozadina socijalnog pitanja«, *Vrhbosna* 48/6–7 (1934), pp. 134–140, na p. 140.

⁹⁷ Đuro Gračanin, »Književni otpadnici«, *Vrhbosna* 48/ 8–9 (1934), pp. 190–195, na p. 190.

vremena«, te ističe da je djelo *La philosophie bergsonienne* »nesumnjivo najpotpunija i najdublja kritika Bergsonove filozofije sa skolastičkog stajališta«. ⁹⁸ Misli iz tog Maritainova djela na više mjesta citira u svojoj knjizi. ⁹⁹ I u francuskoj verziji njegove radnje kojom je stekao licencijat iz filozofije, a za koji mu je predgovor osobno napisao Maritain, na više se mjesta na njega poziva ili ga citira. ¹⁰⁰ Mnogi tadašnji časopisi donose o tome vijest. Evo kako *Hrvatska straža* predstavlja Maritaina:

»Danas je svima poznato, da je Jacques Maritain najdublji suvremeni katolički filozof. Njegova mnogobrojna djela poznata su izvan Francuske i čitaju se po cijelome svijetu. Izišavši iz Bergsonove škole, obratio se čitajući djela sv. Tome, kod kojega je našao jasnije i sigurnije izraženu istinu, nego mu je pružala filozofija evolucionističkog 'trajanja' Bergsona, pa je postao izraziti pristaša tomističke filozofije. On je danas najzaslužniji za obnovu kršćanske filozofije na kojoj katolici intenzivno rade već od vremena Lava XIII.« ¹⁰¹

A kako Gračanina:

»Jedan od njegovih boljih učenika jest hrvatski filozof dr Đuro Gračanin. Koliko Maritain cijeni našega filozofa vidi se po tome, što je napisao predgovor njegovoj doktorskoj tezi. Već je po sebi rijetkost, da profesor piše predgovor dizertaciji svoga učenika, ali kad se radi o Maritainu, onda zaista možemo čestitati našem filozofu da je zavrijedio tako visoku pažnju. Kad opet naglasimo da ovaj slavni francuski filozof smatra ne samo solidnom knjigu dra Gračanina, već izjavljuje da je s ovom knjigom učinio veliku uslugu svima onima, koji se specijalno bave Kantovom filozofijom – onda možemo čestitati našem hrvatskom učenjaku, koji eto s prvom svojom radnjom ulazi u kolo svjetskih katoličkih filozofa.« ¹⁰²

Časopis prenosi i Maritainovu izjavu kako je kod svoga učenika mogao opaziti veliku ljubav za istinu i objektivnost, prvo svojstvo svakog filozofa.

Da se u Hrvatskoj vrlo rano počeo prepoznavati francuski personalizizam i autori okupljeni oko *Esprita*, potvrđuje i recenzija djela *Le Monde sans âme* (*Svijet bez duše*) Daniela Ropsa. U njoj suradnik *Hrvatske prosvjete* Vitomir Sušilović ocjenjuje da Ropsov krepki kritički i filozofsko-moralni esej o duhu današnjeg čovjeka koji je sasvim zabacio duhovne vrednote »zaslužuje svaki

⁹⁸ Đuro Gračanin, *Moderni filozof – branitelj kršćanstva* (Sarajevo: Nova tiskara Vrčak i dr., 1935), p. 13, 17.

⁹⁹ Isto, p. 15, 16, 18, 80, 83, 86, 87, 92, 113, 121, 122, 129.

¹⁰⁰ Đuro Gračanin, *La personnalité morale d'après Kant. Son exposé, sa critique à la lumière du thomisme* (Paris: Vlastita naklada, 1935).

¹⁰¹ J., »Veliki svjetski učenjak o hrvatskom filozofu. Maritain o Đuri Gračaninu«, *Hrvatska straža* 7/294 (1935), pp. 4–5, na p. 4.

¹⁰² Isto, p. 5.

superlativni komplimentat«. Te eseje smatra komprimiranom zdravom »srži djela G. Ferrera, Drieu La Rochellea, Eddingtona, Valeryja, Keyserlinga, J. Maritaina, Sinclair Lewisa, Massisa, Spenglera i drugih mislioca«. ¹⁰³

U *Duhovnom životu* prikazan je zbornik radova o francuskoj kršćanskoj filozofiji. Osim kratkog prikaza knjige navodi se da se u zadnje vrijeme mnogo raspravlja u Francuskoj o mogućnosti i biti kršćanske filozofije te da je diskusija postala življa otkad je Bréhier zanijekao mogućnost kršćanske filozofije. Objašnjava se da su njegove tvrdnje najprije izazvale Gilsona koji je argumentirao da postoji kršćanska filozofija, te da je kasnije »poznati filozof Maritain tu nepobitnu historijsku činjenicu obrazložio spekulativnim razglabanjem u lijepoj svojoj brošuri *La philosophie chrétienne* kao i u mnogim drugim studijama.« ¹⁰⁴

O francuskoj raspravi oko mogućnosti kršćanske filozofije piše i Jordan Kuničić, tada profesor Dominikanske visoke bogoslovne škole u Dubrovniku:

»Dok je naime gosp. Bréhier bio iznio mišljenje da je združenje kršćanske objave i filozofije sukob dviju potpuno oprečnih sila, bez mogućnosti kompromisa, dosljedno zanijekao zakonitost kršćanske filozofije, Gilson, profesor na Sorboni te glasoviti filozof Maritain zauzeše se da, prvi na temelju povijesti, drugi pak pomoću spekulativnog razglabanja, dakle povijesno-doktrinalnim putem, obore mnijenje Bréhierovo.« ¹⁰⁵

Pritom citira Maritainovo djelo *De la philosophie chrétienne* i slaže se s njegovim stavom:

»Dobro opaža filozof Maritain, da svaki onaj, koji niječe razumu mogućnost da se razvija na polju filozofije vlastitim silama, taj uopće niječe filozofiju.« ¹⁰⁶

O katoličkom pokretu u Francuskoj tih godina piše Hinko Weber, svećenik, publicist i prevoditelj. Prvo zapaža da poganski, liberalni i slobodnozidarski duh dovodi Francusku do ruba propasti. Vjeruje da se u Francuskoj shvaća potreba izgradnje katoličkog poretka te da francuske katolike predvođe i »daju im smjernice i ideje dva njihova velika filozofa – Jacques Maritain i Étienne Gilson«. ¹⁰⁷

Makarski franjevci u *Novoj reviji*, koja je i inače bila frankofonski orijentirana, redovito prate francusko izdavaštvo, a osobito Maritainova djela. Osvrćući

¹⁰³ Vitimir Sušilović, »Ropsov svijet bez duše«, *Hrvatska prosvjeta* 20/4 (1933), pp. 155–157.

¹⁰⁴ ***, »La philosophie chretienne, Juvisy 'Cerf'«, *Duhovni život* 7/1 (1935), p. 64.

¹⁰⁵ Jordan Kuničić, »Da li tomizam poima filozofiju odviše autonomno«, *Bogoslovska smotra* 24/1 (1936), pp. 45–58, p. 45.

¹⁰⁶ Isto, p. 49.

¹⁰⁷ Hinko Weber, »Život u župi i katolička akcija«, *Duhovni život* br. 7/3 (1935), pp. 180–184, na p. 181.

se na njegovu knjigu *Filozofija prirode*, iznose da pisac u šest poglavlja prikazuje staru i novu filozofiju prema prirodi, a na kraju prikaza ističu:

»I u ovom radu Maritain je pokazao veliku filozofsku naobrazbu i smisao za jake sinteze. Ljubitelji filozofije i prirode mnogo će se okoristiti ovim djelom.«¹⁰⁸

Iste godine *Nova revija* donosi kratku obavijest o tome da je objelodanjeno djelo *Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative*.¹⁰⁹ U *Vrhbosni* su također, osobito dok ju je uređivao Đuro Gračanin, pratili svako Maritainovo djelo. Između ostalog, u književnom osvrtu na Maritainovo djelo *Du régime temporel et de la liberté* anonimni prikazivač ističe da je ovo jedanaesti svezak zbirke koja je pod imenom *Questions disputées* počela obrađivati najaktualnija filozofska pitanja pod vodstvom dvojice »ponajboljih francuskih filozofa« Jacquesa Maritaina i Charlesa Journeta, ali da se velika različitost u obrađenim pitanjima ipak tiče jednog središnjeg problema:

»To su pitanja reda, suprotnost potpunog ili teocentričkog humanizma i antropocentričkog humanizma, razni izgledi novog kršćanstva, vremenita misija kršćanstva; pozicije potpunog humanizma prema civilizaciji i materijalizmu kapitalističkom i komunističkom. Djelo je – kao i sva Maritainova djela puno originalnih i dubokih misli.«¹¹⁰

U članku »Za mir i pravdu« u *Duhovnom životu* nepotpisani autor piše o katoličkom manifestu koji su sastavili »glasoviti filozof« Jacques Maritain i akademik François Mauriac za pravdu i mir u svijetu. Pisac tvrdi da taj manifest promatra stvari sa stanovišta katolicizma pa ga se zato može smatrati sigurnom normom u prosuđivanju. Sastavljači manifesta, dodaje člankopisac, upozoravaju na katastrofu koja bi nastala novim svjetskim ratom te da bi to bilo rušenje »dobročinstva zapadne civilizacije« koja, uza sve svoje nedostatke, ipak bilježi neke pozitivne tekovine, kao što su sve veća svijest o pravdi i odgovornosti. Porušiti to značilo bi ugroziti bît zapadne civilizacije. Pisac priopćuje kako manifest završava:

»Sadašnji nam događaji pokazuju na strašno jasan način, da ženevski organizam može biti koristan svijetu samo ako narodi i vlade iskreno hoće pravdu i mir. Da. Danas je više nego ikada važno, da se utvrdi ta volja poštivanja pravde i mira.«¹¹¹

¹⁰⁸ *** , »Maritain J., La philosophie de la nature, Paris 1935«, *Nova revija* 14/6 (1935), p. 428.

¹⁰⁹ *** , »Maritain J., Sept Leçons sur l'Etre et les Premiers Principes de la Raison Spéculative«, *Nova revija*, 16/1 (1935), p. 77.

¹¹⁰ *** , »Jacques Maritain, Du Régime temporel et de la Liberté«, *Vrhbosna* 48/1 (1934), p. 22

¹¹¹ *** , »Za mir i pravdu«, *Duhovni život* 7/6 (1935), pp. 369–371, na p. 371.

Maritaina spominje i Ljubomir Maraković kad piše o Andréu Gideu, podsjetivši da su s njim izmijenili misli i njegovi »načelni protivnici kao Maritain, Henri Massis, Thierry Maulnier, François Mauriac i drugi.«¹¹²

Do sredine 1930-ih Maritain je nesporno poznat i vrlo utjecajan u hrvatskim katoličkim intelektualnim krugovima. No stajalište o Maritainu u širim čitateljskim krugovima i javnosti do sredine tridesetih godina najbolje dočarava tekst iz *Katoličkog lista* 1934. Izuzev nekoliko veoma kratkih prikaza Maritainovih djela u pokloj od revija, istaknuto je u tom tekstu, Maritain i njegovo djelovanje u početku nisu bili kod nas dovoljno poznati; unazad nekoliko godina počelo se njegovo ime spominjati po filozofskim člancima; od Maritaina se na hrvatskom može čitati tek omanje djelo *Vjera i kultura* te »jedno dva članka«. Pisac podsjeća i na to da je Maritain po svojoj velikoj idejnoj dubini, svestranoj duševnoj kulturi te modernom i originalnom načinu izlaganja filozofskih problema postao čuven po cijelom civiliziranom svijetu:

»Premda odani pristalica i branitelj tradicionalne kršćanske filozofije, on je umio svojom naučnom spremom i osobinama velikog duha steći poštovanje i simpatije i u nekršćanskim krugovima.«¹¹³

Možda zato i nije čudno, primjećuje pisac, da je tadašnji zagrebački *Jutarnji list* 1. rujna te godine donio članak o Maritainu. Pritom ističe tvrdnju iz *Jutarnjeg* »da onaj tko imalo prati filozofsku nauku tadašnjice – zna tko je Maritain i šta njegovo ime znači u filozofiji«. Prenosi i to da *Jutarnji list*, prikazujući Maritainovo djelo, govori kako su njegova djela uskoro postala najčitanija i da su znala biti razgrabljena u nekoliko dana, a kao primjer navodi knjigu *Trois réformateurs* koja je rasprodana u nekoliko dana i zatim dosezala nevjerovatno visoke cijene od 100 do 150 franaka, iako joj je knjižarska prodajna cijena bila svega 12 franaka. *Katolički list* ocjenjuje da ti uspjesi nisu bili »nikakav knjižarski bluff«. Iznosi i da je Maritain čovjek nevjerovatne aktivnosti koji vrlo malo spava.

Autor *Katoličkog lista* zamjera članku *Jutarnjeg lista* što nije spomenuo da je Maritain 'odličan katolik', a kao primjer ističe kako je prilikom Papine osude društva *Action Française* Maritain bio među prvima koji su razumjeli i branili Crkvu zbog te osude. S druge strane, on i pohvaljuje *Jutarnji list* što je zabilježio kao događaj svoje vrste da je Maritain »nedavno napisao predgovor djelu hrvatskog intelektualca, a svoga učenika, mladom našem filozofu Đuri Gračaninu.«¹¹⁴

¹¹² Ljubomir Maraković, »Strani i domaći«, *Hrvatska prosvjeta* 22/9 (1935), pp. 255–257, na p. 256.

¹¹³ B. R., »Maritain za nas«, *Katolički tjednik* 11/51 (1934), pp. 14–15, na p. 14.

¹¹⁴ Isto, p. 15.

2.2. Razdoblje 1935–1945.

U razdoblju 1935–1945. prevedena su dva Maritainova djela: godine 1935. objelodanjeno je djelo *Religija i kultura*,¹¹⁵ a 1936. *Andeoski naučitelj*.¹¹⁶ U *Vrhbosni* je objavljen izvadak iz te knjige,¹¹⁷ a u *Luči* su objavljena dva manja članka¹¹⁸ te jedan u *Duhovnom životu*.¹¹⁹ Sve spomene Maritaina u ovom dobu zasjenila je žestoka i ustrajna polemika Hijacinta Boškovića i Karla Balića.

Nekoliko je katoličkih časopisa donijelo osvrt ili prikaz na prijevod Maritainova djela *Religija i kultura*. *Nova revija* primjerice zapaža:

»I izvan francuskih granica svemu učenom svijetu dobro je poznat jedan od najvećih savremenih francuskih mislilaca Jacques Maritain. Poznat je sa svojih brojnih i priznatih djela, među koje spada i ovo prevedeno na naš jezik. Misao vodilja jest da, kao što su svi veliki mislioci učili, jedina religija može dati pravi i trajni sadržaj kulturnom radu i kulturnom stanju. Ako kulturni rad nije prožet velikim vječnim idejama koje daje religija, on je šupao i propasti će. O tome imamo mnogo primjera u povijesti. – Duboke refleksije u razlaganju te neustrašivi vjerski žar ovog velikog učenjaka osvojit će svakog koji pročita ovo djelo.«¹²⁰

Robert Karničić u *Akvincu* ističe da krepkim i snažnim mislima poznati filozof provlači zamisao o povezanosti kršćanske religije i kulture. On postavlja pitanje što je ovoga velikoga filozofa potaklo da se prikloni sv. Tomi, a odgovara da je to zbog toga što je u tomizmu spoznao čistu nauku koja stalno daje rješenje problemima ljudskog duha. Smatra da je Maritain uvidio da moderna filozofija nema u sebi života te kao takva ne može zadovoljiti čovjeka. Karničić zaključuje:

»Čestitamo braći u Senju, što su preveli ovo krasno djelo francuskog filozofa tomiste i time obogatili našu filozofijsku kulturu. Ovakova djela, gdje se širi zdrava filozofija, zaslužuju pažnju naše inteligencije.«¹²¹

I u *Luči* se pojavljuje pohvalni prikaz ovog djela.¹²² Hijacint Bošković pohvaljuje Zbor duhovne mladeži što je izdao »ovo najnovije a i najinteresantnije djelo

¹¹⁵ Jacques Maritain, *Religija i kultura* (Zagreb: Istina, 1935), preveo Zbor duhovne mladeži u Senju.

¹¹⁶ Jacques Maritain, *Andeoski naučitelj* (Zagreb: Istina, 1936), preveo Vilim Poljak.

¹¹⁷ Jacques Maritan, »Sveti Toma Akvinski zajednički naučavatelj«, *Vrhbosna* 50/3 (1936), pp. 50–56, 50/4–5, pp. 103–110.

¹¹⁸ Jacques Maritain, »Ciljevi i sredstva«, *Luč* 33/9–10 (1938), p. 1; Jacques Maritain, »Svijet traži svece«, *Luč* 37/6–7 (1942), p. 3.

¹¹⁹ Jacques Maritain, »Evropa neće propasti«, *Duhovni život* 12/1 (1940), pp. 57–60.

¹²⁰ ***, »Jacques Maritain, Religija i kultura«, *Nova revija* 14/5 (1935), p. 358.

¹²¹ Robert Karničić, »Religija i kultura«, *Akvina* 3/4 (1935), pp. 53–55, na p. 55.

¹²² ***, »Maritainova knjiga o religiji i kulturi«, *Luč* 30/9–10 (1935), pp. 9–10, 19.

najslavnijeg suvremenog kršćanskog filozofa«. Kratki osvrt završava riječima:

»Nažalost, današnje kulture zabacuju religiju; ali zato je i došlo do krize. Ako ona hoće uistinu oživjeti, mora dobiti duh, koji će primiti od religije. Djelo je svakako prvorazredno.«¹²³

Bošković prikazuje i Maritainovo djelo *Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative* navodeći:

»S ovim pak djelom hoće da pruži u sedam predavanja najosnovnije pojmove o biću kao takvom. Ko pozna tomističku filozofiju i zna od kolike su važnosti ova pitanja, taj će vidjeti da nas je autor naročito zadužio svojom preglednom studijom.«¹²⁴

Pisac se osvrće i na Maritainovu studiju »Action et contemplation«, objavljenu u *Revue Thomiste* 1937. o problemu odnosa akcije i kontemplacije.¹²⁵ U članku »Invazija instinkta« Bošković se poziva na Maritainov stav iz *Andeoskog naučitelja*:

»Ontrag kakvih 15 godina tužio se je francuski filozof Maritain, da je ljudski razum u opasnosti, pa kaže: 'Nadomještamo napor misli i logičkog rasuđivanja nekom profinjenom igrom instinkta, maštanja, intuicije, nutarnjih potresa i više se ne usuđujemo rasuđivati.' «¹²⁶

U članku »Najprije katolik« Bošković na više mjesta poziva na Maritaina, a osobito na njegov stav da se na »mjesto juridičke ideje o crkvi koju je polemika s protestantima prošloga vijeka razvila, pobudila u nama dublja i stvarnija ideja velike stvarnosti crkve«¹²⁷ te da je potrebno da kršćani žive potpuno svojim kršćanstvom.¹²⁸ Bošković prikazuje knjigu *Regards catholiques sur le monde* D. Auvergne, koja u formi razgovora izlaže poglede četrnaest katoličkih intelektualaca na svijet, a među njima su: Claudel, Maritain, Mounier, Mauriac i Le Roy. Bošković prenosi Auvergneov stav:

»Poznati filozof J. Maritain je u nekoliko riječi izrazio nastojanje cijeloga svoga života koje bi se dalo izraziti riječima: izdignuti što više natprirodnost katoliciz-

¹²³ Hijacint Bošković, »Jacques Maritain: Religija i kultura«, *Duhovni život* 8/1 (1936), p. 62.

¹²⁴ Hijacint Bošković, »J. Maritain, Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative«, *Duhovni život* 8/5 (1936), p. 319.

¹²⁵ Hijacint Bošković (J. Z.), »Akcija i kontemplacija«, *Duhovni život* 9/6 (1937), pp. 377–380.

¹²⁶ Hijacint Bošković, »Invazija instinkta«, *Duhovni život* 10/3 (1938), pp. 138–144, na p. 139.

¹²⁷ Hijacint Bošković, »Najprije katolik«, *Duhovni život* 10/4 (1938), pp. 193–203, na p. 198.

¹²⁸ Isto, p. 200.

ma da ga možemo što dublje ucijepiti u ljudsku narav. Tako se jedino možemo nadati čistom humanizmu, koji treba osloboditeljske snage Spasitelja što čisti i oplemenjuje čovječanstvo. Treba da katolici prožive svoj katolicizam, pa će onda sami svojim životom postati najuvjerljivija apologija.«¹²⁹

Zalažući se za čistoću katolicizma Bošković tvrdi da se katolicizam razlikuje od svih religija koje su se tijekom povijesti inkorporirale u pojedinačnu kulturu, rasu ili narodnost. Uporište nalazi u Maritainovoj tvrdnji da su sve druge religije osim katoličke integralni dijelovi nekih određenih kultura, koje su ograničene na pojedina poganska područja i povjerene formacije, te da je samo katolička vjera »nadnaravna, apsolutno i strogo transcendentna, nadkulturna, nadrasna, nadnacionalna«.¹³⁰ U članku o budućnosti zapadne kulture Bošković misli da moderni čovjek svodi objekt misli na neku veliku pokretnu masu koju naziva zbivanje ili evolucija, pa nadomješta napor misli i logičko rasuđivanje nekom profinjenom igrom instinkta, maštanjem, intuicijom, nutarnjim potresima i više se ne usuđuje rasuđivati. Potvrdu tih misli nalazi kod Maritaina.¹³¹ Stoga još jednom navodi Maritaina:

»Nije to pusto nagađanje nego isticanje načela da 'Gospodin dijeli svoje milosti u razmjeru potreba te ne kuša nikoga iznad njegovih sila, pa bismo mogli prisustvovati vremenu u kojem će se sastati i najgore stanje ljudske historije s raskošnim cvatom svetosti' (Maritain).«¹³²

Svećenik Ante Miličić u *Duhovnom životu* opisuje Francusku ovim riječima:

»Francuska je zemlja Mauriaca, Claudela, Bourgeta, Maritaina, pa, ako hoćete i Bergsona. Istodobno: zemlja rastave Crkve od države, zemlja laičke škole i antiklerikalizma.«¹³³

Nova revija prati Maritainov rad i objavljuje prikaze njegovih djela. Djelo *Science et sagesse* preporučuje ovim riječima:

»J. Maritain je bez sumnje jedan od prvih živućih katoličkih filozofa. Iza djela o kojima smo mi već govorili evo je izdao i ovo 'Znanje i mudrost'. U prvom od

¹²⁹ Hijacint Bošković, (J.Z.), »Katolički pogled na svijet«, *Duhovni život* 10/4 (1938), pp. 248–250, na p. 249.

¹³⁰ Hijacint Bošković, »Za čistoću katolicizma«, *Duhovni život* 10/6 (1938), pp. 337–346, na p. 337.

¹³¹ Hijacint Bošković, »Budućnost zapadne kulture«, *Duhovni život* 14/4–6 (1942), pp. 169–181, na p. 177.

¹³² Isto, p. 181.

¹³³ Ante Miličić, »Vjera sela (Povodom jedne francuske ankete)«, *Duhovni život* 8/1 (1936), pp. 48–52, na p. 48.

dvaju dijelova raspravlja kako je bilo shvaćeno znanje i mudrost u staro pretkršćansko doba, u kakvom su odnošaju bili razni nazori o samom pojmu mudrosti i znanja u kršćansko doba i koji je njihov odnošaj u naše moderno vrijeme. Zatim radi o odnošaju filozofije i prirodnih znanosti, te o mudrosti koju daje vjera i onoj koju daje filozofija. U drugom dijelu: Razjašnjenja o moralnoj filozofiji, odgovara na razne prigovore koji se odnose na moralno znanje i razjašnjuje neka zamršena i nejasna pitanja. Htio je naglasiti pravo značenje moralne filozofije, koja je katkada mnogima nejasna. U djelu će uživati onaj koji voli visoko filozofsko umovanje.¹³⁴

U tom je časopisu objavljen 1937. prijevod studije »Berdjajew, istočno-kršćanski gnostik«¹³⁵ Karla Pfliegera, njemačkog teologa i esejista, jednog od vodećih katoličkih mislilaca tog vremena. Između ostalog, Pflieger smatra da »kršćanski radikalizam s kojim je Berdjajev raskrinkao novovjekli humanizam kao 'modernu herezu' nije nadmašen ni od integralnog tomiste Maritaina u njegovoj knjizi *Antimodernizam*.«¹³⁶

I u ovom se razdoblju Đuro Gračanin u svojim člancima često poziva na svoga profesora Maritaina. U članku »Odnosaji naravnog i nadnaravnog reda« oslanja se na Maritainove stavove iz djela *Reflexions sur l'intelligence et sur sa vie propre*¹³⁷ i *La philosophie de M. Blondel*.¹³⁸ U članku o Bergsonu Gračanin ocjenjuje da Bergsonova svjedočanstva u konačnici pokazuju superiornost kršćanstva. Pri razjašnjavanju na više mjesta u članku poziva se na stavove iz Maritainova djela *La philosophie bergsonienne*.¹³⁹

Uvodne misli o egzistencijalnoj filozofiji Vilim Keilbach, filozof i psiholog religije, potvrđuje izrekom, kojom je Maritain na devetom međunarodnom filozofskom kongresu u Parizu 1937. upozorio na jednu od najznačajnijih crta kartezijanske filozofije. Po Maritainu »kartezijanska je filozofija sva upravljena na esenciju kao ideju-sliku«. Drugim riječima, kartezijanska je filozofija u principu esencijalno mišljenje.¹⁴⁰ Pri tome se poziva na Maritainov članak »Le conflit de l'essence et de l'existence dans la philosophie cartésienne« iz zbornika s navedenog kongresa.

Keilbach u knjizi *Kratak uvod u filozofiju* preporučuje u literaturi tri Maritainova djela. U literaturi uz prvo poglavlje »Definicija filozofije« nalazi se

¹³⁴ *** »Jacques Maritain, Science et sagesse, Paris 1935«, *Nova revija* 15/3–4 (1936) p. 244.

¹³⁵ Karl Pflieger, »Berdjajew, istokršćanski gnostik«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 197–217.

¹³⁶ Isto, p. 215.

¹³⁷ Đuro Gračanin, »Odnosaji naravnog i nadnaravnog reda«, *Bogoslovska smotra* 24/2 (1936), p. 137–162, 24/4 (1936), p. 357–392, na p. 161 i 357.

¹³⁸ Isto, p. 161, 357, 361.

¹³⁹ Đuro Gračanin, »Svjedočanstvo mislioca (Bergsonov stav prema kršćanstvu)«, *Život* 21/1 (1940), pp. 1–10, na p. 2–3.

¹⁴⁰ Vilim Keilbach, »Egzistencijalna filozofija«, *Život* 18/9–10 (1937) pp. 401–415, p. 401.

*Eléments de philosophie. I. Introduction générale de la philosophie.*¹⁴¹ Na popisu literature o pojmu kršćanske filozofije njemačko je izdanje *Von der christlichen Philosophie*,¹⁴² a uz raspravu o tomizmu priložen je hrvatski prijevod *Andeoskog naučitelja*.¹⁴³ Keilbach razjašnjava da se povodom jednog Gilsonova znanstvenog referata o problemu kršćanske filozofije na sjednici Société française de philosophie 1931. mnogo diskutiralo o pitanju može li se u pravom smislu riječi govoriti o kršćanskoj filozofiji, te da je od onda objelodanjeno o tome više znanstvenih rasprava i monografija od kojih Keilbach izdvaja Bréhiera, Maritaina, Blondela, Joliveta, Sertillangesa i Przywaru. 'Podudaranje' kršćanske filozofije i kršćanske objave Keilbach tumači ovako:

»To znači, da se kršćanska filozofija na naročit način podudara s kršćanskom objavom. Radi se naime o takvoj filozofiji, koja je skladno podređena objavi, pa se uslied te podređenosti i sama filozofija (a ne samo filozof-kršćanin) pozitivno usavršuje. Kako je to moguće? Da to uvidimo, treba da s Maritainom razlikujemo samu narav ili bit filozofije od njenih različito savršenih stanja. Tako se npr. može reći, da je filozofija u Aristotelu bila prilično nesavršena, dok je naprotiv bila prilično savršena u sv. Tomi. Ovo savršenije stanje tumači Garrigou-Lagrange također s Maritainom dvostrukom (objektivnom i subjektivnom) podkrepom, što je filozofija dobiva od objave.«¹⁴⁴

I najpoznatiji naš neotomist Stjepan Zimmermann u svojim djelima poziva se na Maritaina. U djelu *Filozofija i religija*, u poglavlju »Odnos modernih filozofskih struja prema religiji«, kritički se osvrće na Bergsonovu intuiciju navodeći da je takav pristup u katoličkim redovima doveo do nekritičkih simpatija za Bergsona »unatoč valjanih kritika Maritaina, Tonquedeca, Penida i drugih filozofa«.¹⁴⁵ Maritaina u ovom djelu razmatra i u kontekstu diskusija izvan i unutar skolastike o Aristotelovu shvaćanju 'kreativne proizvodnje'. Pri tome se osvrće i na Maritainovo djelo *La philosophie bergsonienne*.¹⁴⁶

Prikazujući to Zimmermannovo djelo Stjepan Bogutovac, svećenik i suradnik u *Vrhbosni*, upućuje na jedan važan Maritainov uvid:

»Danas se zapaža, kako to i Maritain konstatira, duboka i neizmijerna potreba za metafizikom. Svijet budućnosti svakako je svijet metafizike.«¹⁴⁷

¹⁴¹ Vilim Keilbach, *Kratak uvod u filozofiju* (Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, 1945). p. 11.

¹⁴² Isto, p. 41.

¹⁴³ Isto, p. 51.

¹⁴⁴ Isto, p. 39.

¹⁴⁵ Stjepan Zimmermann, *Filozofija i religija / Filozofijske istine o Bogu i čovjeku: Razumni temelji vjere/* (Zagreb: Zbor duhovne mladeži zagrebačke, 1936), p. 344.

¹⁴⁶ Isto, p. 357.

¹⁴⁷ Stjepan Bogutovac, »Filozofija i religija«, *Vrhbosna* 51/7–8 (1937), pp. 160–162, na p. 161.

Isusovac Franjo Šanc, filozof, u bilješkama prvog broja *Života* 1937. piše o Tomističkom internacionalnom kongresu u Rimu 23–28. studenog 1936, na kojem je i osobno sudjelovao kao zastupnik Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa u Sarajevu. Kongres je oglašen kao priprava za Descartesov jubilej u Parizu 1937. godine. Šanc je spomenuo i sudionike na Kongresu: Hijacinta Boškovića, De Vriesa, Jaroslava Beneša, De Ivanka, Joliveta, Maritaina, De Conincka, A. Gatterera, A. Mitterera, Thuma, Fernandez, Rossija, Mattea, Kowalskog, Siweka, Choinackog, Gemellija, G. Lagrangea, Penidu, Dhanisa, Webera, Boyera, Xiberta i druge.¹⁴⁸ Prikazujući djelo Hansa Driescha, Šanc napominje da je Maritain uzvisio Driescha kao »restaurateur de la philosophie de la nature – obnovitelja ili uskrisitelja filozofije prirode«.¹⁴⁹ U svom djelu *Povijest filozofije*, i to u prvom dijelu gdje obrađuje filozofiju starih Grka i Rimljana, pišući o poetici navodi da je »slavni filozof katoličkog sveučilišta u Parizu Jacques Maritain« u knjizi o umjetnosti i skolastici razvio svoje shvaćanje umjetnosti koje se posve slaže s Aristotelovim naukom:

»Tako razlikuje posve u Aristotelovom smislu između djelovanja i proizvođa-nja, između praktične i pojetične znanosti. Umjetnost je pojetična znanost ili sposobnost. Njezina pravila imaju svoje mjerilo u djelu, koje se proizvodi. Ali umjetnost je neka razumska krepost, a ne samo neki nerazumski instinkt. Nužan je naravni dar, ili i odgoj. Ovo je svoje uvjerenje Maritain primijenio i na pjesništvo u članku, koji je napisao 18 godina kasnije pod naslovom: De la connaissance poétique. Umjetničko stvaranje, kakvo je pjesništvo, pretpostavlja bogatstvo nutarnjeg spoznajnog života, koje teži za tim da se izvana očituje. Umjetnik, pa i pjesnik, hoće da izvana pokaže, što iznutra misli ili osjeća.«¹⁵⁰

Pri tome se pored navedenog članka iz *Revue Thomiste* iz 1938. služi i djelom *Art et Scolastique* iz 1920. U drugom svesku svoje *Povijesti filozofije*, u kojoj obrađuje filozofiju srednjeg vijeka, kao literaturu od Maritaina uvrštava članak »La thomisme et la crise de l'esprit moderne« iz revije *Acta Hebdomadae Thomisticae*, djela *Réflexions sur l'intelligence* iz 1926, *Science et philosophie* iz 1936, *Le Docteur Angelique* iz 1930. i hrvatski prijevod tog djela *Anđeoski naučitelj* iz 1936, te njemačko izdanje *Von der christlichen Philosophie* iz 1935.¹⁵¹

¹⁴⁸ Franjo Šanc, »Tomistički internacionalni kongres u Rimu 23–28. studenog 1936.«, *Život* 18/1 (1937), pp. 38–42.

¹⁴⁹ Franjo Šanc, »Hans Driesch – o ishodištu svake filozofije«, *Život* 20/7 (1939), pp. 401–411; 20/9–10, pp. 545–565, na p. 401.

¹⁵⁰ Franjo Šanc, *Povijest filozofije*, I. Dio: *Filozofija starih Grka i Rimljana* (Zagreb: Knjižnica života, 1942), p. 184.

¹⁵¹ Franjo Šanc, *Povijest filozofije*, II. Dio: *Filozofija srednjeg vieka* (Zagreb: Knjižnica života, 1943), pp. 7, 24, 353, 355 i 356.

Maritainove misli iz djela *Art et scholastique* spominje i franjevac Bogdan Dragun u tekstu o lijepom i umjetničkom.¹⁵²

Da svi tomisti nisu prihvaćali Maritainove stavove, osobito one političke naravi, vidi se u članku o španjolskom ratu, objavljenom u *Novoj reviji*. Tu je riječ o tri teksta španjolskih dominikanaca i tomista protiv stajališta dijela francuskih katolika, a prenosi se i vijest da su profesor na Angelicumu dr. Carro i Beltram de Herrera »izdali protest protiv proglasa kojeg su potpisali neki istaknuti francuski katolički pisci, među kojima se nalazi i Jacques Maritain.«¹⁵³

Dobar poznavatelj Maritaina bio je i Dušan Žanko, povjesničar, esejist i kazališni djelatnik, nakon 1945. emigrant i izrazito nepodoban za spominjanje nakon Drugog svjetskog rata. Pišući o tome da sudbonosnu 'revolucionarnost' pojave Ivana Merza treba tražiti u nama, u našem mentalitetu, sredini, tradiciji, pa i u crkvenoj historiji spominje Maritaina. Govoreći o 'katoličkoj defenzivi' poziva se na Maritaina:

»Ne treba radi toga prevrtati očima, dosta je sabrano pročitati, što su napisali Herwegen, Karl Adam, Peter Lippert i Romano Guardini o nutarnjoj religioznoj krizi evropskoga katoličkoga čovjeka uopće i o njegovu antropocentričkom mentalitetu i o njegovu poimanju bolje nepoimanju Crkve u nadnaravnom i mističnom smislu; dosta je čuti liturgičare, pa da nam se taj mentalitet još više razgoli, ili recimo prolistati samo dvije oštroomne i smione knjige Jacques Maritainove (*Primauté du spirituel*, *Une opinion sur Ch. Mourras*) o francuskim katolicima i njihovu odnosu prema Leonu XIII., pa će nam biti jasno, da su 'katolici u neprestanoj defenzivi, u kojoj su se sa svojim protivnicima borili s imanentnom kritikom, koja je bez sumnje imala sa znanstvenoga i psihološkoga vidika veliko značenje, ali je pored svega toga imala tu slabost, da su katolici počeli *zaboravljati* na svoju glavnu moć, a to je specifično 'nadnaravna', da su ljudi svoj odnos prema Bogu i Crkvi gledali više u etičkim obvezama, da su 'poštivali duhovnike u prvoj vrsti zato, jer su im bili vođe u politici i prosvjeti, u organizacijama i društvima'«.¹⁵⁴

I na više drugih mjesta u ogledu o Merzu Žanko citira Maritaina iz djela *Primauté du spirituel*.¹⁵⁵ Žanko Maritaina spominje i u tekstu o Anti Starčeviću, tvrdeći da Starčević polaže na snagu činjenica i 'zdrave pameti' toliko da bi ga površan poznavalac njegovih djela mogao smatrati kršćanskim naturalistom, a pritom se poziva na Maritainove misli iz djela *Religija i kultura*.¹⁵⁶ Žanko u

¹⁵² Bogdan Dragun, »Lijepo i umjetničko«, *Akvinac* 5/6 (1937), pp. 10–19, na pp. 14. i 16.

¹⁵³ Dr. St., »Zaklonitost španjolskog rata«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 253–256, na p. 253.

¹⁵⁴ Dušan Žanko, »Duša dra Ivana Merza«, *Život* 19/5 (1938), pp. 245–273.

¹⁵⁵ Vidi npr. pp. 254, 258, 264, 272.

¹⁵⁶ Dušan Žanko, »Ante Starčević kao moralist«, *Hrvatska smotra* 6/1 (1938), pp. 1–6; 6/2 (1938), pp. 57–67, na p. 66.

pregledu katoličke francuske književnosti smatra da su i u tom kontekstu značajna imena kao što su Leon Bloy, P. Sertillanges i Jacques Maritain.¹⁵⁷ U svom najpoznatijem članku o Milanu Šufflayu na pragu 'četvrtog doba' u kojem uspoređuje Berdjajeva i Šufflaya, spominje i Maritaina, u kontekstu sličnosti između Berdjajevljeva *Novog srednjovjekovlja* i Maritainova *Cjelovitog humanizma*:

»Jacques Maritain je također objelodanio djelo sličnoga karaktera upotrebljavajući za novo, buduće doba pojam 'integralni humanizam'.«¹⁵⁸

U isusovačkom časopisu *Život*, dok ga je uređivao Stjepan Tomislav Poglađen, od 1937. do 1941. objavljuju se često tekstovi personalistički orijentiranih katoličkih aktivista. Između ostalog, objavljeni su stihovi Petera Maurina pod nazivom »Cezarizam ili personalizam«, u kojima se spominje Maritain:

»Suvremeni odgojitelji
trebali bi čitati
Maritenovu knjigu
'Sloboda u suvremenom svijetu'.«¹⁵⁹

Jedan od ljudi s ovih prostora koji je i osobno poznao Maritaina bio je Bogdan Radica. On godine 1939. piše:

»Kada sam na početku ove godine, bio u Parizu, uspio sam da u razmaku od tri dana razgovaram sa tri istaknuta katolička pisca savremene Francuske. Bio sam jedno jutro kod člana Francuske Akademije Morijaka (François Mauriac), drugo poslije podne u Medonu kod Maritena (Jacques Maritain), i – konačno – treće veče sa mladim književnikom Ropsom (Daniel Rops).«¹⁶⁰

U tom članku spominje da je Maritain isticao da jedino »hrišćanska polingeneza može spasiti Evropu i Zapad od sigurne katastrofe.«¹⁶¹ U *Agoniji Evrope* Radica je jedno poglavlje posvetio Maritainu, tj. objavio je intervju s njim.¹⁶² Tu

¹⁵⁷ Dušan Žanko, »Uz hrvatski pregled katoličke francuske književnosti«, *Život* 20/3–4 (1939), pp. 251–253, na p. 252.

¹⁵⁸ Dušan Žanko, »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'«, *Hrvatska smotra* 8/1 (1940), pp. 113–126, na p. 115.

¹⁵⁹ Peter Maurin, »Cezarizam ili personalizam«, *Život* 19/3 (1938), pp. 132–134, p. 134.

¹⁶⁰ Bogdan Radica, »Nada u Hrišćanstvo«, *Nova Evropa* 20/12 (1939), pp. 381–385, na p. 381.

¹⁶¹ Isto, 382.

¹⁶² U knjizi su osim Maritaina Radićini sugovornici: Guglielmo Ferrero, Paul Valéry, Thomas Mann, Benedetto Croce, André Gide, Georges Duhamel, José Ortega y Gasset, Julien Benda, Nikolaj Berdjajev, Salvador de Madariaga, Charles Ferdinand Ramuz, Gonzague de Reynold, Charles Maurras, Giovanni Papini, François Mauriac, Carlo Sforza, André Siegfried, Maksim Gorki, Luigi Pirandello, Filippo Tommaso Marinetti, Dmitrij Sergejevič Merežkovski, Adriano

Maritain predstavlja kao jednog od katolika »koji se nisu htjeli pokoriti silama mesa i koji su jednog dana digli svoj glas protesta protiv rušenja Guernice ili protiv antisemitskih progona i drugih postupaka civilizacije«. ¹⁶³ Nadopunjava to Maritainovim riječima iz 1938. da u Europi postoje oni koji traže iskorjenjivanje i smrt. Atmosfera i podneblje zatrovani su ratom, krvlju i mržnjom te je potrebno mnogo ljubavi, duha, pravednosti i milosrđa da bi ova atmosfera ozdravila. U tekst Radica inkorporira i prijevod završetka Maritainova predavanja »Sumrak civilizacije« iz veljače 1939. godine:

»Radi se o tome da se zna jesu li narodi još uvijek slobodnih zemalja u stanju slobodom i duhom osvojiti dovoljno moralne suglasnosti i oduprijeti se promjenama koje iznutra prijetu njihovoj savjesti? Svaki put kad netko u jednoj od tih zemalja ustukne pred nadiranjem totalitarnog duha, pod kakvim bilo oblikom i pod kakvim bilo prerusavanjem, radi se o bici izgubljenoj za Francusku i za civilizaciju. Radi se o tome da se dozna hoćemo li pred dosad još nikad viđenim neobuzdanim naletom poganskog nasilja i svih sredstava koja crpe svoju snagu u ponižavanju ljudskog bića shvatiti da je nužno ponovno se popeti do izvora duhovnih energija i onog poleta koji očarava carstvo nebesko i koji je jedini u stanju podići čovjekove prirodne snage do stupnja na kojem one uistinu vladaju poviješću.« ¹⁶⁴

Radica ističe da te riječi, uz druge koje je tih godina Maritain izgovorio, ostaju svakako jedno od najdirljivijih svjedočanstava koje je izrazila kršćanska i katolička Europa. Smatra da je Maritainova ličnost u središtu svih poslijeratnih napora i težnja da se evanđeoska objava, obilježena kršćanskom doktrinom, primijeni na potrebe, nade i agonička iščekivanja tadašnjeg apokaliptičnog vremena:

»Njegov glas još uvijek privlači k sebi stotine intelektualaca i mladost iz svih krajeva svijeta jer u njegovoj je filozofiji oživljeno i duhu vremena prilagođeno sve što je živo u vječnoj evanđeoskoj objavi. Ovaj suvremeni tomist uspio je na tragovima svog velikog učitelja, kroz shvaćanje modernog i suvremenog čovjeka, a u neprekidnu dodiru s vremenom iznijeti duhovne probleme i probleme vremena jednog novog kršćanstva. Ako kršćanstvo izlazi obnovljeno i preporođeno iz ove tomističke analize i iz postavke suvremenog tumačenja Kristova nauka, to je u prvome redu zasluga njegova duha. Vidjevši u kršćanstvu unatoč povijesnim suprotnostima posljednji pokušaj obrane čovjekove individualnosti i njegove

Tilgher, Miguel de Unamuno. Prvo izdanje: Bogdan Radica, *Agonija Evrope: Razgovori i susreti* (Beograd: Geca Kon, 1940).

¹⁶³ Bogdan Radica, *Agonija Europe: Razgovori i susreti* (Zagreb: Disput, 2006), poglavlje o Maritainu na pp. 251–260, na p. 251.

¹⁶⁴ Isto, p. 252.

osobnosti kao i biti same civilizacije, Maritain je na primjeru sloma liberalnog individualizma dao novu definiciju humanizma.«¹⁶⁵

Radica određuje da njegov humanizam nije ni Nietzscheov nadčovjek koji očajnički umire u totalitarizmu, ni ateistički solipsizam, nego vraćanje pravim izvorima čovjekove osobnosti. Njegov humanizam »ide u biti za time da čovjeka učini čovječnim i da izrazi njegovu prvobitnu veličinu čineći da sudjeluje u svemu što bi ga moglo obogatiti u prirodi i u povijesti; on traži sve istodobno; i da čovjek razvija svoje vrline koje su u njemu sadržane, i sve stvaralačke snage i život razuma; i da radi na tome da snage fizičkog svijeta učini sredstvima svoje slobode.«¹⁶⁶ Slijedom toga Radica konstatira da Maritain poriče smisao klasičnog humanizma zbog toga što je on stanovitim 'antropocentričnim shvaćanjem čovjeka i kulture' potpuno udaljio čovjeka od Boga i stvorio 'čovjeka buržoaskog farizejstva XIX. stoljeća'. Radica iznosi da je oko Maritaina okupljeno sve ono što Pariz i Francuska na kršćanskom planu pružaju Europi:

»Maritain, Mauriac i francuska katolička elita, koja je ustala u obranu Španjolske i koja je digla svoj glas nezadovoljstva protiv totalitarnih doktrina smatrajući ih uskrnućem barbarskih i poganskih oblika, predstavljaju u ovome trenutku vodstvo Francuske u mraku srednjovjekovne reakcije kao i volju jedne zemlje koja nije u stanju shvatiti smisao vlastitog opstanka – bez opstanka čovječanstva i civilizacije same.«¹⁶⁷

Obavješćuje čitatelje da Maritain živi povučen u okolici Pariza, u Meudonu, te da put do njega vodi kroz Clamard gdje živi 'veliki slavenski kršćanski prognanik i njegov sumišljenik' Nikolaj Berdjajev. Informira i da Maritain, ako nije na pariškom Katoličkom institutu ili u vrtlogu pariškog djelovanja, provodi vrijeme u miru svoje jednostavne poljske kućice. Maritain, prema Radici, nosi u svom ljudskom liku ono što je najbolje i najljepše u francuskom čovjeku:

»Jedan topao i iskren smiješak neprestano ozaruje njegovo lice, dok iz široka, gotovo evanđeoskog lica izbijaju mir, pribranost i izvanredno profinjena inteligencija osjetljiva na sva pitanja čovjekove savjesti i njegove misije na zemlji. U ovoj samoći Maritaina zanima sudbina malih balkanskih naroda, držanje kršćanstva u drugim zemljama i budućnost Europe bez koje Francuska ne može opstati. Sve se to odražava u ovoj senzibilnoj ličnosti koja osvaja svojom nježnošću i svojim dalekim i nostalgичnim pogledom k jednom carstvu u kojem bi čovječanstvo konačno moglo pronaći smisao svog života, svojih muka i svojih patnja.«¹⁶⁸

¹⁶⁵ Isto, p. 252.

¹⁶⁶ Isto, p. 353.

¹⁶⁷ Isto, p. 353.

¹⁶⁸ Isto, pp. 353–354.

Radica prenosi da su razgovarali dugo i nevezano dok se konačno nisu zadržali na dogovorenim pitanjima. Na Radičin upit je li zapadna civilizacija u opasnosti Maritain odgovara:

»Nažalost, to mi izgleda i previše jasno. Ja nisam ni determinist ni fatalist. Ali vjerujem da ljudska djela i velike životvorne ideje izazivaju i rađaju u povijesti i svoje logične posljedice. A kad ta logika postane logikom lavina koje su vjekovima u pogonu, tada čovjekova sloboda ima više muke i napora da im promijeni tok. Ako u današnjoj krizi Zapada treba gledati ne samo rezultat najnovijih nereda nego i likvidaciju višestoljetnih loše temeljenih nada i očekivanja, onda težina ove krize izgleda još strašniji i opsežniji.«¹⁶⁹

Smatra da uzroke sumraku zapadne civilizacije treba tražiti u dijalektici modernog humanizma te da se duhovni izvori krize mogu svesti na sukob koji postoji između Descartesova racionalizma i antropocentričkog humanizma te iracionalističke struje koja je imala svoje velike svjedoke u Lutheru i Rousseauu, a koja je vremenom dobila strašno velike razmjere. Maritain nadalje tvrdi da totalitarizmi rasističkog ili statolatričkog (pretjerano obožavanje države) tipa, proizlaze iz ove posljednje struje, dok totalitarizam komunističkog tipa proizlazi prije svega iz optimističke struje i javlja se kao posljednje katastrofalno stanje antropocentričkog humanizma. Po njemu je njemački rasizam isto tako ne manje katastrofalno stanje voluntarističkog iracionalizma i pesimizma. Na upit o stavu kršćanina o ovoj dilemi Maritain odgovara:

»Kršćanin ne može birati između suprotnih oblika totalitarnog načela. Jer tu se radi o jednom te istom zlu koje se krije pod dvama različitim izgledima. Tu treba uzeti treći put. Taj je put u cijelosti kršćanski; i usmjeren je prema ispunjenju ljudske osobnosti koja nije ništa drugo nego – slika Božja. No pitam se: hoće li se spas i ispravljanje zapadne civilizacije i europskog duha moći dogoditi prije onog trenutka kad će već morati uslijediti katastrofa. Najzad, što se tiče stvari koje savjest od nas iziskuje, pitanje može li se taj trenutak izbjeći ili ne može nije od konačne i odlučujuće važnosti. Bez obzira na to mora li takav trenutak uslijediti ili ne mora, to ne sprečava istinu da postoji ni pripremu novog poretka u svijetu. Ili ono što mi sada nastojimo učiniti kako bismo priznali evanđelju da ima izgleda da uspije pred tamom agonije i spriječi da se slična tama ne prostre nad svijetom; ili će kršćanske energije proći kroz ovu tamu i dati nakon toga svoje plodove; i u jednom i u drugom slučaju djelovat će iste istine.«¹⁷⁰

O stavu Njemačke prema zapadnoj krizi Maritain smatra da je jedan je od najočitijih poteza nacizma mistika i religiozni kult životnog nagona te da Hitler i

¹⁶⁹ Isto, p. 354.

¹⁷⁰ Isto, pp. 254–255.

na svjetovnom i na političkom području vodi u krajnost sve one energije koje je Luther na duhovnom i crkvenom području probudio u Europi 16. stoljeća:

»Sasvim je točno zapaženo da je nacizam krajnja posljedica Lutherove reformacije. Lutherov pojam 'unutrašnjosti' (*intériorité*) savjesti suprotstavljen zakonu, dekalogu, sveden je sada na biološko područje. Ovaj smisao 'unutrašnjosti' nije sam po sebi loš, ali je loša razlika koja se u njihovo ime unosi i uspostavlja, loši su mržnja i preziranje zakona i razuma. Na taj način mi prisustvujemo strašnom iskrivljavanju jednoga u biti istinitog osjećaja.«¹⁷¹

Maritain nabraja uzroke i slabosti njemačkog nacizma te zaključuje:

»njemačka cjelina, ostvarena na osnovi Hitlerova duha i rasne krvne mistike, zahvaljujući nacističkom carstvu koje bi se prostrlo Europom, postala bi – bič za civilizaciju«.¹⁷²

Maritain kao jedinu razumnu soluciju vidi federalni ustroj cijele Europe i posebno same Njemačke, s tim da ta solucija pretpostavlja progonstvo i protjerivanje rasizma te odbijanje uspostavljanja njemačkog carstva nad svijetom. Upravo se u ovom stavu očituje personalistički pristup budućoj Europi, koju su sljedbenici personalista desetljeće kasnije i pokrenuli. Za ostvarenje tog novog poretka svjetovne civilizacije, za koji vjeruje da mora biti kršćanski, a što kasnije potvrđuje i Robert Schuman,¹⁷³ Maritain ima svoje prijedloge:

»Vjera sama nije dovoljna za rješavanje tog problema. Potrebni su nam socijalni, povijesni i politički resursi. Potrebno nam je cijelo jedno djelovanje filozofije i praktične spoznaje. Ali i ovo bi se djelovanje izložilo opasnosti da se iskvari i iskrivi kad bismo dopustili da u našoj mašti živi fantom svetog carstva i kad ne bismo shvatili da novo kršćanstvo, usprkos tome što primjenjuje vječna načela kršćanske mudrosti, mora primjenjivati ta načela suprotna onome kako ih je primjenjivao srednji vijek.«¹⁷⁴

Radica replicira Maritainu napominjući da postoje talijanski fašistički intelektualci koji traže da fašistička Italija ostvari misiju ujedinjenja Europe pod vodstvom talijanskog carstva, a o čemu se osvjedočio razgovarajući s Giovannijem Papinijem. Nakon povijesnog osvrta Maritain mu odgovara:

»Ma kakve [bile] želje Papinija i drugih talijanskih i njemačkih intelektualaca,

¹⁷¹ Isto, p. 255.

¹⁷² Isto, p. 255.

¹⁷³ »Demokracija će biti kršćanska ili je neće biti. Antikršćanska demokracija bit će karikatura koja će potonuti u tiraniju ili anarhiju.« u: Robert Schuman, *Za Europu* (Zagreb: Europski dom, 2000), p. 22.

¹⁷⁴ Bogdan Radica, *Agonija Europe: Razgovori i susreti*, p. 256.

obnavljanje Svetoga Rimskog Carstva značilo bi danas praktično i stvarno ostvarivati i uvoditi u povijest samo pogansko sveto carstvo.«¹⁷⁵

Spas Zapada Maritain vidi samo u produbljivanju i oživljavanju svjetovnog postojanja, i to samo putem evanđeoskog duha na takav način da se kršćanstvo otjelovi u socijalnim strukturama života:

»Ako se odbije i odbaci i taj lijek, onda našem zlu nema više kraja! Samo kršćanska ideja i samo kršćanske energije u stanju su omogućiti ljudima izbjegavanje dileme: fašizam ili komunizam. Bilo bi zato izlišno računati na jednostavne tehničke upute i na obnovu starog i olinjalog buržoaskog liberalizma, koja je nemoguća. Potrebne su nam mistika koja će biti u stanju prožeti stvari svijeta te nadzemaljska i transcendentalna istina koja oživljava i oživotvoruje društveni poredak utemeljen na poštovanju ljudske osobnosti – prilike Božje.«¹⁷⁶

Maritain razlaže da je riječ o kršćanskoj mistici, koja je jedina u stanju nadići i nadživjeti totalitarne mistike. Maritain vidi kao zadaću kršćanstva oživljavanje civilizacije. Navodi da je Katolička Crkva na isti način osudila idolatrijsko obožavanje države, kako rasizama tako i komunizma. O uspostavi kršćanske demokracije, kao jedinog ispravnog puta, kaže:

»Po mome mišljenju potrebno je, unatoč tome što se sloboda mora braniti od totalitarnog ugrožavanja, od temelja provjeriti i sazidati političku filozofiju zapadnih demokracija i konačno se uputiti u smjeru jednoga novog pojma grada. Mislim da će ova nova koncepcija grada, koja će kao što smo maloprije kazali možda pobijediti tek nakon teških i okrutnih iskušenja, odgurnuti rusoistički individualizam i postati personalistička, organska, pluralistička i okupati se u kršćanskom nadahnuću. Bergson je u svoj knjizi *Dva izbora morala i religije* primijetio da povijesni demokratski osjećaj ima svoj korijen i svoje uporište u kršćanstvu i u evanđelju. Ali moderne su demokracije pod racionalističkim, materijalističkim i ateističkim utjecajem porekle tu svoj evanđeosku osnovu. Tu je veliki izvor današnje i suvremene tragedije.«¹⁷⁷

A na Radičin upit je li to integralni humanizam Maritain odgovara:

»Tu leži i od toga se sastoji sva zadaća integralnog humanizma koji unosi u čovjeka ono što je u njemu najviše i najljepše; i koji vodi čovjeka k evanđeoskim izvorima gdje su svijet i čovječanstvo pozvani da crpe život. Takav humanizam promatra i shvaća čovjeka u cjelini njegova prirodnog i natprirodnog bića ne postavljajući nikakve ograde silaženju božanskog u čovjeka. Drugim riječima, to nije ništa drugo nego 'humanizam utjelovljenja' koji iziskuje nepristranu

¹⁷⁵ Isto, p. 257.

¹⁷⁶ Isto, p. 257.

¹⁷⁷ Isto, p. 258.

prisutnost i djelovanje Krista u krilu ljudske povijesti. U perspektivama tog integralnog humanizma postoji neprekidno spajanje dvaju ljudskih pokreta koji obilježavaju svu čovjekovu povijest. S jedne strane vertikalni čovjekov pokret u smjeru vječnog života, a s druge strane horizontalni pokret iz kojeg izbijaju bit i stvaralačke snage čovjeka u povijesti. U integralnom humanizmu ova dva pokreta teku paralelno i upotpunjuje se. Drugi, horizontalni pokret ne izražava se bezuvjetno, nego samo ako je životno spojen s vertikalnim pokretom vječnog života. U suprotnom slučaju horizontalni pokret izaziva rušenje civilizacije i svijeta. U pravom svom obliku, kad je povezan s vertikalnim pokretom, on priprema u povijesti carstvo Božje. A to je, kako sam već kazao, za svakog čovjeka i za čovječanstvo kao cjelinu nešto što nadilazi samu povijest.«¹⁷⁸

Radica zapisuje da je u tom trenutku osjećao da je pred njim »jedan od naj-sjajnijih duhova našega vremena koji kršćanstvu daje oblik života i novi veliki elan iz kojeg Zapad može uskrsnuti novom svjetlošću.«¹⁷⁹ Na kraju razgovora Maritain iznosi i misao u kojoj bi, po Radici, mogla biti sadržana opća sudbina Europe i čovječanstva:

»Ja sam zajedno s Mauriacom smatrao da je trebalo ustati protiv ideoloških i križarskih ratova i protiv takozvanoga svjetskog rata. To su štetni i opasni mitovi koji donose čovječanstvu krvavu iluziju. Mi ne smijemo i ne možemo ući u rat za pobjedu svojih ideja. Isto ono što sam prije nekoliko dana kazao u Parizu ponavljam i sada: radi se o tome da upozorimo svijet samo na našu filozofiju čovjeka i grada, na naše načelo povijesne životvornosti, na našu ideju o natprirodnim vrijednostima jer po njima mi postajemo svjesni činjenice da je opstanak čovjeka i civilizacije ovisan o natprirodnim snagama koje su više od nas. Kazao sam i ponavljam: mi prisustvujemo povijesnoj likvidaciji svijeta Jean-Jacquesa Rousseaua i likvidaciji njegove idejne i etičke postavke. Europa i cio svijet trebaju biti svjesni toga. Potrebno je protiv najeзде totalitarnih doktrina uspostaviti otpor moralne jednodušnosti. Ja sam uvjeren da Francuska Ivane Orelanske i Péguyeva Francuska – 'stara zemlja pravde, ponosa i slobode' – može predvoditi Zapad, Europu i čovječanstvo u obnovi unutarnje svijesti i stvaranju novog kršćanstva.«¹⁸⁰

Jedan od rijetkih tekstova u kojima se spominje Maritain, a da nije objavljen u crkvenim časopisima jest prijevod članka Louisa Aragona, francuskog povjesničara i pjesnika, u kojem govori o predstojećem ratu i opasnostima za Francusku:

»Govoreći o zalazu nadrealizma, čovjek od kog me dijele njegove filozofske koncepcije, no s kojim me povezuje nastojanje za ujedinjenje Francuza – katolik Jacques Maritain u posljednjem svom djelu *Stanje poezije* daje jaku potvrdu misli koju sam rekao. On piše: 'U samim zabludama pri traženju pogleda na

¹⁷⁸ Isto, p. 259.

¹⁷⁹ Isto, p. 259.

¹⁸⁰ Isto, pp. 259–260.

svijet uvijek dolazi i do otkrivanja. Djelujući besvijesno činiš ponekad najljepše i najvelikodušnije stvari; no djelujući besvijesno čine se i najveći zločini (i osigurava se mogućnost da se dobije oprostjenje za njih). Na koncu mnogo je bolje jasno spoznavati, ono što želiš, pa ma kako to bilo opasno i ma kakove to žrtve tražilo. Uostalom, kod nas, na koncu konca nema izbora. Vrijeme naivnosti je prošlo, prošlo bespovratno'. Ove riječi su još jedan dokaz, da francuski pisci mogu naći zajednički jezik.«¹⁸¹

Krajem 1930-tih i početkom 1940-tih Maritaina spominju mnogi autori u različitim kontekstima. Franjevac Gašpar Bujas pišući o Jeronimu Korneru poziva se na Maritainovu izreku da nije lako biti pjesnik, da nije lako biti kršćanin te da je dvostruko teško istodobno biti jedno i drugo.¹⁸² Dominikanac Karlo Žanić u raspravi o kulturi hrvatskog naroda razjašnjava da je kvaliteta prave kulture potpuna onda kad se sav taj umni razvoj osniva na nekoj moralnoj istini. Za potvrdu toga stava poziva se na Maritaina koji u djelu *Religija i kultura* kaže »da je kultura prirodjena čovjeku u istom smislu kao rad uma i moralnih snaga, što više, da baš ovo dvoje proizvodi kulturu, i daje joj vremenitu savršenost.«¹⁸³ Božo Vucić smatra da su modernu filozofiju »uzdržali u pravoj kolotečini pred zabludama i idealizma i pesimizma, Plassmann, Kleutgen, Stöckl, Scheeben, Liberatore, Marcier, Maritain, de Wulf, Willmann, Geyser i ostali.«¹⁸⁴ Drago Čepulić, pišući o braći Tharaud i Izraelu upućuje na to da će tražeći djela o Židovima u smislu pravde i ljubavi, kršćani pored djela Bloya i Maritaina moći pronaći i u djelima braće Tharaud.¹⁸⁵ Smatra da oni nisu filozofi poput Maritaina,¹⁸⁶ na više mjesta citira ili poziva se na Maritaina te naglašava njegov stav da je Izrael misterij.¹⁸⁷ U jednom drugom svom članku, opisujući doba u kojem živi, Čepulić zapaža:

»Ja živim kanda u *Novom Srednjovjekovlju* Rusa Berdjajeva, u metafizičkoj eri Maritainovoj i Šufflayovom četvrtom dobu.«¹⁸⁸

O Maritainovu stavu prema Židovima piše i Đuro Paša, svećenik i prevoditelj, prenoseći stajalište sveučilišnog profesora u Leigeu Marcela de Cortéa o Ma-

¹⁸¹ Louis Aragon, »Umjetnost i stvarnost«, *Izraz* 1/6 (1939) pp. 316–319, na p. 318.

¹⁸² Gašpar Bujas, »Mladomisniku Jeronimu Korneru«, *Hrvatska prosvjeta* 26/1–3 (1939), pp. 103–104, na p. 103.

¹⁸³ Karlo Žanić, »Kulturna samostalnost hrvat. naroda«, *Akvinac* 7/8 (1940), pp. 9–18, na p. 10.

¹⁸⁴ Božo Vucić, »Crkva i znanost«, *Nova revija* 18/1 (1940), pp. 75–76, na p. 76.

¹⁸⁵ Drago Čepulić, »Braća Tharaud, Maritain i Izrael«, *Duhovni život* 12/3 (1940), pp. 176–184, na p. 177.

¹⁸⁶ Isto, p. 178.

¹⁸⁷ Isto, p. 183.

¹⁸⁸ Drago Čepulić, »Eis heauton: metafizičke moralne i sentimentalne refleksije«, *Hrvatska smotra* 8/5 (1940), str. 253–263, na p. 259.

ritainovoj knjizi *Questions de conscience: l'impossible antisémitisme*. Najprije izlaže Maritainov pogled prema kojem Židovi nisu ni rasa u biološkom smislu riječi, ni narod u smislu jedne historijsko-političke cjeline. Židovi su samo posvećeno pleme, 'sakraliziran svijet', 'domus Israel' i njihov je misterij sličan misteriju Katoličke Crkve. Rješenje je tog misterija, prema Maritainu, koji se tu poziva na sv. Pavla, 'odgođeno za konac svijeta, kad će dom Izraelov napustiti svoju vjekovnu oholost i pokajnički se baciti pred noge Kristove'. Iz tih razloga Maritain zaključuje da je svaki antisemitizam, bilo u kojem obliku, nemoguć i besmislen te da Židove treba pustiti na miru, emancipirati ih i dati im sva građanska prava. Na takav stav odgovorio je de Corte koji Maritainu predbacuje da iznosi zabludu, koja u krivom svjetlu prikazuje nauku Crkve u tom pogledu. Unatoč Maritainovoj tvrdnji da Židovi nisu posebna rasa, de Corte ukazuje na to da kroz tisuće godina nitko nije više naglašavao svoj rasizam od Židova. Isto tako odbija da bi Židovi bili misterij usporediv s mističnim tijelom Crkve. Od Maritaina traži da ne miješa i ne zamjenjuje neprestano religiozni problem s gospodarskim, političkim, kulturnim i rasnim problemom. Suprotno Maritainu smatra da se židovski problem možda i ne može riješiti kao vjerski problem, ali može kao politički. Iznosi da je povijest dokazala da je izjednačavanje Židova svugdje dovelo do njihove prevlasti, ali da kršćani ne smiju prema njima osjećati mržnju, nego da se moraju čuvati od njih bez neprijateljstva i slabunjavosti.¹⁸⁹ Izvatke iz tog Pašina članka odnosno Maritainove i de Corteove stavove o Židovima prenosi u skraćenoj verziji i *Katolički list*.¹⁹⁰

Stjepan Kastropil, književni povjesničar i publicist, pišući o tri francuska pisca – Charlesu Péguyu, Alainu Furnieru i Guillaumeu Apollinaireu, u dijelu koji se odnosi na Péguya navodi:

»I kao što je nekada odbacio Marksa i njegovu dijalektiku, sad odbacuje od sebe tomizam i sve odveć apstraktno u religiji hoteći da ostane kršćanin 'po srcu i duši'. Razumije se da su crkveni krugovi morali s nepovjerenjem pratiti Péguyevo djelovanje. Maritain – i sam konvertit – koji je živo nastojao da privede Peguya u krilo Crkve, morao je da se razide s njim definitivno.«¹⁹¹

O Maritainovu djelu *Lettre sur l'indépendance* u *Životu* piše isusovac Jakob Gemmel, ističući da Maritain napušta mirovno polje spekulacija i silazi u političku arenu.¹⁹²

¹⁸⁹ Đuro Paša, »Katolici i Židovi«, *Katolički list* 90/20 (1939), pp. 248–249.

¹⁹⁰ ***, »Evolucija Jacquesa Maritaina«, *Hrvatska straža* 11/117 (1939), p. 4.

¹⁹¹ Stjepan Kastropil, »Trojica s mramorne ploče u pariskom panteonu«, *Savremenik* 28/3–4 (1940), pp. 65–70, na p. 67.

¹⁹² Jakob Gemmel, »Jacques Maritain, *Lettre sur l'indépendance*, Paris 1935«, *Život* 22/2 (1941) p. 232.

Krsto Spalatin, francuski dak i prevoditelj personalističkog zbornika 'Komunizam i kršćani', komentira da u modernoj francuskoj književnosti postoje sa stajališta religioznosti tri kategorije mislilaca: jedni kao Maritain, drugi kao Georges Duhamel, a treći kao André Gide:

»Maritain je potpuno usvojio integralni katolicizam i pita Gide-a, kako može uopće raspravljati o kršćanstvu, ako ga stavlja u isti red s komunizmom. Bez 'božanskog' katolicizma nema o 'čovječanskom' katolicizmu kao sistemu ni govora. Ako katolicizam predstavlja samo (do komunizma!) najuspjeliji socijalni sistem i najizrađeniji Weltanschauung, onda je odavno već propao.«¹⁹³

Smatra da na protivnom kraju od Maritaina stoji Gide:

»On je najtipičnija slika današnje Francuske koja traži samu sebe, koja je prešla sve ljestvice od puritanskog i licemjernog bigotizma do Staljinove Rusije. Nigdje Gide ne nalazi smirenja. Ali on nije kršćanstva nikada pravo razumio, jer ga je vidio samo izvana, u njegovoj ljudskoj strukturi, u klerikalizmu, u političkoj desnici... U cijelom tom životu nalazi se kao osnovna nota: traženje vječnoga. Nije li ono jedamput Maritain rekao Gide-u: 'Drama vašeg života i vašeg književnog djela je traženje evandeoskih istina.'«¹⁹⁴

U *Luči* je objavljen prijevod dijela knjige razgovora o Andréu Gideu, poznatom francuskom književniku koji je otvoreno prišao francuskoj ljevici, ali je uskoro razočaran nakon nekoliko godina iz nje i izašao. U uvodu prijevoda naglašava se da kad su izdavači davali naslov *André Gide et notre temps*, nisu ni slutili koliko Gide karakterizira zabluda europskog čovjeka.¹⁹⁵ Maritain je prigovorio Gideu ne samo kao marksistu, već i njegovu protestantizmu, koji po njemu zastupa lažni humanizam. Između ostalog, Maritain zastupa stajalište da je komunizam

»isključivo vremenskih i socijalnih pretenzija, i po tome ga treba suditi. Ali stvarno, u mnogim se slučajevima može ustanoviti, da ljudi pristaju uz komunizam ne zbog onoga, u čemu je komunizam pokazao sposobnost realizacije, niti iz razloga svoje vrijednosti kao socijalne nauke (a André Gide će prvi izjaviti njegovu nenadležnost u pogledu marksizma), već stoga da se najjače naglasi prosvjed.«¹⁹⁶

¹⁹³ Krsto Spalatin, »Prvi glasovi iz Francuske«, *Hrvatska revija* 14/7 (1941), pp. 382–384.

¹⁹⁴ Isto, p. 383.

¹⁹⁵ U tim su razgovorima pored Maritaina sudjelovali francuski intelektualci: Ramon Fernandez, André Gide, René Gillouin, Jean Guéhenno, Daniel Halévy, Gabriel Marcel, Henri Massis, Thierry Maulnier, François Mauriac i Georges Guy-Grand.

¹⁹⁶ ***, »André Gide i naše vrijeme (Javni razgovor s André Gideom)«, *Luč* 37/8 (1942) pp. 204–208, na p. 207.

Ante Katalinić, teolog i mariološki pisac, pišući o čovjekovu titanizmu kod Dostojevskoga promišlja da se u raznolikom smislu upotrebljavaju termini humanizma te da zanimljive i osebuje misli o teocentričnom i antropocentričnom humanizmu iznosi Maritain u djelu *L'humanisme intégral*.¹⁹⁷

Jakov Kostović, filolog, esejist i prevoditelj, u kratkom tekstu o Françoisu Mauriacu govori i o njegovu odnosu prema vjeri:

»Mauriac uvjerava o svojoj djelatnoj vjeri, toga nema u Barrésa. Sadašnje francusko pokoljenje ima svoga Claudela i Maritaina, a najveći romanopisac sadašnjice pripada Katoličkoj crkvi, dok su Barrésovo pokoljenje uzgajali Renan i Taine.«¹⁹⁸

Duhovni život donosi vijest o Maritainovu djelu *Questions de conscience*:

»Poznati katolički filozof skuplja različite studije o suvremenim pitanjima koja interesiraju kršćansku savjest. Nadasve je zanimljivo poglavlje u kojem auktor razlaže o odnosu religije i kulture, kao i o problemu židovstva. Raspravlja dalje o slobodi katolika, o odnosu akcije i kontemplacije te o različitim drugim pitanjima koja mogu zanimati svakog modernog čovjeka. Danas, kad su strasti previše raspaljene pa je malo onih koji bi trijezno mislili, ova će nam knjiga pružiti siguran putokaz u formiranju naše savjesti.«¹⁹⁹

Nakon objavljivanja prijevoda Maritainova djela *Anđeoski naučitelj* pojavilo se nekoliko prikaza tog djela. U *Akvincu* Hijacint Eterović, dominikanac, enciklopedist, filozof, kasnije emigrant, povodom objavljivanja prijevoda ističe:

»Zdravom analizom današnjice dolazi Jacques Maritain do važnog zaključka, da je korijen svega zla u umu modernog čovjeka. Onamo od Descartesa ljudski um počinje da ispovijeda neovisnost o Bogu i bitku, o bogu, koji je vrhovni predmet svakoga uma, o bitku, koji je predmet prirodni umu kao umu. Time je nestalo veze između uma i njegova predmeta, nestalo je harmonije, nastala je anarhija.«²⁰⁰

U istom časopisu objavljen je i prikaz knjige *Anđeoski naučitelj*. Autor prikazuje sadržaj i prvo ističe da je Maritain najprije opisao svetački lik Tome Akvinskog prema povijesnim podacima te da je potom kao 'duboki mislilac' prešao na metafizičke principe u njihovoj općenitosti i vječnosti. Skreće pozornost na treći dio, gdje Maritain analizira zla koja su zahvatila suvremeno društvo – agnosticizam, naturalizam i individualizam, a svi imaju korijen u umu, te otuda

¹⁹⁷ Ante Katalinić, »Čovjekov titanizam kod Dostojevskog«, *Život* 24/3–4 (1943), pp. 292–301, na p. 292.

¹⁹⁸ Jakov Kostović, »François Mauriac«, *Hrvatska revija* 18/1–2 (1945), pp. 46–56, na p. 47.

¹⁹⁹ ***, »J. Maritain, Questions de conscience«, *Duhovni život* 11/1 (1939), p. 63.

²⁰⁰ Jacint Eterović, »Apostol modernog doba«, *Akvinc* 4/5 (1936), pp. 71–74, na p. 71.

um treba da sam sebe izliječi. Zaključak prikaza glasi:

»Ovo nadasve interesantno djelo, u kome piše genij o geniju pročitat će bez sumnje svaki intelektualac, koji iskreno traži istinu«.²⁰¹

I u *Novoj reviji* objavljen je prikaz knjige, a Maritain je predstavljen ovim riječima:

»Jacques Maritain jedan je od najvećih današnjih katoličkih mislilaca u Francuskoj. Izvrсни poznavalac skolastike, osobito sv. Tome, napisao je mnogo djela iz filozofije, napose skolastične filozofije, a među ovim opet najviše o tomizmu. Sada je evo izišlo na našem jeziku i njegovo djelo o sv. Tomi, Andeoskom naučitelju. U četiri poglavlja: Svetac, Mudri graditelj, Apostol modernog doba, Zajednički učitelj, Maritain je zahvatio sav život, rad i značenje sv. Tome u velikim sintetičnim potezima.«²⁰²

Predgovoru hrvatskog izdanja nepotpisani pisac upućuje zamjerku:

»I u ovom se djelu vidi snažni Maritainov duh, koji je znao pod nekoliko spomenutih vidika obuhvatiti veliku pojavu Andeoskog naučitelja. Šteta je samo što mu je drugi napisao predgovor koji nikako ne odgovara sadržaju i dostojanstvu djela, te koji je u sebi nestvaran.«²⁰³

Franjevci u *Novoj reviji* nastavljaju braniti pozicije skotizma nasuprot tomizma. Tako franjevac Bone Radonić, misleći na sporni Boškovićev predgovor, navodi:

»Iz ovoga što smo rekli o Skotovom katoličkom osjećanju i o ispravnosti njegova naučnog sustava, jasno je, što imamo držati o zabrinutosti nekih radi širenja skotizma kod nas i u svijetu, kao da bi tobože, od toga trpjela čistina katoličke nauke«.²⁰⁴

Objektivni prikaz o knjizi *Andeoski naučitelj* piše Đuro Gračanin u *Bogoslovskoj smotri*. U recenziji te knjige Gračanin na početku prikazuje tomistički pokret:

»Tomistički pokret u svijetu zauzima takve razmjere da i krugovi do nedavna prema njemu neprijateljski raspoloženi sve se više za nj počinju zanimati. Na samoj pariškoj Sorboni, gdje se još pred petnaest, dvadeset godina o sv. Tomi samo s prezirom govorilo, bilo je posljednje vrijeme branjeno nekoliko teza,

²⁰¹ Eta, »Andeoski naučitelj«, *Akvinac* 4/5 (1936), pp. 87–88, na p. 88.

²⁰² ***, »Maritain Jacques, Andeoski naučitelj«, *Nova revija* 15/5–6 (1936), p. 362.

²⁰³ Isto, p. 362.

²⁰⁴ Bone Radonić, »Duns Skot sljedbenik sv. Franje u poštovanju auktoriteta sv. Rimske Crkve i njezina Poglavice«, *Nova revija* 16/1 (1937), pp. 3–25.

koje su tretirale pitanja uzeta direktno iz tomističke filozofije. To se sigurno ima pripisati udaljivanju duhova našeg vremena od plitke materijalističke filozofije; ali to se nesumnjivo mora pripisati i utjecaju Jacquesa Maritaina, bivšeg učenika Bergsonova, čovjeka superiorne inteligencije, koji je postavši katolikom, odlučno se digao na obranu filozofije sv. Tome.«²⁰⁵

Ukratko opisuje Maritainov filozofski nauk i četiri poglavlja knjige, a smatra da su 'najmarkatnija' zadnja dva poglavlja:

»Apostol modernog doba, u kome pisac prikazuje šta sv. Toma treba da bude u intelektualnoj obnovi našeg vremena, i Zajednički naučitelj, u kome s velikom finesom i dubinom duha prikazuje stav Crkve prema tomističkoj filozofiji: svu odlučnost njezinih zahtjeva i svu pedagošku genijalnost, kojom ona poziva svoje sinove, da slijede filozofiju sv. Tome.«²⁰⁶

Osvrće se i na hrvatski prijevod za koji navodi da je dobar, čita se s lakoćom i ugodnošću, oprema je elegantna, ali upozorava na tiskarske pogreške, osobito na to da na omotu knjige i na naslovnoj stranici stoji 'Jaques' umjesto 'Jacques'. Na kraju se osvrće i na Boškovićev predgovor:

»O. Bošković mu je napisao dug predgovor, od kojih 30 stranica, gdje se prilično preoštro osvrće na posljednji franjevački kongres u Zagrebu i noviji stav skotista prema Tominoj filozofiji.«²⁰⁷

Sporni predgovor *Andeoskom naučitelju* napisao je Hijacint Bošković, započevši ga riječima:

»Čudna je to pojava, da svatko hoće imati svoju ideologiju i uz bilo koji uvjet hoće sačuvati svoju originalnost. Individualizam je obuzeo države, nacije, familije i pojedince; rekao bi čovjek da svaka skupina hoće imati svoj specijalni nazor na svijet. Kad bi čovjek načelno promatrao stvar, tada ne može shvatiti, kako bi mogle postojati dvije ili više filozofija, koje bi se međusobno razilazile oprečnim rješavanjem jednih te istih problema. Ako pod filozofijom razumijevamo rješavanje problema, ako se usto sjetimo, da svaki problem može imati samo jedno ispravno rješenje, tada je zaista teško shvatiti, kako bi mogle postojati različne filozofije.«²⁰⁸

U tom smislu i nastavlja, ističući da se istina ne protivi istini, filozofija ne može biti oprečna filozofiji, ako hoće da bude prava filozofija. Nakon toga naglašava:

»Međutim, hrvatska javnost se nedavno morala naći pred jednom teškom kušnjom

²⁰⁵ Đuro Gračanin, »Jacques Maritain: Andeoski naučitelj«, *Bogoslovna smotra* 25/2 (1937), pp. 213–215, na p. 214.

²⁰⁶ Isto, p. 214–215.

²⁰⁷ Isto, 215.

²⁰⁸ Hijacint Bošković, »Predgovor«, u: Jacques Maritain, *Andeoski naučitelj* (Zagreb: Istina, 1936), pp. 7–37, na p. 7.

kad joj se predstavljala, osim općenite filozofije, jedna partikularna i specijalno skotistička, većinom oprečna onoj prvoj filozofiji sv. Tome. Iz onoga, što je do sada publicirano, jasno se vidi, da je namjera bar nekih bila ta, da vindicira jednu 'specifičnu franjevačku filozofiju' (o teologiji sada ne govorim), koja bi se razlikovala od općenite filozofije sv. Tome.«²⁰⁹

Nastavlja kritizirati franjevački smjer:

»Prema tome franjevački filozofi u dilemi Aristotel-Platon, određuju se i danas za ovoga drugoga, jer se njihov duh ne može spojiti s principima peripatetizma kojima je prožeta tomistička filozofija. Ako se sada sjetimo onoga što veli S. Gilson, da postoje dvije struje u povijesti filozofije, jedna realistička, a druga idealistička i to prema tome, kako se tko odredi za Aristotela ili za Platona, onda će nam biti jasno, da se mi nalazimo pred dvjema filozofijama, koje se nikada ne će pomiriti.«²¹⁰

Bošković izražava i svoje nezadovoljstvo franjevačkim kongresom održanim te godine u Zagrebu te naglašava da je Katolička Crkva od Lava XIII. pa do tada »preporučivala sistem sv. Tome i vjernike zaklinjala neka ga svestrano usvoje, i neka paze, da se ne udalje ni najmanje od njega.«²¹¹ Nažalost, Boškovićev predgovor ne govori o Maritainu, njegovom djelu *Andeoski naučitelj* niti o bilo kojem relevantnom aspektu Maritainove misli, te je upitna intencija tog teksta.

Karlo Balić, glavni hrvatski skotist i protivnik Boškovićeve isključivog tomističkog pristupa, u članku »Crkveni auktoritet prema tomizmu i drugim katoličkim školama«, između ostalog, ponavlja pitanje i konstataciju francuskog filozofa i isusovca Pedra Descoqsa:

»Descoqs pita zašto bi se takav tomizam zvao radije tomizmom nego li platonizmom ili skotizmom? Misli, da između Maritainova i Sertillangesova tomizma treba naći jedan srednji tomizam.«²¹²

Potom Balić prikazuje Ramirezovu kritiku Maritainova nauka:

»Maritain razlikuje spekulativnu filozofiju od etike. Spekulativna filozofija jest kršćanska samo radi stanja, a etika je kršćanska i obzirom na stanje i na specifični objekt. Protiv Maritaina ustali su razni kritici, a posebno neki dominikanski učenjaci na čelu s profesorom fribourške univerze Ramirezom. Maritain je ubrojio Ramirezovu među fosilizirane, natražnjačke tomiste, koji su pristaše 'd'un certain immobilisme', a Ramirez tvrdi, da su Maritaina osudili i teolozi i filozofi, koji su veći naprednjaci nego Maritain, koji nije bio kadar shvatiti duh nauke sv. Tome, nego se zaustavio na površini. Uostalom, svakomu je dobro poznato –

²⁰⁹ Isto, p. 9.

²¹⁰ Isto, p. 11.

²¹¹ Isto, p. 17, 18.

²¹² Karlo Balić, »Crkveni auktoritet prema tomizmu i drugim katoličkim školama«, *Bogoslovska smotra* 26/3 (1938), pp. 255–282, na p. 275.

veli Ramirez – da Maritain ne crpi svoju nauku iz djela sv. Tome, nego iz djela Ivana od sv. Tome.«²¹³

Balić kritiku Ramireza prikazuje i u pojedinostima:

»Maritain nauku, koju sebi prisvaja, uzimlje od Ivana od sv. Tome, a formule od Salmaniticenses ‘Cuique suum’. No što je najglavnije – nastavlja Ramirez – sv. Toma niti se slaže s Ivanom od sv. Tome, niti s gosp. Maritainom. Kada čovjek čita Maritaina, čini mu se, da smo se povratili u onaj nominalistički vijek, kada su ljudi upotrebljavali dokaze, koje s pravom Canus nazivlje ‘arundines longas’. Jacques Maritain je taman, razvučen; gomila bilješke u kojima niječe, što je u tekstu tvrdio.«²¹⁴

U studiji »Sv. Toma Akvinski i drugi naučitelji«,²¹⁵ koja je objavljena i kao zasebna knjiga,²¹⁶ Balić odmah ističe da su se u krilu Crkve razvile različite teološke škole:

»Već na početku skolastike s jedne strane vidimo Abelarda, a s druge Viktorince. U zlatno doba skolastike imamo više škola, a posebno franjevačku i dominikansku. Kasnije se pojavljuje augustinijanizam, molinizam, suarezijanizam. U moralci redemptoristi brane ekviprobabilizam, isusovci probabilizam, koji dominikanci napadaju u ime probabiliorizma. U estetici zapažaju se razne struje i škole. Crkva i u ovom natjecanju gleda jamstvo napretka, znak vitaliteta.«²¹⁷

No uskoro prelazi na ono što ga najviše smeta:

»Međutim ima tomista, osobito kroz ovo nekoliko posljednjih decenija, koji su tvrdili da je Crkva promijenila svoje držanje. Prema njihovom mišljenju ona bi sad poistovjetovala istinu sa sistemom i svima službeno naložila integralni tomizam.«²¹⁸

Da je Balićev tekst usmjeren protiv Boškovićevih gledišta postaje jasno iz sljedećih riječi:

»I eto danas, kad su veliki kulturni narodi već prebrodili ovu krizu te dišu duhom slobode sinova božjih, i dok razni učenjaci upozoruju na katastrofalne posljedice, koje su prouzrokovali ekskluzivni tomisti, zar je trebalo da ta borba i propaganda

²¹³ Isto, p. 280.

²¹⁴ Isto, p. 281.

²¹⁵ Karlo Balić, »Sv. Toma i drugi naučitelji«, *Bogoslovska smotra* 25/1 (1937), pp. 47–74; 25/2 (1937), pp. 133–160; 25/3 (1937), pp. 261–290; 25/4 (1937), pp. 373–388.

²¹⁶ Karlo Balić, *Sv. Toma Akvinski i drugi naučitelji* (Zagreb: Tisak nadbiskupske tiskare, 1938).

²¹⁷ Karlo Balić, »Sv. Toma i drugi naučitelji«, *Bogoslovska smotra* 25/1 (1937), pp. 47–74, na p. 47.

²¹⁸ Isto, p. 48.

započne kod malih naroda, zar je trebalo da se posebno u hrvatskom narodu pojave branitelji i širitelji pantomizma i da nam javno kažu kako Crkva 'mora osuditi', 'mora zbaciti sve ono, što se' protivi nauci sv. Tome?«.²¹⁹

Balić razjašnjava i svoju namjeru:

»Za volju istine, a u interesu katoličke Crkve i skolastične znanosti u Hrvatskoj, ponajprije ću ukratko pokazati, kako je mišljenje, koje je nedavno iznešeno pred širu javnost hrvatskih intelektualaca o službenom pantomizmu, u našim krajevima nepotrebna, pogubna i protunaučna novost, nadalje ću se osvrnuti na borbe za i protiv tomizma u prošlim vjekovima, i napokon ću prikazati franjevačku i tomističku školu u svijetlu direktiva Svete Stolice.«²²⁰

U tom obračunu Balić se često poziva, citira, tumači ili razjašnjava Maritaina, koji se time na neki način našao u središtu sukoba između Balića i Boškovića:

»Međutim teorija o pantomizmu, koju eto zabacuju veliki narodi, morala bi naći pristaša u Hrvatskoj! Izdavač hrvatskog prijevoda Maritainove knjige: *Le Docteur Angélique*, kao da je htio da se donekle zakloni za auktoritet slavnog filozofa, da uvjeri i širi krug naše inteligencije, kako nikoga nema tko bi posumnjao da je integralni tomizam službena nauka katoličke Crkve, osim ono slavenskih franjevaca. Što je Maritain rekao govoreći uvijeno o sv. Tomi kao Zajedničkom Naučitelju pretvoriti će se u veliki napadaj na zagrebački kongres, na franjevce, koji su prikazani kao ljudi kojima nije do istine, nego do animoznosti, do starih borba i čarkanja, kao ljudi koji neće da se pokoravaju direktivama Sv. Stolice. Zaista ni izdavač francuskog originala Desclée de Brouwer, ni autor knjige gosp. Maritain nijesu nikada ni sanjali, da će se knjiga namijenjena posebno laičkom svijetu, pretvoriti u borbu protiv skotističke škole, borbu protiv slavenskih franjevaca.«²²¹

Potom analizira najprije francuski original knjige i sud stručnjaka o toj knjizi a potom se osvrće na hrvatski prijevod i predgovor. Hrvatskom prijevodu najprije zamjera da je izostavljeno preko 100 stranica iz originala (izostavljen uvod, kronološki pregled života i djela sv. Tome, svjedočanstva Namjesnika o sv. Tomi i prijevod enciklika *Aeterni Patris*, *Studiorum ducem* i *Motu proprio: Angelici Doctoris*, a što je sve sastavni dio originala), a o čemu čitatelji nisu obaviješteni. Balić posebno naglašava izostanak Maritainova uvoda:

»U 18 stranica uvoda Maritain je htio da precizira svoje stanovište prema tomizmu, od kojega baš mnogi zaziru radi pretjeranih izjava ultratomista među kojima se nalazi i sam Maritain«.²²²

²¹⁹ Isto, p. 48.

²²⁰ Isto, p. 48.

²²¹ Isto, p. 63.

²²² Isto, p. 69.

Makarski franjevac predbacuje prevodiocu da je dodao neke svoje bilješke koje potvrđuju Boškovićev predgovor, a neke originalne izostavio, tako da 'bi čovjek mogao da posumnja u samu vjerodostojnost i onoga što je prevedeno'. Najveću primjedbpu upućuje on Hijacintu Boškoviću, 'koji je odlučio izbaciti Maritainov predgovor i staviti svoj, te da umjesto predstavi Maritaina':

»On kao da hoće da knjizi odredi cilj na koji njezin auktor ni pomislio nije – da napadne franjevački kongres u Zagrebu, da raspiri borbu između tomista i skotista u Hrvatskoj, koja dosad tamo nije bila, da baci svečanu anatemu na sve katoličke učenjake, na sve škole u koliko se ne slažu sa tomizmom.«²²³

Balić naglašava da je na sporno izdanje upozorio i samog Maritaina:

»*Andeoski Naučitelj* nije ni original ni prijevod. Za vrijeme II. međunarodnog tomističkog kongresa u Rimu upozorio sam gosp. Maritaina na predgovor hrvatskog prijevoda njegove knjige: *Le Docteur Angélique*. On mi je među ostalim odgovorio: 'To mi je prvo što to čujem. Ja nijesam spomenuo skotiste nego samo jedamput u mojoj knjizi i to kada sam govorio o N. Začecu. Neću polemike...' Na 14. prosinca zamolio sam pismeno gosp. Maritaina da mi dozvoli upozoriti hrvatsku javnost da svrha njegova djela nije nikako bila izazvati polemike. I on mi je odgovorio na 22. prosinca pismom koje započinje ovim riječima: 'Ja sam Vam već rekao u Rimu, da pišući moje djelo *Andeoski Naučitelj* kao što kada sam dopustio i razne prijevode toga djela koji su načinjeni, nikada nijesam htio podići polemike... moja svrha nije bila dok sam prikazivao sv. Tomu kao apostola modernog doba da izazovem borbe, koje su toliko učinile zla u prošlosti.«²²⁴

U daljnjem tekstu Balić prikazuje borbu za i protiv tomizma u prošlim vijekovima, prikazuje dvije crkvene škole i crkveni autoritet do Lava XIII. te članak zaključuje riječima:

»Nijedan razborit katolik ne bori se protiv sv. Tome i njegovog tomizma, koji je veliki patrimonij za cijelu kat. Crkvu, ali je uvijek bilo i bit će ozbiljnih ljudi, koji će se boriti protiv pantomizma, koji hoće da skući onu slobodu, što ju je i sama sv. Crkva ostavila svojoj djeci. Dakle, ne borba protiv tomizma, nego protiv pantomizma, tog uskogrudnog ekskluzivizma, protiv izvrtanja povijesnih činjenica!«²²⁵

Uskoro stiže i odgovor Hijacinta Boškovića, također u *Bogoslovskoj smotri*. Iako navodi da se na Balićeve zaključke i tvrdnje namjerava osvrnuti u posebnoj brošuri, ističe da smatra kako je Balićevo pisanje moglo unijeti zabunu u jednoj veoma važnoj stvari, kao što je izričita naredba naučavanja sv.

²²³ Isto, p. 72.

²²⁴ Isto, pp. 139–140.

²²⁵ Karlo Balić, »Sv. Toma i drugi naučitelji«, *Bogoslovska smotra* 25/1 (1937), pp. 47–74; 25/2 (1937), pp. 133–160; 25/3 (1937), pp. 261–290; 25/4 (1937), pp. 373–388, na p. 388.

Tome u katoličkim školama te posebno naglašava da je jedna od velikih briga sv. Stolice naglašavanje vjernosti metodi, načelima i nauci sv. Tome. U tekstu se na više mjesta poziva i na Maritaina te upozorava na to da Maritain Balić i Descoqs žigošu i zabacuju.²²⁶

Bošković potom objavljuje i najavljeno djelo *Sv. Toma Akvinski i Duns Skot*, gdje se obračunava s Balićem, a pri tome se najčešće poziva na Maritaina. Ponavlja da je u predgovoru Maritainove knjige *Andeoski naučitelj* kazao: ako je Crkva nauku sv. Tome proglasila svojom naukom, tada je jasno da mora zabaciti sve ono što se toj nauci protivi. Priznaje da su se riječi »mora zabaciti« mogle »krivo shvatiti, pogotovu, ako su se nenaravno istrgnule iz konteksta, kako je to nažalost učinio dr. Balić«. ²²⁷ Podsjeća da je u svom predgovoru knjizi *Andeoski naučitelj* detaljno obrazložio i dokazivao kako sv. Toma ne sadrži sve, pa i drugi pisci mogu steći svoju slavu, jer nauka mora uvijek napredovati:

»Zato ovakve nelojalne ispade dra Balića, kojim me strpava među fanatike, ekskluziviste, falsifikatore, natražnjake itd., smatram samo nezgodnim ispadima čovjeka koji hoće na laku ruku odgovoriti svome idejnom protivniku, pa nije potrebno da se upuštam u pobijanje onoga što samo po sebi pada.«²²⁸

Ostajući na svojim pozicijama, protivi se u mnogim stavovima Baliću, ponavljajući:

»Napominjem da se ovo tumačenje potpuno podudara s tumačenjem, koje je dao g. Maritain, a koje tumačenje dr. Balić, zajedno s Descoqs-om žestoko žigose i zabacuje«. ²²⁹

Nakon Boškovićeve posebne knjige uslijedio je i Balićev odgovor u vidu isto tako posebne knjige. Već u predgovoru on razjašnjava kronologiju polemike. Započinje s podatkom da je 1929. objelodanio »poznati konferencijer i profesor na Katoličkom institutu u Parizu« Jacques Maritain prvo, a god. 1930. drugo dopunjeno izdanje svoje knjige *La Docteur Angélique*. Pojašnjava da je to uglavnom skup članaka i predavanja što ih je pisac održao i već ranije objelodanio u raznim časopisima. Ne spori se da se u toj knjizi nalazi »vrlo lijepih stranica« o sv. Tomi Akvinskome i njegovoj nauci, osobito za pobijanje suvremenih zabluda. No također kritizira Maritaina i to njegovo djelo:

»te stranice nijesu slobodne od govorničkih pretjerivanja, niti su potpuno nepristrane gledom na druge naučitelje. Čitajući Maritainove izvode, čitatelj dobiva

²²⁶ Hijacint Bošković, »Sv. Stolica o sv. Tomi«, *Bogoslovska smotra* 28/1 (1940), pp. 17–56, na pp. 31. i 34.

²²⁷ Hijacint Bošković, *Sv. Toma Akvinski i Duns Skot* (Zagreb: Istina, 1940), p. 14.

²²⁸ Isto, p. 18.

²²⁹ Isto, p. 88.

dojam, da, osim sv. Tome Akvinskoga, nema nikakva drugoga naučitelja, koji bi mogao pružiti lijek protiv savremenih zabluda; da nam ništa ne bi koristio nikakav drugi ni sv. Otac ni naučitelj bez sv. Tome. Maritain zajedno s drugim pantomistima proglašuje sv. Tomu ne samo zajedničkim, nego i jedinim naučiteljem; uspoređuje ga s Mojsijem, koji direktno objavom prima zakon na brdu Sinaju; pače čini ga sličnim samoj božanskoj Riječi i jednaka nadahnutim piscima! Razumljivo je, da je knjiga tomističkog konvertita dobro došla ekstremnim tomistima, koji o sv. Tomi šire kao povijesne činjenice događaje što spadaju u carstvo priča. Stoga je naravna stvar, da su je uzeli u obranu, kad je nepristrana katolička kritika ustala protiv onih pretjerivanja i neispravnih zaključaka, te da joj čine propagandu i prevađaju je i na strane jezike.«²³⁰

Balić nadalje zapaža da je Maritainova knjiga prevedena na hrvatski u nakladi 'Istine' u Zagrebu,

»ali dobrano okljaštrena i preinačena. Ispušten je između ostaloga Maritainov predgovor. U njemu je Maritain istakao svoje stanovište prema tomizmu i modernoj filozofiji, da bi lakše pridobio čitatelje za onaj tomizam, od koga mnogi zaziru radi pretjeranih tvrdnja pantomista, među koje spada i sam Maritain. Ispuštene su i izjave Sv. Stolice, koje nijesu u prilog pantomističkih tvrdnja. Mjesto Maritainova predavanja, u hrvatskom izdanju nalazi se predgovor Dra O. Hijacinta Boškovića, O. P., urednika *Duhovnog Života* u Zagrebu i bivšeg profesora filozofije i bogoslovlja u Senju. U njemu se Dr. Bošković obara na kongres franjevačkih slavenskih profesora u Zagrebu 25.-29. rujna 1935., na franjevačku školu, naročito pak na njezina prvaka bl. Ivana Duns Skota. U strahu da ne propadne sv. Toma kao zajednički naučitelj, a na njegovo mjesto dođe Duns Skot, Dr. Bošković napada franjevačke profesore, da, protiv intencija i odluka Sv. Stolice, ruše Anđeoskog Naučitelja i dižu Duns Skota«.²³¹

Balić predbacuje Boškoviću da, kako bi dobio neku vjerodostojnost, mimoilazi zaključke i čitave rasprave održane na skotističkom kongresu, niže razne falsifikate ili izjave sagrađene na falsifikatima u prilog sv. Tome te pobjedonosno krivo zaključuje da se mora zabaciti sve što se toj nauci protivi. U predgovoru uredništva knjige se informira i da je Balić već analizirao sve Boškovićeve tvrdnje 'jednu po jednu, i dokazao njihovu neosnovanost, neispravnost i tendencioznost' u ranijim tekstovima. Balić otkriva i to da njegova rasprava nije bila u početku zamišljena tako opširno te da je jedan njezin dio izašao u *Novoj reviji* 1940.²³² U samoj knjizi Balić na više mjesta spominje Maritaina, u kontekstu

²³⁰ Karlo Balić, *Tomizam u svjetlu naučne i nenaučne kritike* (Šibenik: Tiskara 'Kačić', 1941), predgovor uredništva, p. V.

²³¹ Isto, p. V.

²³² Karlo Balić, »Još o 'naučnoj' metodi O. H. Boškovića«, *Nova revija* 19/2 (1940) pp.126–156; 19/3–4, pp. 224–268; 19/5–6, pp. 400–424.

već ranije rečenog u svojim prethodnim člancima, referirajući se uglavnom na Maritainovo djelo *Le Docteur Angelique*.²³³

Boškovićev polemički duh nije se iskazao samo u polemici s Karlom Balićem. Nekoliko godina ranije, slijedom recenzije Stjepana Zimmermanna²³⁴ o Boškovićevoj knjizi *Problem spoznaje*,²³⁵ došao je u sukob i sa Zimmermannom, iako su obojica neotomisti. O tim polemikama Daniel Miščin, filozof i priređivač knjige o Hijacintu Boškoviću, zapaža:

»Drugu je Boškovićevu polemiku, onu s franjevcem Karlom Balićem (1899. – 1977.), posebno zahvalno promatrati imajući u vidu i povod i upravo skicirane zaključke oko polemike s Zimmermannom. Te se dvije polemike, unatoč tome što su se vodile o različitim pitanjima, svakako mogu usporediti te ih se, štoviše, može svesti na zajednički nazivnik. Dok su se mišljenja Bošković – Zimmermann izmjenjivala razmjerno kratko, u tek tri broja *Bogoslovске smotre*, međusobno je 'javno uvjeravanje' Boškovića i Balića bilo petogodišnje (1936.-1941.).«²³⁶

Miščin upućuje i na to da su neki suvremeni neoskolastici, poput Miljenka Belića, pokazali da unatoč povijesnim razlozima zaoštrenih odnosa između franjevačkog i dominikanskog reda ta dva sustava nisu i ne mogu biti u odnosu isključive nesvedivosti, te da se u korist te teze mogu podastrijeti metafizički razlozi u temeljima oba sustava. Otuda Miščin ispravno procjenjuje:

»Možda bi obojica sudionika u toj polemici lakše došla do takva, znatno pomirljivijega zaključka da ih u te rasprave nije vodilo, na prvome mjestu – plameno srce«. ²³⁷

2.3. Razdoblje 1946–1965.

Nakon Drugog svjetskog rata nastupom komunističkog poretka zamiru katolička glasila, pa i prisutnost Maritainove misli u hrvatskoj javnosti. Mislilac kršćanskog nadahnuća koji se jasno postavio negativno prema komunizmu i socijalizmu nije bio prihvatljiv takvom sustavu. Tamo gdje se spominje uglavnom je s negativnim prizvukom, a o Maritainu i dalje pišu autori koji su morali emigrirati. U ovom razdoblju objavljen je prijevod samo nekoliko kratkih Mari-

²³³ Isto, pp. 1, 7, 86, 87, 101, 153.

²³⁴ Stjepan Zimmermann, »Dr. Hijacint Bošković O. P. Problem spoznaje«, *Bogoslovска smotra* 20/4 (1932), pp. 479–489.

²³⁵ Hijacint Bošković, *Problem spoznaje* (Zagreb: Izdanje 'Duhovnog života', 1931).

²³⁶ Daniel Miščin, »Hijacint Bošković – promicatelj tomizma«, u: Hijacint Bošković, *Suvremenost tomističke baštine* (Zagreb: Glas koncila, 2011), pp. 7–42, p. 34.

²³⁷ Isto, p. 40.

tainovih misli, i to 1954. u časopisu *Osoba i duh*, dok je taj časopis imao sjedište u Sjedinjenim Američkim Državama. Cijeli jedan broj tog časopisa posvećen je Americi, s istim oduševljenim pristupom Americi kako ju je doživljavao i sam Maritain kada je emigrirao. Prevedeno je nekoliko Maritainovih misli o Americi iz djela *Kršćanstvo i demokracija*. Između ostalog:

»Ima nešto što Amerika zna dobro... ona zna vrijednost i dostojanstvo čovjeka iz prosječnog društva, ona zna za vrijednost i dostojanstvo puka. Ono što mi nazivamo malim svijetom zovu u Americi običnim čovjekom (common man), ali ova riječ nema u Americi ni inferiornog, a ni arogantnoga značenja, nego upravo znači dostojanstvo čovječjeg života... Amerika zna, da čovjek iz puka ima pravo tražiti sreću tj. osnovne uvjete i temeljna dobra nužna za slobodan život... da ima pravo tražiti viša dobra kulture i duha – oslobođenje od bijede, straha i ropstva – slobodu i puninu čovječju skupčanu s gospodstvom nad samim sobom, koje je nesavršenom poredku vremenitog života najviša svrha civilizacije.«²³⁸

Maritain se uglavnom spominje u emigrantskim časopisima *Glas sv. Antuna*, *Osoba i duh* i *Hrvatska revija*. U *Glasu sv. Antuna*, koji je izlazio u Argentini, nepotpisani autor piše:

»Nikad čovječanstvo nije trebalo Krista više nego li sada! Udaljilo se od njega navodno zbog slobode mišljenja, a izgubilo je slobodu: udaljilo se od njega jer su mu obećavali raj na zemlji, a upalo je u najveću bijedu! Sotona je s prijevarom još jednom uspjela poniziti dostojanstvo čovjeka, sliku i priliku Božju. I ovaj put to čini pomoću politike (nije li i Krista pokušala prevariti obećavajući mu zemaljska kraljevstva?). Jacques Maritain veli: 'Država i politika, kad su zaista i odlučno odijeljene od etike, postaju kraljevstvo onih demonskih poglavica, o kojemu je govorio sv. Pavao; pagansko carstvo je carstvo čovjeka koji se pravi bogom, i koji je protivnik i suparnik kraljevstva Otkupiteljevog Utjelovljenja'«.²³⁹

Pri tome Maritaina citira iz djela *Kraj makijavelizma* prema talijanskom prijevodu *La fine del machiavellismo*.

Časopis *Osoba i duh*, koji su pokrenuli i uređivali u Madridu Hijacint Eterović i Luka Brajnović, već u svom prvom broju programski određuje svoj personalističko-neotomistički smjer, koji je vidljiv i iz samog naziva časopisa. U članku »Nad ponorima skrajnosti« oni daju dijagnozu svog vremena:

»Posljednjih dvjesto godina naše povijesti čovjek je ugrožen kao nikada prije. Krivo shvaćeni pojam slobode pretvorio se u demonsku silu, koja drobi i ništi izvorni čovječji lik. Liberalizam je pokidao sve metafizičke korijene, što čovjeka vežu s nebom, zemljom i društvom i učinio ga blijedim, neizrazitim i bolesnim predstavnikom dvadesetog stoljeća.«²⁴⁰

²³⁸ Jacques Maritain, »Evropa i Amerika«, *Osoba i duh* 6/3 (1954), p. 114.

²³⁹ ***, »Za prvenstvo duha: Hoćemo da kršćanska kultura prožme politiku, a ne da politika prožme kulturu«, *Glas sv. Antuna* 3/9 (1949), pp. 1–2.

²⁴⁰ ***, »Nad ponorima skrajnosti«, *Osoba i duh*, 1/1 (1949), pp. 1–2, na p. 1.

Urednici ističu da je proces depersonalizacije čovjeka došao do vrhunca te se zalažu 'za Boga i Crkvu, za spas Čovječje osobe i duha'. Pritom ovako određuju čovjeka kao osobu:

»svijet za sebe, zasebna jedinka, biće razumne slobode i naravi, sastavljeno od tijela i duše bitno ujedinjenih u substancijalno jedinstvo.«²⁴¹

U mnogim se svojim tekstovima pozivaju na Maritaina, Berdjajeva, Mouniera i druge personaliste ili ih često spominju. Personalističko neotomističko usmjerenje postaje jasno razvidno iz članka »Oko čovječje osobe« u kojem prikazuju različite filozofske pravce kojima je središte osoba i otkrivaju koji je njihov odnos prema tim pravcima. Navode:

»Duhovne struje koje danas najviše obuzimaju duhove u slobodnoj poli čovječanstva jesu egzistencijalizam i personalizam. Druga polovina čovječanstva mora na svom živom tijelu iskušavati praktičnu primjenu nečovječnog marksizma.«²⁴²

Urednici podsjećaju na to da se za vrijeme rata dio sveučilišne mladeži u Zagrebu oduševljavao za djela osnivača francuskog personalizma Emmanuela Mouniera te da je literatura o osobi toliko narasla da se već javljaju glasovi kako bi bilo uputno stvoriti 'novu posebnu znanost o čovječjoj osobi: personologiju'.²⁴³ Evo kako prikazuju Mouniera:

»Najjači od njih, Emmanuel Mounier, počinje u Francuskoj personalistički pokret 1931. sa svojom poznatom revijom *Esprit*, koja još uvijek izlazi. G. 1936., izdava poznati *Manifeste au service du personnalisme*. Ovaj je pisac s krugom svojih suradnika doprinio buđenju interesa za studij čovječje osobe. Njegov bi upliv bio mnogo zaslužniji, kada bi se postavio odlučno na katoličku liniju i kad bi se prestao skrivati iza maglovitih fraza. Temelj njegova personalizma je egzistencijalizam. Sredstvo za njegovo ostvarenje je reforma suvremenog društva na osobnoj bazi. Cilj za koji se oduševljava ovaj pisac i suradnici jest vjera u obraćanje marksista. Odatle nekad očita, nekad prikrivena suradnja s marksistima. Zato je i njegov jezik do krajnjih granica 'oprezan', da ne povrijedi protivnika.«²⁴⁴

Tomiste pak prikazuju na sljedeći način:

»Mogli bismo ih, u pogledu čovječje osobe, nazvati i substancijalistima, jer vjerni svom učitelju sv. Tomi definiraju osobu: *naturae intellectualis individua substantia*. Bit osobe je u najvišem dijelu duše: u razumu ili volji, ili kako se to danas veli: u duhu. Sv. Toma je ovu nauku, koju još nijedan filozof nije oborio i zato ostaje do sada najboljom definicijom osobe – baštinio od Boecija. Najjači suvremeni tomist, pravi apostol čovječje osobe u smislu sv. Tome je francuski

²⁴¹ Isto, p. 2.

²⁴² ***, »Oko čovječje osobe«, *Osoba i duh* 1/8 (1949), pp. 16–20, na p. 16.

²⁴³ Isto, p. 17.

²⁴⁴ Isto, p. 19.

obraćenik Jacques Maritain. O ovom predmetu govorio je u bezbojnim konferencijama, a od djela spominjemo samo ova: *Pour une philosophie de la personne humaine*, 1936; *Les droits de l'homme et la loi naturelle*, 1947; *La personne et le bien commun*, Paris, 1946. Ovo posljednje djelo napisao je da se obrani od svojih načelnih protivnika i u samom tomističkom taboru. Kako je njegov ugled prije rata u Evropi, a za rata u Americi, rastao sve više, razumljivo je da se našlo i protivnika osobe i djela ovog francuskog filozofa. Među istaknutijima je kanadski dominikanac O. Lachance i dekan filozofskog fakulteta Laval (Canada) Charles de Koninck. Ali žučljivim stilom sve je nadvisio argentinski svećenik dr. Julije Minvielle. On je 1945. usporedio Maritainovu nauku čak sa onom osuđenog Lamenaissa, a prošle godine je izdao omašnu knjigu, u kojoj je kao da je sakupio sve što je mogao predbaciti Maritainu.«²⁴⁵

Kao urednici Eterović i Brajnović pratili su i osvrtni se na postupak izrade i donošenja *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima*, u kojem je sudjelovao i Maritain. Hijacint Eterović o tome piše poduži članak detaljno analizirajući tekst i idejnu pozadinu deklaracije te pridodaje i kritički osvrt. Spominje da je belgijski profesor moralne filozofije Jacques Leclercq iznio kritiku pristupa komunističkih država ljudskim pravima:

»francuski filozof Maritain pošao je korak dalje od uglednog belgijskog profesora. Ne samo da je iz rada na Deklaraciji trebalo odmah isključiti predstavnike borbenog komunističkog ateizma i materijalizma, već je, u interesu svijeta trebalo napraviti podjelu i među Zapadnjacima. Jer je skoro jednako tako neprirodno skupa stavljati agnostike i liberalce s jedne strane i teiste i spiritualiste, ljude koji priznavaju Boga i u duhu vide čovječje dostojanstvo, s druge strane. Tim lučenjem ljudi na vjernike pojedinih ideologija i kultura, a također i vjera, dobili bismo ne jednu, već nekoliko deklaracija iz kojih ne bi bilo teško otkriti i iznijeti u jednoj Deklaraciji opće ljudske, zajedničke zahtjeve čovječje duše. (Odgovor Maritaina komisiji čovječjih prava na upit, da li je moguć praktični sporazum, a nemoguć teoretski sporazum u izradbi Deklaracije čovječjih prava)«²⁴⁶

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima bila je jedna od češćih tema u tom časopisu,²⁴⁷ a u to doba to je preokupacija i samog Maritaina i zapadnog personalističkog kruga. To pokazuje i kasniji tematski broj posvećen Ujedinjenim narodima gdje Eterović objavljuje dotjerani i ispravljeni članak o ovoj deklaraciji.²⁴⁸ Upravo pogled na ovu deklaraciju može nam ukazati na onu finu distinkciju između tomizma i personalizma. Kao primjer uzmimo naša dva mislioca: Eterovića i najizrazitijeg hrvatskog predstavnika personalističkog smjera

²⁴⁵ Isto, p. 19.

²⁴⁶ Hijacint Eterović, »Kritički osvrt na Opću deklaraciju čovječjih prava«, *Osoba i duh* 1/2 (1949), pp. 3–9, na p. 9.

²⁴⁷ ***, »Opća deklaracija čovječjih prava«, *Osoba i duh* 1/4 (1949), pp. 13–16.

²⁴⁸ Hijacint Eterović, »Opća deklaracija čovječjih prava, prihvaćena u OUN dana 10. prosinca 1948«, *Osoba i duh* 6/4 (1954), pp. 89–106.

Bonifacija Perovića, franjevca, sociologa i prijeratnog duhovnika katoličkog đakčkog društva *Domagoj*. Eterović misli da deklaracija ipak nije u tomističkom duhu te da je nužno bilo u deklaraciju, između ostalog, uključiti Boga, jer bez toga ljudsko dostojanstvo i osoba nisu obuhvaćeni u potpunosti. Perović još krajem Drugog svjetskog rata piše žestoku kritiku na tzv. *Philadelphijsku povelju* Međunarodne organizacije rada jer se ne temelji na ljudskoj osobi.²⁴⁹ Ali izrazito pozitivno sagledava *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima*, jer u njoj dolazi do izražaja ljudska osoba i njeno dostojanstvo te predstavlja odjek kršćanskog personalizma. Po njemu, deklaracija

»svoje ishodište postavlja u priznanju nutarnjeg, prirođenog, 'inherentnog' dostojanstva čovjeka, dakle nezavisno od bilo koje ljudske vlasti, ustanove, rase, klase, vjere i politike. Ona je čisto naravno-pravnog izvora i time u očitoj suprotnosti s pravnim pozitivizmom modernog vremena, a posebno s etatizmom. Ovo priznanje vrijednosti čovjeka u sebi je velikim dijelom odjek nauke Katoličke Crkve i kršćanskog personalizma, jer samo onaj, tko prizna Boga Stvoritelja, može priznati i u visokoj cijeni držati dostojanstvo čovječje osobe, a to je: da se čovjek ne može upotrebiti kao sredstvo, jer on je svrha u sebi.«²⁵⁰

K tomu, Perović pronicljivo uočava:

»Sama Deklaracija, a pogotovo njezin sadržaj, ostala je našem čovjeku u emigraciji, a još više u domovini, gotovo nepoznata. Titovi komunisti su sigurno vodili posebnu brigu, da ne objelodane dokument, koji se u svojoj suštini protivi njihovoj nauci i sustavu i kojeg načela su nastavili kršiti i iza rata, te, konačno, za kojega nisu glasovali na Općem zasjedanju UN.«²⁵¹

Da je Perović bio u pravu potvrđuje činjenica da Jugoslavija nikada nije prihvatila *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima*. Jugoslavenski helsinški komitet sredinom 1988. predložio je Skupštini SFRJ peticijom pristupanje deklaraciji, ali »svaka službena (javna) reakcija je izostala.«²⁵²

U vrijeme povratka prirodnopravnih koncepcija na misaonu scenu u članku »Granice slobode« Eterović razjašnjava sadržaj naravnog zakona:

»Što više bude rasla moralna svijest čovječanstva, postajat će sve jasniji i brojniji zaključci naravnog zakona u životu pojedinca kao i društva (Maritain). U tom

²⁴⁹ Bonifacije Perović, »Philadelphijska povelja. Društvena politika od Versaillesa do nedavne Deklaracije Međunarodne organizacije rada«, *Spremnost* 3/136 (1944), p. 3.

²⁵⁰ Bonifacije Perović, »Univerzalna deklaracija čovječjih prava. Prigodom njezine desetgodišnjice (1948.–1958.)«, *Hrvatska revija* 9/2 (1959), pp. 131–135, na p. 132–133.

²⁵¹ Isto, p. 131.

²⁵² Vladimir Šeks, »Jugoslavija i međunarodni pravni dokumenti o pravima čovjeka«, *Revija za sociologiju* 20/3–4, pp. 351–362, na p. 353.

smislu razna proširenja obveza i prava čovjeka postaju sve bogatija, što više biva istančana moralna svijest čovječanstva.«²⁵³

Eterović piše i nastavak tog teksta u kojem razlaže o pravima i slobodama u tipičnom personalističkom, maritainovskom stilu.²⁵⁴ U članku o zatvorenom i otvorenom humanizmu Eterović određuje humanizam kao:

»smjer i sustav koji traži skladni razvoj svih moći u nama do savršenstva potpunog čovjeka. On ide za tim, da učini čovjeka što više čovječjim, da otkrije njegovu izvornu veličinu, učeći ga, da sudjeluje na svemu što ga u prirodi i u povijesti može obogatiti. Traži od njega, da skladno razvija u sebi skrivene moći i stvaralačke snage, a posebno život razuma, te da preoblikuje sile fizičkog svijeta u sredstva vlastite slobode.«²⁵⁵

Za takvo određenje upućuje na Maritainov stav iz djela *Humanisme intégral*. I u članku o profesionalnoj etici Eterović se poziva na Maritaina, i to na njegov članak »Misionalidad de las profesiones«, objavljen u reviji *Documentos* iz 1950. koja je izlazila u San Sebastianu.²⁵⁶

Eterovićevo bavljenje filozofijom i pravom rezultira kasnije i odličnom knjigom *Approaches to Natural Law*, koja se i danas koristi kao udžbenik na nekim američkim učilištima.²⁵⁷ Eterović u uvodu tog djela objašnjava da je u 20. stoljeću nastavljeno pozitivističko nijekanje prirodnog prava ili ga se pokušalo obnoviti na temelju onog iz prošlosti. Kao predstavnike prirodnog prava, i to klasične tradicije, navodi Mortimera Adlera, Johna Wilda i Lea Straussa. U okviru kršćanske prirodnopravne tradicije navodi Simona Deploigea, Heinricha A. Rommena, Johannes Messnera, Jacquesa Maritaina i Yvesa Simona. Pristaše idealističke tradicije vidi u Giorgiu del Vecchiju, Jeromeu Hallu i Morrisu Cohenu.²⁵⁸

U nepotpisanom članku u časopisu *Osoba i duh* o etičkim aspektima akademskih zvanja, kao filozofska literatura preporučena su tri Maritainova djela: *Distinguer pour unir ou Les degrés du savoir*, *Art et scolastique* i *Humanisme intégral*.²⁵⁹ Literatura o čovječjoj osobi preporučena je i u nepotpisanom članku

²⁵³ Hijacint Eterović, »Granice slobode«, *Osoba i duh* 1/3 (1949), pp. 3–7, na p. 5.

²⁵⁴ Hijacint Eterović, »Društveni uvjeti slobode« *Osoba i duh* 1/4 (1949), pp. 3–6.

²⁵⁵ Hijacint Eterović, »Zatvoreni i otvoreni humanizam« *Osoba i duh* 3/1 (1951), pp. 3–9, na p. 4.

²⁵⁶ Hijacint Eterović, »Profesionalna etika«, *Osoba i duh* 3/6 (1951), pp. 3–8, na p. 5.

²⁵⁷ Francis H. Eterovich, *Approaches to Natural Law: From Plato to Kant* (New York: Exposition Press, 1972).

²⁵⁸ Isto, p. 18.

²⁵⁹ ***, »Literatura za smisao i deontologiju raznih akademskih zvanja«, *Osoba i duh* 2/1 (1950) pp. 20–23.

»Kršćanski humanizam«:

»Ljudi najrazličitijih pogleda na život osjećaju se ponukanim, da reknu, u čemu vide spas i smirenje nesmirenom i progonjenom čovjeku. I ne samo mislioci: Huizinga, Berdiaef, Chesterton, Ortega y Gasset, Marcel de Corte..., pa filozofi: Bergson, Scheller, Hartmann, Blondel, Maritain, G. Marcel..., nego i književnici: Claudel, Papini, Unamuno... i učenjaci raznih struka: Alexis Carrel, Van der Welde, Claude Bernard, Marañon, Wiliam James i drugi smatraju najmilijom temom i vrhuncem svoga umovanja, da zacrtaju sudbinu čovjeka u svemiru i posebno u suvremenom svijetu.«²⁶⁰

A kao dva ključna djela preporučuju Maritainov *Humanisme intégral* i djelo *L'homme, cet inconnu* (1935) Alexisa Carrela. U članku »Crkva je u agoniji« prikazuje se teški onodobni položaj Crkve u različitim državama, a pri obradi stanja u Francuskoj opisuju se ideološke okolnosti Maritainova odrastanja:

»Majka Maritainova bila je kći jednog od najžešćih liberalaca XIX st. Njezin sin Jacques imao je da pođe putem svijetla i progresa. Nije joj nikad ni na kraj pameti palo, da bi se on mogao vratiti natrag u opskurantizam, u tamu prošlih vijekova. Jacquesovo obraćenje bilo je za nju vrlo težak udarac.«²⁶¹

Dominikanac Augustin Pavlović, prevoditelj, teolog i pedagog, u članku o zadacima države smatra da je liberalistički nazor na svijet previše skućio ulogu države priznavajući joj samo ulogu žandara. Poziva se na Maritainovo stajalište iz djela *Primauté du spirituel*:

»No moramo se bojati da se ovom naukom opasno približavamo totalitarnom shvaćanju države. Ispravno kaže Maritain, da zločin mnogih modernih država (recimo jasnije: država totalitarnih) nije u tom, što ograničuju razne slobode, nego što ih ograničuju na nepravedan način, protivno Božjem zakonu, zakonima Crkve, te moralnom dobru ljudi i općem dobru države.«²⁶²

Pozivajući se na djelo *Principes d'une politique humaniste* Pavlović izlaže Maritainovu distinkciju:

»Treba razlikovati psihološku slobodu (prema Maritainu: *la liberté de choix*), s kojom se čovjek rađa, i moralnu slobodu (prema Maritainu: *la liberté d'indépendance, la liberté d'autonomie* u smislu pavlovskom, ne kmetovskom, ili konačno: *la liberté d'épanouissement de la personne humaine*) koju čovjek stiče djelatnošću svoga duha, tj. podvrgavajući se inteligentno i s ljubavlju moralnom zakonu. Jedan od ciljeva države je stvoriti takove uvjete, da što više ljudi

²⁶⁰ ***, »Kršćanski humanizam«, *Osoba i duh* 3/1 (1951) p. 20.

²⁶¹ ***, »Crkva je u agoniji« *Osoba i duh* 5/1 (1953), pp. 11–21, na p. 16.

²⁶² Augustin Pavlović, »Zadaci države«, *Osoba i duh* 5/5–6 (1953), pp. 23–34, na p. 25.

stekne takovu slobodu, tj. da vrše ono, što je pravedno, ne od straha ili prinude, nego spontano, i da provideni dobrima tijela i duha, postignu realnu, makar i ograničenu, nezavisnost od prirode.«²⁶³

Nakon toga Pavlović navodi da nam treba biti jasno da liberalizam, poistovjećujući psihološku slobodu s moralnom, ne samo da ne stvara pogodne uvjete za slobodu nego je još izlaže pogibeljima laži i zla. Pavlović tekst završava tako da ostvarenje ideala države vidi u prožetosti kršćanskim vrijednostima te upućuje na Maritainovo djelo *L'humanisme intégral*.

Kada je uredništvo *Osobe i duha* prešlo u grad Albuquerque u Novi Meksiko, teme su se amerikanizirale. U prvoj polovici 1955. razvila se živa i duga polemika zbog tematskog sveska *Osobe i duha* posvećenog Sjedinjenim Američkim Državama. Polemiku je započeo Bogdan Radica na stranicama *Hrvatskog glasa* i *Američkog hrvatskog glasnika* tvrdeći da su urednici i pisci američkog sveska *Osobe i duha* dali 'iskrivljenu sliku američke stvarnosti'. Iako je nekoliko pisaca iz tog sveska odgovorilo Radici, Eterović je kao glavni urednik napisao duži osvrt na tu kritiku. Ne prihvaća Radičinu ocjenu da su suradnici 'američkog broja' *Osobe i duha* desničari, historicisti, ekskluzivisti, a osobito ne ekstremni nacionalisti i katolici u navodnicima. Eterović naročito zamjera Radici što njihovo katoličanstvo stavlja u navodnike. Osjeća se povrijeđenim zbog zamjerke da navodno nemaju Maritainova duha:

»Međutim, iskreno priznajemo, nismo očekivali da će nam jednoga dana netko zamjeriti, da nemamo duha Maritainova. Tko je pratio *Osobu i duh* od početka, tko je familijaran s njezinim načinom obrade problema, a pozna Maritainova djela i nauku, taj bi nam prije mogao predbaciti, da smo usred najljućih polemika oko Maritainovih teza bili ovome redovito i previše blizu. Svatko zna, Maritain je najoduševljeniji širitelj nauke Tome Akvinca i jedan od najsmjelijih filozofa, koji zahvaćaju suvremenu stvarnost u svijetlu Tominih snažnih trajnih i univerzalnih načela. Od par velikih Francuza, koje nazivljemo rado svojim učiteljima, Maritain nije najmanji. Njegova su nam djela danomice pred očima.«²⁶⁴

I nastavlja:

»Mi bismo dakako rado redali na stranicama revije zrele plodove naših filozofa i teologa, ali takovih je uvijek malo bilo među nama, a s druge strane, zašto ne bi naši stručnjaci koristili svojim znanjem našim čitateljima? Ne možemo tražiti od svakoga da bude filozof, i to upravo maritenovac. Sloboda mišljenja na filo-

²⁶³ Isto, p. 26.

²⁶⁴ Hijacint Eterović, »Kad je riječ o veličini Amerike...: Razmatranja povodom kritike gosp. Bogdana Radice na američki svezak (III) 'Osobe i duha', 1954.« *Osoba i duh* 7/3 (1955), pp. 1–51, na p. 11.

zofskom području je velika, dok se ne kosi s vjerskim dogmama katolika. Ako postoje temeljiti razlozi za kritiziranje i samog Maritaina, mi to ne smatramo nikakvim zlom za katolika.«²⁶⁵

Ivo Lendić, pjesnik, novinar, književnik i prevoditelj, kao emigrant u svom čuvenom pismu monsinjoru Augustinu Juretiću 1947. godine, također emigrantu, opisujući tadašnje doba spominje Maritaina:

»Nikad čovječanstvo nije trebalo Krista više nego sada! Udaljilo se od Njega, navodno zbog slobode mišljenja, a izgubilo je slobodu; udaljilo se od Njega, jer su mu obećali raj na zemlji, a upalo je u najveću biedu! Sotona je prevarom još jednom uspio poniziti dostojanstvo čovjeka, sliku i priliku Božju. I ovaj put pomoću politike (nije li i Krista pokušao prevariti obećavajući mu zemaljska kraljevstva?). Jacques Maritain je objavio ovih dana u jednoj rimskoj reviji (*Quaderni di Roma*) jednu studiju u kojoj sam na vlastito zadovoljstvo našao mnogo srodnih misli do kojih sam i sam došao neovisno od njega. Citiram samo jednu rečenicu koja ovdje dobro pristaje: 'Država i politika sad su zaista i odlučno podijeljeni od etike jer su kraljevstvo onih demonskih poglavica o kojima je govorio sv. Pavao; pogansko carstvo je carstvo čovjeka koji se pravi Bogom i koji je protivnik i suparnik kraljevstva Otkupiteljevog Utjelovljenja«.²⁶⁶

U *Glasu sv. Antuna*, pišući o franjevačkom redu i hrvatskom narodu, iznosi zanimljivo promišljanje:

»Ni Jacques Maritain ni Emmanuel Mounier, začetnici tzv. personalističke filozofije i pokreta, nisu otkrili nešto novo, što nije znao sv. Franjo. Zapravo, ono što personalisti, koji ističu svoje produbljeno proživljavanje kršćanstva i suvremene, posebno socijalne problematike, u okviru kršćanstva, imaju pozitivno; sve se to nalazi u najsavršenijem obliku u franjevačkom personalizmu«.²⁶⁷

Lendić se i čudi »koliko se malo među tim personalistima govori o idealima franjevačkog personalizma – ako s ovim berdjajevskim terminom možemo okrstiti franjevačko shvaćanje ličnosti i teoretski i praktički«.²⁶⁸ Ovakvo Lendićevo promišljanje možemo dovesti u vezu sa stavom njegova prijatelja i mentora Bonifacija Perovića, koji personalizmom smatra kretanje u okviru katoličkog socijalnog pokreta onog vremena. Za razliku od nekih mislilaca, on ne smatra da je personalizam nadahnut kršćanstvom, već da je on sastavni dio

²⁶⁵ Isto, pp. 11–12.

²⁶⁶ Ivo Lendić, *Božji kotači: Otvoreno pismo msgru. Augustinu Juretiću* (Split: Laus, 2001), pp. 56–57.

²⁶⁷ Ivo Lendić (Antun Planika), »Dolazi čas siromaha: Značenje intimne povezanosti franjevačkog reda i hrvatskog naroda«, *Glas sv. Antuna* 3/10 (1949), pp. 2, 7, citirano prema: Ivo Lendić, *Katolicizam i kultura: Eseji, članci i polemike* (Zagreb: Glas koncila, 2008), p. 173.

²⁶⁸ Isto, p. 174.

katoličkog pokreta toga doba.²⁶⁹ Da su urednici i suradnici *Glasa sv. Antuna* pratili sva zbivanja u vezi s personalizmom, vidi se i iz vijesti objavljene 1951. o likvidaciji i emigriranju dijela slovenskih personalista koji su bili okupljeni oko Edvarda Kocbeka.²⁷⁰ Suradnik *Glasa sv. Antuna* i hrvatski emigrant Ivo Parica u članku o katoličkom filozofu, mistiku i teologu Thomasu Mertonu ističe da su za njegov razvoj značajna tri čovjeka:

»sveučilišni profesor Mark Van Doren, koji će svojim predavanjima pripremiti njegov mentalitet na neotomističku filozofiju; Etienne Gilson, povjesničar filozofije neotomističkog pravca sa svojom knjigom *Duh srednjovjekovne filozofije* koja mu je otkrila da je 'katolička koncepcija Boga nešto neobično solidnoga', i Jacques Maritain, koji će mu otkriti pojam 'kreposti'.«²⁷¹

Povodom Maritainova 70. rođendana opširniji članak piše Viktor Vida, hrvatski pjesnik i emigrant. Članak je svojevrsna Vidina dijagnoza i refleksija onog doba, za koju potvrdu nalazi u Maritainovim mislima. U uvodu članka Vida oslikava tadašnje doba:

»Ovo je doba strasnih paradoksa, lomova i velike zbrke u kojoj *homo faber* nemoćno prisustvuje rasulu svoje Babilonije, dok *homo sapiens*a hvata vrtoglavica pred prazninom jasne noći, tjeskobe ništavila. Uprošćenju je filozofiji ekonomskih fakata sve isuviše transparentno i meni je žao da talent jednog Miroslava Krležu, poslije tragičnih iskustava imperijalizma nacija, rasa i staleža, vidi jedina istinska rješenja u bušenju tunela, u zamjeni opanaka s bakandžama, kao da nismo u seljaku sretali staru plemenitost zemlje, a u mnogom gospodinu s lakiranim cipelama osjetili duh prostote.«²⁷²

Prema Vidi:

»Maritain s pravom otkriva uzroke suvremenih pošasti u prijelazu iz klasičnog u antropocentrični humanizam, pod pokroviteljstvom teologa Moline i Lutherova pesimističkog gledanja, kroz zapletene kavalacije, na slobodu ljudskog duha, kojemu kao i Dante u djelu *De Monarchia*, određuje vrlinu sticanja i jedan machiavellizam *ante litteram* u oblasti, ustupljenoj isključivo gospodarstvu ovog svijeta. Nakon dva stoljeća racionalističkih iluzija o veličini čovjeka, kojemu

²⁶⁹ Ivan Čulo, »Utjecaj personalizma na hrvatske katoličke socijalne mislioce u 1930-ima«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39/2(78) (2013), pp. 535–580, na p. 562.

²⁷⁰ ***, »Slom tzv. kršćanskog progresizma u Jugoslaviji (Kocbekova skupina kršćanskih personalista likvidirana – Pojava revije 'Stvarnost' u Trstu – Kocbekovi suradnici u emigraciji)«, *Glas sv. Antuna* 3/8 (1951), p. 3.

²⁷¹ Ivo Parica, »Thomas Merton: Pisac koji je iznenadio i zadivio svijet nakon obraćenja i stupanja u trapistički samostan«, *Glas sv. Antuna* 3/11 (1951), pp. 8. i 14, na p. 8.

²⁷² Viktor Vida, »Odjeci Maritaina: Uz 70. godišnjicu francuskog filozofa«, *Glas sv. Antuna* 4/11 (1952), pp. 6 i 10, citirano prema: Viktor Vida, *Otključana škrinjica: eseji, kritike, feljtoni, polemike* (Zagreb: Dora Krupićeva, 1997). 'Odjeci Maritaina', pp. 226–230, na p. 226.

bi bio dostatan vlastiti razbor i neizopačeni prirodni porivi, u svijet provaljuju čudovišta iz Freudova Acheronta, homunkulusi i vampiri, strava Caprichosa i bezumlje Tauromachie.«²⁷³

Slaže se i s Maritainovom konstatacijom o tragediji:

»Mi smo očevici – veli Maritain – tragedije čovjeka, tragedije kulture i tragedije Boga. Sjajna i ponosna slika čovjeka iz racionalističkog Weltanschauunga, u čije je ime osuđeno svako posredovanje bilo objave ili milosti, ili stoljetne ljudske mudrosti u čovjekov imanentistički savršeni i sveti svemir, koji se oslobodio ne samo Aristotelove transcendencije, nego uopće svake objektivne stvarnosti, koja bi mu mjerila inteligenciju. Ta se slika zamračila pobjedom darwinističkih ideja o razvitku iz nižih u složenije vrste bez metafizičkog diskontinuiteta, ideja koje su zasjenile optimističke predodžbe iz vremena Descartesa, Rousseaua i Kanta, a da se kršćanska misao o osobi nije ni najmanje uzdrmla, dopuštajući historijski razvitak. Drugi je udarac zadala ne Freudova metoda psihološkog istraživanja, koja je ozbiljna stvar, nego njegov metafizički zahtjev, neznanstveno generaliziranje. Međutim kršćanin, ispitujući i mjereći kao Pascal dubine svoga srca, zna za njegove prljavosti, ali podjednako zna što je duhovno dostojanstvo osobe. Čovjek disocijacije i dualizma nebeskih tajni i zemaljskih samoća iz antropocentričnog razdoblja ne gleda više s ponosom na svoj kostur u vitrini znanstvenih instituta.«²⁷⁴

Članak zaključuje Maritainovim riječima:

»Na koncu jedne povijesne evolucije mi se nalazimo – veli Maritain – pred dvjema čistim pozicijama, pred pozicijom čistog ateizma i čistog kršćanstva. Mi dodajemo, ukoliko ovo siđe u katakombe, čovjek će gledati staklenim očima i mrtva srca kako se ledene misli pretvaraju u poluge.«²⁷⁵

Franjevac Vendelin Vasilj, emigrant i pariški doktor kanonskog prava i socijalnih znanosti, bio je žestoki protivnik komunizma. Smatrao je da komunizam hoće da uništi sve vjere koje vjeruju u nadzemaljski život te da sam hoće postati opća i jedina vjera na svijetu. Pri tome se poziva na Maritaina:

»Lijepo kaže J. Maritain, komunizam je u svojoj biti nesnošljiv kao i svaka vjera sa stalnom dogmatikom. Da jedna vjera sa stalnom dogmatikom bude snošljiva, potrebna joj je vrhunarska ljubav, koju komunizam zamjenjuje mržnjom.«²⁷⁶

Prvi značajniji spomen Maritaina na području bivše Jugoslavije nailazimo u djelu *Savremena filozofija Zapada* srpskog filozofa i književnog kritičara

²⁷³ Isto, p. 228.

²⁷⁴ Isto, p. 229.

²⁷⁵ Isto, p. 230.

²⁷⁶ Vendelin Vasilj, *Komunizam i vjera* (Chicago: Croatian Franciscan Press, 1950), p. 179.

Dragana Jeremića. Naravno, uglavnom u negativnom kontekstu. Primjerice:

»U svoje vreme Bergson je prišao katolicizmu sada, međutim, iz ovih razloga borbe protiv socijalizma katolički filozofi (Etjen Žilson, Žak Mariten) prišli su egzistencijalizmu. U ovoj 'filozofskoj veri', kako je egzistencijalizam nazvao Jaspers, našli su svi iracionalisti i mističari Zapadne Evrope zadovoljenje u svojoj akciji protiv marksizma kao ideologije proletarijata.«²⁷⁷

I dalje:

»Ova agitacija za egzistencijalizam, koja nastoji da dokaže da je filozofija jednom svojom stranom oduvijek egzistencijalistička, nema mnogo opravdanja, ali ona pokazuje da ove preteče uglavnom imaju jednu zajedničku crtu koja odlikuje egzistencijalizam, a ta je da su to uglavnom mističari. U tom smislu Mariten tvrdi da je Toma Akvinski 'najegzistencijalniji od filozofa' i 'po prevashodstvu filozof egzistencije'. Uopšte od Tome Akvinskog do Kirkegarda, koga smatraju prvim egzistencijalistom, bitna je mistička obojenost ove linije.«²⁷⁸

Otuda Jeremić zaključuje da Maritainova podjela na teističke i ateističke filozofe egzistencije nije bitna. O neotomizmu Jeremić zapaža:

»Neotomizam je imao najviše uspeha u Francuskoj, gdje se najviše ističu Etien Žilson, istoričar srednjovjekovne filozofije, profesor na Francuskom koledžu, i Žak Mariten, najveći savremeni neotomista, profesor Katoličkog instituta u Parizu, danas profesor univerziteta u Prinstonu. Mariten je isprva bio bergsonovac, drišovac i protestant, ali upoznavši katoličanstvo preko Leona Bloa, sa svojom ženom Rajsom Umanov, pređe u katoličanstvo. Odmah je počeo da piše protiv Bergsona, optužujući ga za panteizam koji ima čak i ateističke crte. U bergsonizmu on razlikuje činjenički bergsonizam, koji mi smatramo za pozitivnu njegovu stranu, a koju on odbacuje – od intencionalnog bergsonizma, koji je slaže sa skolastičkim teizmom, onog bergsonizma koji je Bergsona priveo katoličanstvu i koji zato i Mariten prihvata. U isto vreme, on se približava profašističkoj grupi *Action française*, od koje se odvaja tek posle papine kritike ove organizacije zbog neposlušnosti. Prirodno je ipak da se njegova politička misao nikad nije mnogo udaljila od stava ove grupe. Postavši član Rimske akademije Tome Akvinskog, on je napisao delo upereno protiv modernizma *Antimoderni* (1922), u kome proglašava tomističku filozofiju za filozofiju čovečanstva za sva vremena, a čitav Novi vek, kulturu Renesanse, Reformacije i kapitalistički racionalizam za 'intelektualno varvarstvo'. Po njegovom shvaćanju, filozofija je potčinjena teologiji, kao što su prirodne nauke potčinjene filozofiji. Upravljanje teologije filozofijom je 'negativno': ona kontroliše zaključke filozofa. Sa svoje strane (tomistička) filozofija služi teologiji time što naučno saznaje izvesne istine koje prethode

²⁷⁷ Dragan M. Jeremić, *Savremena filozofija Zapada* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952), p. 33.

²⁷⁸ Isto, pp. 84–85.

teološkim istinama; zatim, što služi kao instrument teologije u onom njenom delu koji se zove apologetika, i što, pomoću analogija sa svojim predmetima obrazlaže tajne vere; najzad, što se bori protiv protivnika vere. Filozofija je pak saznanje koje ne dopire do suštine stvari, koja je sama misterija ovih. Po Maritenu, treba da se zna da, ako filozofija dozvoljava ljudskom razumu da shvati sa apsolutnom izvesnošću najviše i najdublje realnosti prirodnog reda, ona ipak ne može da teži da iscrpi same ove realnosti... U samom tome što saznanje, ona ne saznanje nikad sve. Mudrac... ne zna, on je beskrajno daleko od toga da zna sve stvari. Nezanjanje uostalom nije zabluda, i to treba filozofiji da bude neka vrsta utehe što je lišena saznanja suštine stvari. U ime fideističkog iracionalizma i mistike duboko skrivenih tajni koje može otkriti samo vera i teologija, Mariten degradira filozofiju na njen skolastički položaj služinstva teologiji.«²⁷⁹

Jeremić utvrđuje i koji su moderni buržoaski mislioci protiv marksizma i iz kojih razloga:

»Upravo je frapantno kako se ta mišljenja podudaraju i svode na isto kod mnogih buržoaskih zapadnih pisaca. Skoro kod svih, u ranijim i starijim delima, naći će se ograničen broj standardnih pogrešnih i neprijateljskih tumačenja, po kojima je marksizam neoriginalan tj. ne donosi ništa bitno novoga u odnosu na Hegela (Benedeto Kroče, Emil Brije, Filip Levo, Selestén Bugle, Gaston Rišar, Anri Ze), u odnosu na engleske ekonomiste (G. Rišar, A. Ze, B. Rasel), ili u odnosu na socijal-utopiste (G. Rišar, A. Ze), da je marksizam u osnovi jedna eshatologija i da ima mesijanski karakter (Ludvig Boltman, N. Berdajev, Žak Mariten, B. Rasel, A Ze), da je marksizam pragmatizam (G. Rišar, Sartr - u shvatanju istine, Rasel - da je srodan instrumentalizmu), makijevalizam (B. Kroče, Žan Budro, Ž. Mariten)«²⁸⁰

Kasnije se na Jeremića kritički osvrnuo književnik Predrag Matvejević opisujući ga kao kritičara bez duha, pisca bez stila i filozofa bez vlastitog mišljenja. Matvejević mu, između ostalog, zamjera:

»Nastavio je razotkrivati opasni utjecaj filozofije Zapada, stvarni (objektivni) i mogući (subjektivni). Okomio se na 'bergsonijanstvo kao filozofiju francuskog imperijalizma', na 'reakcionarne ciljeve i neprijateljski stav Heideggera prema društvu i masama', na Sartreovu 'solipsističku zamku i anarhički individualizam' te općenito na 'egzistencijalizam koji personifikuje više, nadmoćne i neprijateljske sile'. Žigosao je bez milosti famozni bečki krug u kojem se pod materijalističkom krinkom krčme najgore 'spiritualističke teze', spočitavao jednom B. Russellu što 'svoje oštro pero upravlja protiv filozofije proletarijata i socijalističkog društva', osobito protiv Sovjetskog Saveza, napadao jednog

²⁷⁹ Isto, pp. 114–115.

²⁸⁰ Isto, p. 175.

Vladimira Jankeleviča koji pokušava braniti građansku ‘dekadenciju’, zgražao se nad ruskim emigrantima poput kršćanina Berdjajeva i mistika Šestova.«²⁸¹

Izrazito negativan stav, u duhu komunističke propagande, prema Maritainu i kršćanstvu iznosi profesorica beogradskog Filozofskog fakulteta Radmila Šajković. Takav stav ima i prema personalizmu, koji sagledava izrazito negativno i iznosi oštriju kritiku od Jeremića. U uvodu članka o antiracionalističkom i mističkom smislu filozofije personalizma uočava da je, pored egzistencijalizma bez ikakve sumnje, personalizam najpoznatiji pravac u suvremenoj francuski filozofiji. Podsjeća da se Maine de Biran (1766–1824) smatra autentičnim pretečom francuskog filozofa, da je Charles Renouvier upotijebio prvi riječ ‘personalizam’, ali da se suvremeni personalizam najčešće veže uz ime Emmanuela Mouniera, koji je pokretanjem časopisa *Esprit*, izvršio neku vrstu sistematizacije personalističke teorije. No, slaže se sa Jean-Marie Grevillotom koji je ustvrdio da se ovaj pravac suvremene filozofije ni u kom slučaju ne može smatrati filozofskim sustavom u pravom smislu, a još manje doktrinom jednog čovjeka, već čitavom strujom misli i ‘tokom ideja’.

»Zbog toga je sasvim razumljivo što se među teoretičare personalizma ubrajaju mislioci koji se čak znatno razlikuju u svojim širim koncepcijama, kao na primer: Moris Blondel, Gabriel Marsel, Žak Mariten, Moris Nedonsel, Žan Lakroa, Rober Lenobl, Nikolaj Berdjajev itd.«²⁸²

Smatra da je u personalizmu oštar antiracionalistički stav dosljedno sproveden kroz cjelokupnu doktrinu personalizma. Ističe da teoretičari ovog pravca posebno naglašavaju da njihov pogled na svijet nije filozofija čovjekovog saznanja, već prije i iznad svega filozofija čovjekog ‘spasenja’, čiji osnovni zadatak nije ‘otkrivati istine koje nama služe’, već naprotiv ‘otkriti istinu kojoj mi služimo’. Pri tome se poziva na Maritaina iz djela *Distinguer pour unir ou Les degrés du savoir*. Mistički karakter personalističkih filozofskih struja, smatra beogradska profesorica, održava se u njihovu detaljnom rješavanju osnovnog problema, problema ličnosti. Razjašnjava da, prema shvaćanju personalista, čovjek ne postoji samo fizički, već je u njemu data i duhovna egzistencija, mnogo viša i bogatija, s obzirom da sobom nosi saznanje i ljubav. Poziva se na ‘neotomistu i personalistu’ Maritaina koji smatra da je ljudska ličnost ‘velika metafizička misterija’ jer je ‘slika Boga’ s kojom božanska ličnost najneposrednije saobraća. Ubrzo zaključuje to poglavlje konstatacijom:

»Kao što se vidi, personalističko tretiranje problema ličnosti ne pretstavlja u

²⁸¹ Iz teksta otvorenog pisma »Pribor za svrgnuće« koje je datirano 7. X. 1984. u: Predrag Matvejević, *Otvorena pisma – moralne vježbe* (Beograd: Vlastita naklada, 1986), p. 29.

²⁸² Radmila Šajković, »Antiracionalistički i mistički smisao filozofije personalizma«, *Filozofski pregled* 2/4 (1954), pp. 6–11, na p. 6.

razvoju filozofije nikakav doprinos, ma sa kojeg ga stanovišta ocenjivali, jer je sasvim očigledna mistika i to čak, što je veoma karakteristično, mnogo više verska nego filozofska.«²⁸³

Profesorica Šajković naglašava da antiracionalistički i mistički smisao filozofije personalizma dolazi do izražaja i u stavu većine njegovih predstavnika prema logici i znanosti uopće:

»Oni često ističu da su prevazišli 'logiku identičnosti' upotpunivši je 'logikom vrednosti', bez koje je ova prva apsolutno nemoguća i besmislena.«²⁸⁴

»Filozofija personalizma predstavlja dakle, vrlo izrazitu i doslednu formu iracionalizma, među nebrojenim iracionalizmima savremene filozofske misli.«²⁸⁵

Napokon ona ocjenjuje i stav personalista prema marksizmu:

»Međutim, kada je reč o kritici marksizma od strane personalista, potrebno je naglasiti da je za sve njih Sovjetski Savez, kao društveno-ekonomski sistem sa celokupnom svojom duhovnom i intelektualnom nadogradnjom, najpotpuniji i najadekvatniji izraz duha marksističke teorije. Personalisti vrlo vešto pripisuju Marksu sve apsurdnosti staljinizma, kako praktične tako i teoriske, optužujući marksističku misao da je do krajnjih granica nehumana, da ponižava čoveka i dostojanstvo njegove ličnosti i da je kao takva najizrazitiji pesimizam. I ne bi se moglo reći da je personalistička kritika staljinizma, tj. društvene i intelektualne stvarnosti Sovjetskog Saveza, koju nažalost identifikuju sa marksizmom, jedino zlonamerna i bez ikakve vrednosti. Naprotiv, personalisti su tu učili niz činjenica i izrekli nekoliko istina koje se nikako ne mogu osporiti, razume se ako se apstrahuje njihovo čisto hrišćansko stanovište. Uostalom personalizma kao filozofije, koja na dnevni red vrlo energično stavlja problem ličnosti, zaista najaktuelniji problem našeg vremena, možda čak ne bi ni bilo da se socijalizam u prvoj zemlji socijalizma nije izrodio u najnepodnošljiviji totalitarizam. Jer aktuelnost problema ličnosti u savremenoj filozofiji i društvenoj misli uopšte, može se tumačiti najrazličitijim okolnostima, od kojih u prvi red i kao presudno nesumnjivo dolazi za XX. vek karakteristična pojava naglog jačanja države, bez obzira čak na njen ekonomski sistem, i to na račun pojedinca i čovekove ličnosti.«²⁸⁶

Nakon ovog članka u kojem je obrađivala personalizam općenito, Radmila Šajković uskoro objavljuje kritički osvrt samo o Maritainu. Pozivajući se na razvoj nauke i tehnike smatra da su ozbiljno poljuljani temelji kršćanske religije:

»Hrišćanska religija i uopšte ideja hrišćanstva doživljavaju konačno, posle toliko ozbiljnih, ali savladanih kriza, neku vrstu agonije. Bez obzira što je emancipacija

²⁸³ Isto, p. 8.

²⁸⁴ Isto, p. 9.

²⁸⁵ Isto, p. 9.

²⁸⁶ Isto, p. 10.

svesti najširih slojeva do hrišćansko-religioznih i teoloških predrasuda i zabluda još uvek nedovršen proces, nauka, napredna filozofija i umetnost, na današnjem stepenu, ostaju gotovo netaknute u svom ateizmu.«²⁸⁷

Stoga, Katolička Crkva u svojim 'poslednjim trenucima' mudrije i lukavije nego ikada u povijesti koristi najrazličitija sredstva i čini sve moguće kompromise da spasi i sačuva sebe:

»Ali koliko ova reakcija katolicizma ne znači samo nemoćno prilagođavanje, već najaktivnije suprotstavljanje duhu modernog vremena, najjasnije se može videti u savremenoj filozofiji.«²⁸⁸

U skladu s tom tvrdnjom ona uočava da se pojavilo mnogo filozofskih pisaca koji sasvim otvoreno istupaju u ime katolicizma i Katoličke Crkve te da je još više filozofskih publikacija prožetih jasno izraženom kršćanskom i katoličkom inspiracijom. Ističe kao negativno da se u suvremenoj filozofiji Zapada pojavilo i niz struja koje se nazivaju katolička filozofija sa specifičnim ciljevima, a kojima ona razotkriva suštinu:

»U licu katoličke filozofije, katolička crkva uzela je na sebe misiju da 'spase' savremeno čovečanstvo 'utonulo' u materijalizam i ateizam, a posebno da ga 'spase' od opasnosti socijalizma i komunizma, u koje ono neminovno 'srlja'. Savremenom čoveku Zapada, izgubljenom u protivrečnostima i apsurdnostima jednoga društvenog sistema koji je preživeo, katolička filozofija pruža takva rešenja koja mu ukazuju da postoji samo još jedan jedini 'izlaz' iz bezizlaznosti u kojoj se on nalazi, a to je okrilje crkve i vera u Hrista. Jedino je ideja hrišćanstva u stanju da u svakom pogledu preporodi savremenog čoveka i njegovo društvo i zbog toga katolička filozofija, iza koje uvek stoji katolička crkva, projektuje stvaranje jednog 'novog', 'istinski' hrišćanskog društva, kulture i civilizacije. U tome se upravo sastoji celokupni društvenoistoriski i politički smisao katoličke filozofije uzete u celini.«²⁸⁹

Čudi se i proglašava paradoksom da je taj filozofski pokret uzeo najviše maha u Francuskoj, ali za to pronalazi 'izvesno društvenoistorisko objašnjenje':

»Socijalno-ekonomska struktura Francuske kao da je oduvek omogućavala da se u njoj najjasnije ogleda evropska filozofska misao, kako u svome usponu kada se Evropom orila Volterova reč koja se odnosila baš na katoličku crkvu: 'Ecrasez l'infâme' (zgazite gada) tako i danas pod sasvim drukčijim okolnostima.«²⁹⁰

²⁸⁷ Radmila Šajković, »Katolicizam i obnova skolastike u savremenoj francuskoj filozofiji: Neotomizam Žaka Maritena«, *Naša stvarnost* 9/1 (1955), pp. 28–43, na p. 28.

²⁸⁸ Isto, p. 28.

²⁸⁹ Isto, p. 29.

²⁹⁰ Isto, p. 29.

Konstatira da je pored kršćanskog egzistencijalizma Gabriela Marcela, spiritualističkog personalizma Morisa Nedonsela i filozofije 'akcije i religije' M. Blondela, najpoznatija struja katoličke filozofije u današnjoj Francuskoj neotomizam ili neoskolastika. Navodi da je pojavu neotomizma potaknula direktno Katolička Crkva, tj. papa Lav XIII, koji je preporučio da se doktrina Tome Akvinskog upotpuni rezultatima moderne nauke, a u čemu ga je kasnije podržao i papa Pijo X. Šajković prenosi da se veliki broj filozofa Njemačke, Italije, a naročito Francuske odazvao tom pozivu, čiji je rezultat bio snažan pokret obnove skolastike i tomizma. Pojašnjava tko su predstavnici neotomizma i gdje imaju svoje posebne 'naučne centre', a za nju najizrazitiji predstavnik tog filozofskog pravca »jeste stari profesor Katoličkog Instituta u Parizu i dugogodišnji ambasador Francuske Republike pri Vatikanu, Žak Mariten«.²⁹¹

Navodi da je on veliki erudit u povijesti filozofije i veoma plodan filozofski pisac, a da kao i svi neotomisti izgrađuje svoje djelo na filozofiji Tome Akvinskog. Potom iz Maritainova djela *Elements de philosophie* prenaglašeno izvlači iz konteksta Maritainove rečenice o filozofiji Tome Akvinskog, naročito o univerzalnosti Tomine filozofije pa negira univerzalnost takve filozofije:

»Posle ove posljednje karakteristike tomizma jedino se može ostati 'začuden' da jedan takav erudita i 'dobar pisac', kakav je Mariten, sasvim očigledno i providno falsifikuje verovatno najpoznatiju činjenicu kulturne istorije uopšte. Jer i suviše je dobro poznato da je Toma Akvinski odvajkada zvanični filozof katoličke crkve koja ga je čak uvrstila u red svojih svetaca. Tomizam je, baš sasvim suprotno od onoga što tvrdi Mariten, filozofija upravo 'jedne klase', 'jedne grupe', 'jedne ambicije' i jošte kakve 'praktične potrebe', jer je zvanična filozofija jedne društvene institucije, katoličke crkve, koja vekovima igra jednu određenu društvenu ulogu.«²⁹²

Proglašavajući Maritaina takvim, beogradska profesorica ocjenjuje da on pokazuje jasnu tendenciju potpunog vraćanja suvremene filozofske misli na srednjovjekovni i skolastički način filozofiranja te da nastoji prikriti dogmatski karakter tomizma kao 'zatvorenog filozofskog sistema'. Iako zna da Maritain filozofiju, striktno se držeći skolastičkog aristotelizma i Tome Akvinskog, određuje kao najviši stupanj 'ljudskih saznanja' i 'istinsku mudrost' kojoj su podređene sve ostale nauke, Šajković smatra da je on ipak na liniji najortodoksnijeg katolicizma te da teologiji priznaje prednost nad filozofijom:

»neoskolastika Žaka Maritena ne razlikuje se mnogo u svojoj osnovi od skolastike srednjega veka, bez obzira na njegov ozbiljan napor da je približi problemima i

²⁹¹ Isto, p. 30.

²⁹² Isto, p. 30.

potrebama vremena. Sa ovakvim shvatanjem filozofije, naročito njenog odnosa prema teologiji, raščišćeno je još pre nekoliko stoleća, a svako vraćanje na takve i slične pozicije znači mnogo više nego anahronizam.«²⁹³

Dodaje da je neotomizam radikalniji i dosljedniji fideizam nego srednjovjekovna skolastika. Kako je Maritain imao takve stavove, Šajković smatra da se zato morao obračunati s cjelokupnom modernom i suvremenom filozofijom podvrgavajući oštroj kritici ne samo materijalizam, mehanicizam i racionalizam već i idealizam, subjektivizam i antiintelektualizam te ih optužiti da su unijeli ogromne zablude u filozofsku misao. Dok obrađuje Maritainov odnos prema Descartesu, ona dolazi do zaključka da Maritain zamjera Descartesu to što se »danas bez ikakvog kolebanja može reći da su 'poslednji naslednici racionalizma i antropocentričkog humanizma' – komunisti, upravo – 'Dekartovi naslednici'«. ²⁹⁴ Smatra da Maritain zauzima slično stajalište i prema drugim filozofima i svima koji se približavaju materijalizmu te da su Marx i marksizam predmet njegovih najoštrijih i najžučnijih kritika i napada. Slijedom toga Šajković kao marksistica brani svoj pravac i uzvraća Maritainu, najprije ističući da je on zlonamjeran:

»A koliko je Mariten uopšte zlonameran kada je reč o marksizmu, može se najbolje videti po tome što on socijalizam i komunizam potpuno izjednačava sa fašizmom, zajedno im predbacujući da od 'mržnje stvaraju vrlinu', od 'rata klasa i rasa' osnovni cilj, kao i da orijentišu čoveka prema 'ateističkom humanizmu diktature proletarijata', 'idolopoklonstvenom humanizmu Cezara', odnosno 'zoološkom humanizmu krvi i rase'.«²⁹⁵

Prema njoj Maritainovu neotomizmu najviše u marksističkoj doktrini smeta rješavanje klasnog sukoba, za koji se on slaže da postoji u društvu i povijesti:

»Pozivajući se na nekakav 'najviši humanizam', verovatno katolicizma i katoličke crkve, Mariten odbacuje rješavanje klasnog sukoba oružanim putem i predlaže njegovo 'prevazilaženje' 'društvenom i vremenskom borbom', kako bi 'ideja klase i ideja proletarijata' bile prenete iz konkretnog života u svet transcendentnog.«²⁹⁶

Takav pristup je:

»izrazito jezuitska metoda zavaravanja 'neposlušnog stada' uz pomoć skolastičkih pojmovnih igrarija, za koje je čak moguće pretvaranje realnih činjenica društva i istorije u čiste ideje.«²⁹⁷

²⁹³ Isto, p. 31.

²⁹⁴ Isto, p. 32.

²⁹⁵ Isto, p. 33.

²⁹⁶ Isto, p. 33.

²⁹⁷ Isto, p. 33.

Neprijateljski Maritainov stav prema marksizmu Šajković smatra rezultatom ne samo njegova stava prema modernoj i suvremenoj filozofiji već i političkog stava Katoličke Crkve u čije ime on govori. Ističe da se Maritain i neotomizam bore »za povratak na srednjeevropsko mračnjaštvo i zato je njegova reakcionarnost za naše vreme daleko od toga da bude obična i svakidašnja.«²⁹⁸ Osvrće se i na Maritainov kritički realizam, za koji smatra da je 'beskrajno daleko od razuma i racionalnog':

»U Maritenovom 'kritičkom realizmu' metafizika, dakle, zauzima centralno mesto i najviši domet, ona je istovremeno cilj i polazna tačka celokupnog ljudskog saznanja i delanja. Znači jedan od osnovnih zadataka neotomizma na filozofskom planu jeste vaskrsavanje i rehabilitacija metafizike, discipline koja je već dosta davno kroz tolike napore i borbe pobeđena i prezrena u filozofiji i nauci.«²⁹⁹

Sličan stav zauzima i o Maritainovu metafizičkom dokazivanju Boga:

»ono je arhibesmisleno ne samo za nas i naše vreme dominacije nauke i ateizma, nego i kao filozofsko rezonovanje, jer se dijametralno razilazi sa logičkom naukom, za koju ovakve metafizičke spekulacije ne mogu važiti kao ispravan logički dokaz.«³⁰⁰

Stoga je Maritainov nauk, proglašava Šajković, »potpuno okretanje leđa razumu, logici i nauci, prezir najvećih njihovih dostignuća i otvorena borba protiv saznanja i mišljenja«,³⁰¹ a neotomizam je »integralna mistifikacija sveta, čoveka i saznanja.«³⁰²

Profesorica Šajković konstatira da neotomizam tog vremena istupa mnogo borbenije i sa znatno većim pretenzijama nego tomizam srednjega vijeka. Pri tome Maritaina vidi ne samo kao agitatora i propagatora kršćanstva već i kao ideologa političkih stremljenja i ideala Katoličke Crkve da povede čovječanstvo u novi feudalizam. Od mnogih pitanja koja se nameću kod Maritainove teorije Šajković izdvaja 'problem ličnosti', zbog čega ga, nevoljko konstatira, neki suvremeni povjesničari filozofije stavljaju u red najizrazitijih predstavnika personalizma. Maritainovu orijentaciju na ovo pitanje, u koje on unosi teologiju i mistiku kršćanske religije, Šajković vidi kao njegov pokušaj da preduhitri i na vrijeme se suprostavi svim ostalim znanstvenim pokušajima rješavanja toga pitanja:

»Ovakvom istovremeno idealizmu, metafizici, spiritualizmu, mistici, teologiji i

²⁹⁸ Isto, p. 34.

²⁹⁹ Isto, p. 35.

³⁰⁰ Isto, p. 36.

³⁰¹ Isto, p. 37.

³⁰² Isto, p. 38.

popovštini nisu potrebni gotovo nikakvi komentari. To je bezobzirna propaganda metafizičkih i religijskih zabluda, čiji je jedini cilj da zavara ljudsku ličnost, kako bi je što lakše potčinila i porobila.«³⁰³

Kod Radmile Šajković Maritainova djela izazivaju i 'odvratnost', čak i u usporedbi s djelima Ivana Skota Eriugene, Anselma Kenterberijskog i Tome Akvinskog:

»Njihova dela ne izazivaju kod čitaoca ni izdaleka ovakvu odvratnost kao radovi najpoznatijeg savremenog neotomiste, koji kao da je probrao i sakupio najveće zablude i predrasude ljudskog roda i njegove istorije.«³⁰⁴

Nastavlja žestoku kritiku:

»Pošto se razračunao sa slobodnom filozofskom i naučnom misli odbacivši je, Mariten se, hipokratski uime slobode, razračunava i sa najkonkretnijom slobodom čovekovom. Tobože zabrinut za sudbinu savremenog čoveka i slobodu njegove ličnosti, on ga sasvim očigledno baca u jaram najtežeg robovanja religioznim predrasudama, zabludama i crkvi.«³⁰⁵

Maritainovu utopiju 'renesanse hrišćanstva' uspoređuje s Marxovim učenjem da bi je izložila kritici:

»Jer, on se navodno slaže sa Marksom da je kapitalizam preživeo i da ga treba zameniti novim društvenim poretom. Samo ne onakvim kakav zahtevaju Marks i njegovi sledbenici, već poretom koji će pre i iznad svega voditi brigu 'o životu duše ljudske' i 'o duhovnoj sudbini ličnosti'. Mariten dakle zanemaruje društvenu i materijalnu stranu zajednice kao nebitnu, da bi, tipično hrišćanski i katolički, sreću i blagostanje čoveka predvideo za neku buduću egzistenciju.«³⁰⁶

Slijedom toga obrušava se na Maritainovu društveno-političku teoriju 'ako se takvim imenom uopšte može nazvati':

»Mariten je pobornik i apologeta politike koju vekovima vodi katolička crkva, sa svim njenim verskim ratovima, inkvizicijama, progonima, anatemama i splet-kama, što ih je istorija plaćala ljudskom krvlju i beskrajnim ljudskim patnjama. Najzad, Mariten je inspirator novog 'krstaškog rata' koji treba da spase poljuljanu crkvu i ponovno uspostavi njeno svetsko gospodstvo.«³⁰⁷

Napokon profesorica Šajković izriče i svoje konačne ocjene Maritainova djela:

»Tako veliki borac protiv diktature i totalitarizma, kako se bar u politici pret-

³⁰³ Isto, p. 39.

³⁰⁴ Isto, p. 39.

³⁰⁵ Isto, p. 40.

³⁰⁶ Isto, p. 40.

³⁰⁷ Isto, p. 41.

stavlja, neotomista Mariten priprema najnepodnošljiviju diktaturu i najružniji totalitarizam, kakvi se samo zamisliti mogu; diktaturu i totalitarizam katoličke crkve, čak i sa njenom hijerarhijskom organizacionom strukturom.«³⁰⁸

»Tako Maritenove društveno-političke koncepcije razotkrivaju konačno pravi smisao savremenog neotomizma. A kada se uzme u obzir koliko ovaj filozofski pravac ima danas uticaja i pristalica u zapadnoj Evropi, i ne samo tamo, jer Mariten već nekoliko godina drži predavanja na raznim univerzitetima Sjedinjenih Američkih Država, a posebno činjenicu da danas u svetu godišnje izlazi oko pet stotina knjiga iz oblasti neotomizma i dvadeset i pet neotomističkih 'naučnih' časopisa onda je neoprostiva greška shvatiti neotomizam kao naivno i bezazleno obnavljanje skolastičkih tradicija. Nesumnjivo je da ovaj pravac kao filozofija nema nikakvu vrednost, ma sa kojeg ga stanovišta ocenjivali, jer je bez ikakvog pozitivnog sadržaja. Tu se mogu najrevnosnije pročitati tomovi i tomovi knjiga, a da se ne nađe baš ni jedna pametna ili duhovita misao. Pa ipak, vrlo se često zablude lakše prihvataju i šire nego istine, naročito ako ih podržava takva vekovna duhovna i materijalna sila kakva je katolička crkva, koja ni u današnjoj, najbeznadežnijoj krizi svoje istorije, ne prestaje da deluje kao centar svetske reakcije.«³⁰⁹

Maritaina Radmila Šajković spominje i u jednom svom kasnijem članku u kojem piše o ulozi Descartesa u razvoju filozofije. Za Descartesa smatra da je odvojio teologiju od ostalih nauka, te tako srednjovekovnu koncepciju svijeta ostavio bez njenog pravog temelja. Time je, po njoj, unizio teologiju i osporio joj vrijednost ljudske mudrosti i najpouzdanijeg izvora istine. Pri tome se poziva na Maritainovu misao iz djela *Trois réformateurs* da je Descartes okrenuo leđa vječnim istinama i na taj »način pomogao Spinozi da proklamuje onaj bezbožnički princip: cilj filozofije je istina, a cilj religije je poslušnost i pobožnost.«³¹⁰

Refleksija stava beogradske sveučilišne profesorice na niže razine najbolje se očituje u knjizi učitelja Milana Grozdanića, koji pokušava 'raskrinkati negativnu ulogu klera' u Drugom svjetskom ratu i nastavu vjeronauka. Tako Grozdanić navodi:

»Savremena katolička filozofija ili neoskolastika sa svojim najizrazitijim predstavnikom Žak Maritenom, dugogodišnjim ambasadorom Francuske Republike u Vatikanu, vodi bjesomučnu i ogorčenu borbu protiv materijalizma i ateizma – socijalizma i komunizma. Svojim postavkama i zaključcima, slično srednjovekovnoj skolastici, Žak Mariten pokušava, da savremenu filozofiju podredi teologiji. Po njegovom mišljenju je čovječji razum bezvrijedan i nemoćan bez vjere i vjerovanja, a da bi uzvisio vjeru nad razumom, podvrgao je strogoj kritici razvoj materijalizma i ateizma do danas. On jadikuje, što je nastao jaz između

³⁰⁸ Isto, p. 42.

³⁰⁹ Isto, p. 42–43.

³¹⁰ Radmila Šajković, »Kartezijska revolucija i njen značaj u filozofiji i nauci«, *Savremene filozofske teme* 2 (1961), pp. 21–38, na p. 30.

nauke i vjere, koji je u praksi doveo do odvajanja crkve od države. I slobodnu ljudsku misao je optužio i okrivio, smatrajući da je ona kriva za mnogobrojne nesreće i tragedije čovječanstva, jer se otela od religije i njezinih dogmi.«³¹¹

Istim žarom tvrdi:

»Sa stanovišta današnje suvremene nauke to sve znači težnju za povratak u srednjovjekovno mračnjaštvo. Cilj znanja prema postavci Žaka Maritena nije u otkrivanju istine, koja nama služi, već u otkrivanju istine, kojoj mi služimo. Cjelokupno ljudsko znanje, prema postavkama neoskolastike, treba da usmjeri i odvede čovječji um k bogu iz 'ovozemaljske doline suza i plača', iz ovozemaljskog života, bremenitog revolucionarnim društvenim zbivanjima, koja osvjetljavaju čovječanstvu perspektivu pravednijeg, ljepšeg i dostojnijeg života.«³¹²

Kao uporište za takve stavove Grozdanić navodi članak Radmile Šajković. Grozdaniću je, očito nerazumljivi i njemu sporedni, Maritain poslužio kao opći uvod da bi mogao prijeći na kritiku koja i jest tema njegova djela:

»Pod oltarima i ispod orgulja, pa iza kipova svetaca bila su skladišta oružja, ratnog i propagandnog materijala. I parola 'Vjera u Krista protiv komunista', kojom su se križari nadahnjivali za borbu protiv socijalističke Jugoslavije, postavljena je i formulirana u ime boga, a tolerirana i posvećena od crkvenih otaca. Ta parola prevedena na jezik istinskog jugoslavenskog rodoljuba znači borbu protiv svih tekovina NOB-e, stečenih kroz oganj, vatru i krv. Te značajne tekovine izvojevale su široke narodne mase zbratimljenih jugoslavenskih naroda, predvođene komunistima, kao najvjernijim sinovima narodnim, koji ni u najtežim časovima nisu narod izdali.«³¹³

Na temelju svojih ocjena Maritainove skolastike i uspjeha NOB-e Grozdanić izlaže kako bi odgoj u Jugoslaviji trebao izgledati:

»U našoj socijalističkoj školi omladinu treba dovesti do saznanja, da je današnji štetni utjecaj jednog dijela klera i klerofašističkih ostataka nastavak onog pogubnog utjecaja iz vremena okupacije, sa jednom jedinom razlikom, što je taj utjecaj prikriven i pod plaštem 'kršćanskog nauka', da bi se izbjegla krivična odgovornost i udar zakona.«³¹⁴

Srpski filozof Dušan Nedeljković, koji je doktorirao u Parizu, objavio je odmjerени članak u beogradskim novinama *Politika* o Maritainu, gdje ga on označava kao najmoćnijeg tomističkog borca katolicizma, ali podsjeća i na to da je Maritain bio antifašist te da je poduzeo i neke dijaloške korake prema

³¹¹ Milan Grozdanić, *U ime Krista i Übermenscha* (Osijek: Društvo učitelja, nastavnika i profesora u Osijeku, 1958), p. 65.

³¹² Isto, p. 65.

³¹³ Isto, p. 66.

³¹⁴ Isto, p. 78.

marksizmu.³¹⁵ U djelu *Pragmatizam i dijalektika* Nedeljković, pišući o Sidneyu Hoočku, zapaža:

»Hukov ‘marksistički’ pragmatizam sav se pretvara u najoštriju individualističku polemiku protiv ‘totalitarizma’ ne samo fašističkog, već čak i ‘marksističkog’, dobijajući 1945. svojim delom *Heroji u istoriji*, 1943, jednu od najvećih književnih nagrada Amerike i osnivajući 1950. ‘Komitet za slobodu Kulture’ sa Benedetom Kročeom, Bertrandom Raslom, Žakom Maritenom i, pre svega, sa svojim učiteljem Džonom Djuijem, kao počasnim predsednicima na čelu, tu široku međunarodnu organizaciju građanske reakcije koja čak zloupotrebljava i slobodu koju pruža međunarodna pošta da zasipa sve istaknutije intelektualne radnike sveta, pa i naše, antimarksističkim spisima kao što je, naprimer, *Dijalektički materijalizam i naučna metoda*, 1955, samoga Sidneja Huka«. ³¹⁶

U svojim dnevnicima književnik Ervin Šinko, po uvjerenju marksist, i 1955. spominje Maritaina u kontekstu ondašnjeg komunističkog oduševljavanja Andréom Gideom:

»U Parizu početkom 1935. njemački fašizam i naročito paljenje berlinskog Reichstaga odnosno proces Dimitrovu, a prepad talijanskog fašizma na Abesiniju ne manje, učinili su oduševljenim prijateljem pravedne stvari Sovjetskog Saveza i time ujedno francuske Komunističke partije čak i onaj sloj francuskih intelektualaca, koji se uime ‘dostojanstva duha’, napućio i dotle odbijao sve, što je samo podsjećalo na politiku. U to vrijeme dogodilo se ono ne samo u francuskom intelektualnom životu besprimjerno efektivno i potpuno neočekivano pristajanje André Gida uz politiku Sovjetskog Saveza i Komunističke partije. To je vrijeme, kad se André Gide zajedno s ličnostima tako malo sklonim bilo kakvoj revolucionarnoj i bilo kakvoj socijalnoj misli, kao što su François Mauriac, Gabriel Marcel, Jacques Maritain, Daniel Halévy, pojavljuje pred uzvanu publiku, koja će ga uzbuđeno pratiti, da razlaže moralnu i intelektualnu nužnost svog komunističkog stanovišta.«³¹⁷

Maritaina u pozitivnijem kontekstu spominje i Franjo Tuđman u djelu o povijesti partizanskog rata *Rat protiv rata* tematizirajući oslobodilačke pokrete i partizanske ratove u književnosti i umjetnosti. U otporu francuskog naroda hitlerovskoj okupaciji u Drugom svjetskom ratu, koji on shvaća kao nastavak revolucionarnih tradicija Francuske, upozorava Tuđman, neposredno su sudjelovali ili su bili usko povezani ili surađivali s tom borbom mnogi poznati francuski umjetnici te da su neki od njih bili i rukovodioci Otpora:

»Još za vrijeme okupacije mnogi umjetnici, Jean Cassou, Louis Aragon, Camus

³¹⁵ Dušan Nedeljković, »Žak Mariten«, *Politika*, p. 18, Beograd, 5. I. 1958.

³¹⁶ Dušan Nedeljković, *Pragmatizam i dijalektika* (Beograd: Kultura, 1960), p. 120.

³¹⁷ Ervin Šinko, *Roman jednog romana: bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935 do 1937 godine* (Zagreb: Zora, 1955), p. 39.

Albert, François Mauriac, Jacques Maritain, Vercors, Elsa Triolet, Edith Thomas, Claude Aveline, Vlaude Morgan, kao i dr. pišu djela o okupaciji i otporu, koja izlaze u izdanjima tajne biblioteke 'Minuit'.³¹⁸

O personalizmu suprotno mišljenje od Radmile Šajković ima njezina kolegica s Filozofskog fakulteta u Beogradu Zagorka Pešić-Golubović, koja se već u ranim 1960-im udaljava od isključivog jugo-komunističkog pristupa svijetu i čovjeku. Otuda ne čudi da se početkom sedamdesetih našla na popisima nepodobnih profesora, slijedom Titovih govora o potrebi obračuna s neprijateljima na fakultetima.³¹⁹ Godine 1960. piše ona s neskrivenim simpatijama članak o personalizmu, osobito onom Mounierovu. Odmah na početku navodi:

»Nastao u dvadesetom veku, u epohi najsloženijih odnosa među ljudima i najdramatičnijih sukoba koje je čovek ikad doživljavao, personalizam nosi u sebi mnoge probleme savremenog sveta i pokušava da ih razreši. Ali mada je ponikao iz krize u kojoj se nalazi čovek XX veka i izgrađivao se kao reakcija na ekspanziju totalitarizma, kako kaže sam Munije (Mounier), personalizam ne predstavlja pesmistički odraz teškog stanja u kojem se našao savremeni svet.«³²⁰

Objašnjavajući kako se u osnovi Mounierova personalizma nalazi kršćanska koncepcija ličnosti, spominje i Maritaina:

»<...> ličnost ima svoj koren u apsolutu – u bogu, koji je i sam ličnost i koji pruža mogućnost svakoj drugoj ličnosti da učestvuje u božanskom. Slično Maritenu (Maritain), i Munije u tome nalazi jedan od izvora optimizma, jer učestvovanjem u božanskom izbegava se situacija besperspektivnosti i bezizlaznosti. Ali, srećom, Munije ponekad zaboravi (može se reći u razvijanju svojih fundamentalnih shvatanja) na božansku izvornost ličnosti i njeno stremljenje ka božanskom, postavljajući je na realno tle stvarnosti i pokušavajući da tu, sasvim suprotno hrišćanskoj filozofiji, reši njene probleme. Ali nemogućnost da se potpuno otrgne od hrišćanske filozofije boji i njegovu filozofiju metafizikom i u manjoj meri mistikom.«³²¹

U bilješci razjašnjava:

»U odnosu na mističku filozofiju Maritena, koja je tipični neotomizam sa personalističkim elementima, filozofija Munijea je daleko racionalnija i naučnija.

³¹⁸ Franjo Tuđman, *Rat protiv rata: Partizanski rat u prošlosti i budućnosti* (Zagreb: Zora, 1957), p. 560.

³¹⁹ http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:364097-Crna-lista-profesora (pristupljeno 20. lipnja 2016.)

³²⁰ Zaga Pešić-Golubović, »Personalizam Emanuela Munijea«, *Savremene filozofske teme*, 1 (1960), pp. 145–163, na p. 145.

³²¹ Isto, p. 147.

U tom smislu može se reći da je filozofija Munijea krajnji domet u razvoju personalističke misli.«³²²

Nekoliko godina kasnije Pešić-Golubović objavljuje knjigu *Problemi savremene teorije ličnosti*, u kojoj značajno mjesto zauzima ličnost u suvremenoj antropološkoj filozofiji gdje detaljno obrađuje u okviru filozofije egzistencije misao Martina Heideggera i Jean-Paula Sartrea, a u okviru personalističke filozofije Williama Sterna, Maxa Schelera, Nikolaja Berdjajeva i Emmanuela Mouniera. Ističe da personalistička filozofija zbog kršćanskih elemenata ima karakteristike 'teocentričnog humanizma' te objašnjava razliku između pojedinih personalista:

»Ali između teocentričke orijentacije Žaka Maritena (Jacques Maritain), koja je u stvari personalistički neotomizam, i metafizičke koncepcije Šterna i Šelera, s jedne strane, i mnogo više ljudskog humanizma Emanuela Munijea, s druge, ima velikih razlika. Može se reći da je Munije inspirisan prvenstveno humanističkim elementima hrišćanske filozofije, ali znatno manje okupiran njenom metafizikom i mistikom.«³²³

Mounieru ponovo daje prednost u odnosu na Berdjajeva i Maritaina:

»Određujući savremenu civilizaciju kao otuđeni svet i suprotstavljajući joj jedno novo humanističko društvo, a za Munijea je to socijalizam ili 'personalistička zajednica', on se potpuno razilazi sa shvatanjem Berdjajeva i nekih drugih personalista (na primer, Maritena).«³²⁴

Ističući da je kod Berdjajeva sloboda čista spiritualnost i kao takva nedostižna, objašnjava pojam slobode kod Berdjajeva i Maritaina:

»Kod Berdjajeva i Maritena pojam slobode se povezuje s pojmom milosti božje, jer je ona neka vrsta božanskog dara: milostivi bog je čoveku ostavio slobodu, ali on ga i spasava od slobode (jer sloboda uključuje i slobodu greha) vodeći ga ka pobedi dobra.«³²⁵

Nakon razmatranja o personalizmu zaključuje:

»Personalističku koncepciju čoveka možemo ubrojati u one savremene filozofske teorije koju su najdublji izraz našeg vremena. Filozofije egzistencije i personalističke filozofije su, bez sumnje, najbolji izraz preorijentacije u filozofiji od

³²² Isto, p. 147.

³²³ Zagorka Pešić-Golubović, *Problemi savremene teorije ličnosti* (Beograd: Kultura, 1966), p. 143.

³²⁴ Isto, p. 159.

³²⁵ Isto, p. 161.

problema apstraktnih suština ka egzistencijalnim problemima čoveka u njegovom svakodnevnom životu.«³²⁶

Ali da joj je personalizam ipak prihvatljiviji od egzistencijalizma, potvrđuje riječima:

»Moglo bi se reći da je personalizam suprotan egzistencijalizmu u zaključcima o suštinskim problemima ličnosti i da predstavlja prihvatljiviju koncepciju o čoveku, koja je mnogo više u skladu sa savremenim naučnim stavovima.«³²⁷

Za razliku od Berdjajeva, na kojeg se protilo mnogo marksističke, a osobito Krležine žuči, Krleža spominje Maritaina samo u eseju »Razgovor o socijalizmu«, dok omalovažava svoje suvremenike:

»H. G. Wells, pjesnik i historik, socijalist po svom uvjerenju, erudit, teoretik i ideolog laburističkog pokreta, simpatizer ruske revolucije, demokratski raspoloženi liberal, iskreno zabrinut zbog goleme krize u kojoj se našao boljševizam, govori iz zapadnjačke perspektive, koja se ne razlikuje mnogo od današnjih jeremijada jednoga B. Russella, Brunnera, Huxleya, Maritaina, Jaspersa i tako dalje, i tako dalje. Iz svake Wellsove riječi izbija kako mnogopoštovani astralni pustolov, koji s virtuosnom lakoćom opisuje nepoznate i daleke predjele sunčanih planeta i Mjeseca, zapravo pojma nema o čemu se radi kada je, u ovome trenutku, riječ o boljševičkoj revoluciji.«³²⁸

Maritaina kao mislioca suprotstavljenog dijalektičkom i materijalističkom tumačenju spominje i Berislav Perić, profesor teorije države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu. U djelu *Pravna znanost i dijalektika: osnove za suvremenu filozofiju prava* iz 1962, koje je do devedesetih kao sveučilišni udžbenik doživjelo više izdanja, piše da je prva sustavna iznesena teorija o suverenosti ona francuskog pravnika Jeana Bodina u djelu *Six Livres de la République* iz 1577. U bilješci podsjeća da to u svom djelu *L'homme et l'état* naglašava i Jacques Maritain, obrađujući u jednom poglavlju problem suverenosti državne vlasti. No Perić se ograđuje od Maritaina:

»njegova obrada tog problema može poslužiti kao tipičan primjer nedijalektičkog i nematerijalističkog tumačenja ideje o suverenosti. U navedenoj analizi nema ni riječi o materijalnoj uvjetovanosti pojave i razvitka ove ideje.«³²⁹

³²⁶ Isto, p. 163.

³²⁷ Isto, p. 164.

³²⁸ Miroslav Krleža, *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963). Esej »Razgovor o socijalizmu« prvi je put objavljen u *Vjesniku*, XXII, br. 4994, p. 11 i 14, Zagreb, 1. 1. 1961.

³²⁹ Berislav Perić, *Pravna znanost i dijalektika: osnove za suvremenu filozofiju prava* (Zagreb: Narodne novine, 1962), p. 42.

Marksistički filozof Branko Bošnjak poziva se na Maritaina da bi konstruirao negativnu sliku prema religioznosti. Početkom 60-tih u članku »Problem i razvoj ideje humanizma u filozofiji« tvrdi da su religiozni ljudi opterećeni misaono i faktički vjerovanjem, koje su prihvatili kao apsolutnu istinu. Zaključuje da su oni stoga otuđeni i nisu slobodni. Kršćansko shvaćanje čovjeka karakteristično je po njemu za srednji vijek, a sam čovjek postao je razdvojeno biće i stalno se nalazi između satane i svog cilja. Zbog prvog grijeha 'čovjek je u svojoj prirodi ranjen' i sam sebi uopće nije dovoljan. To potkrepljuje navodom iz Maritainova djela *Christlicher Humanismus* (1950) u njemačkom prijevodu.³³⁰

Da je početkom 1960-ih došlo do svojevrstne slobode na izdavačkom planu, vidljivo je, pa i kada govorimo o Maritainu, iz pojave prijevoda i stranih djela u kojima se različiti mislioci, pa i idejni protivnici marksizma, spominju u realnijem kontekstu. Kao primjer takvoga djela može se navesti djelo *Panorama savremenih ideja* francuskog pisca Gaëtana Picon, koje na početku šezdesetih objavljuje beogradska izdavačka kuća Kosmos. U njemu se na više mjesta spominje Maritain, kršćanski personalizam, neotomizam i sl., ali bez ideološki negativnih konotacija.³³¹

U marksističkom časopisu *Naše teme* objavljen je prijevod dijela knjige *La filosofia francese contemporanea* Francesca Valentini. Redakcija obavještava čitatelje da ga prenosi jer smatra da je Valentinijeva interpretacija i kritika Camusova egzistencijalizma vrijedna pažnje, jer je u stanovitim krugovima vrlo živ interes za probleme koje donose Camusove rasprave i romani. U tom tekstu Valentini spominje i Maritaina govoreći o Camusovim kršćanskim motivima:

»Radi se o kršćanskim motivima, o motivima 'ateističkog' kršćanstva, no koje je na svoj način suvislo i nije daleko u onom što mu je bitno od kršćanstva 'laičkih' katolika kao što su Maritain ili Mounier. Jer najvažniji politički nišan, zapravo jedini u toj fazi, jest historicizam, a na političkom planu komunizam.«³³²

U istom časopisu članak objavljuje i Franjo Zenko o personalističkom krugu, koji ograničava isključivo na marksistima inače prihvatljivog Mouniera. Uopće ne spominje tada očito nepodobnog Maritaina ili, recimo, Berdjajeva.³³³ S današnjeg aspekta, s obzirom na naslov i temu koju je Zenko obradio, može se to smatrati značajnim nedostatkom, ali imajući u vidu da je to vrijeme stidljivog

³³⁰ Branko Bošnjak, »Problem i razvoj ideje humanizma u filozofiji«, u: ***, *Humanizam i socijalizam*, zbornik radova, druga knjiga (Zagreb: Naprijed, 1963), pp. 233–314, na p. 239.

³³¹ Gaëtan Picon, *Panorama savremenih ideja* (Beograd: Kosmos, 1960), pp. 39, 372–373, 374, 376.

³³² Francesco Valentini, »Od nihilizma do moralizma: Albert Camus«, *Naše teme* 5/11 (1961), pp. 1661–1672, na p. 1667.

³³³ Franjo Zenko, »Personalistički krug«, *Naše teme* 5/4 (1961), pp. 611–615.

početka pisanja o suvremenim filozofskim pravcima izvan svijeta marksizma, treba na to Zenkovo pisanje gledati kao na pionirski pokušaj izlaska izvan svijeta marksističke misli.

Ranih šezdesetih *Glas Koncila* djeluje kao jedini katolički polumjesečnik. Za trajanja *Drugog vatikanskog koncila* (1962 – 1965) Maritain opet postaje aktualan. Pretpostavljajući da njegovu čitateljstvu Maritain nije poznat, *Glas Koncila* donosi vijest da je Maritain primio veliku francusku književnu nagradu:

»Jacques Maritain, jedan od najvećih francuskih katoličkih filozofa, primio je veliku francusku književnu nagradu 'Grand Prix National des Lettres'. Žiri mu je nagradu dodijelio jednoglasno. Maritain, kojemu je preko 80 godina, poslije smrti supruge Raïsse Oumansov živi u Toulousei u ondašnjem samostanu. Kad mu je bilo javljeno da je dobio nagradu izjavio je: 'Zahvalan sam žiriju za nagradu, ali se čudim što mi je dodijeljena sada kad živim daleko od svijeta'. Iako još uvijek piše, Maritain provodi svoje dane u šetnji i molitvi, živeći u samostanskoj ćeliji dužine i širine po 2,5 metra, koja je jednostavno redovnički namještena. Glavna su Maritainova djela: *Bergsonova filozofija*, *Umjetnost i skolastika*, *Prvenstvo duha*, *Tri reformatora*, *Prava čovjeka i naravni zakon*, *Vjera i kultura* (prevedena i u nas), *Rasprava o egzistenciji* i *Integralni humanizam*.«³³⁴

Iste godine u *Glasi Koncila* Mijo Škovrc objavljuje članak o Raïssinu dnevniku u kojem romantizira krštenje Maritainovih te njihov kršćanski život.³³⁵ Da je Maritainov utjecaj na katolike u svijetu velik, vidljivo je iz toga što *Glas koncila* prenosi nepotvrđenu vijest da se u Parizu govori da bi katolički filozof Maritain, svjetovnjak, mogao biti imenovan kardinalom. Napominje se da crkveno pravo ne zabranjuje takvu mogućnost, ali da nijedan svjetovnjak nije imenovan kardinalom već tri stoljeća. Širokoj čitalačkoj publici ukratko se pojašnjava:

»Jacques Maritain jedan je od najvećih filozofa našega vremena, a osobito je zaslužan za obnovu tomističke filozofije u našem stoljeću. Danas ima osamdeset i tri godine. Prije dvije godine dobio je francusku državnu nagradu za svoje zasluge oko preporoda tomističke filozofije i kršćanskog humanizma. Od 1960., otkad mu je umrla supruga Raïsa – s kojom je zajedno našao put obraćenja, živi u jednom samostanu u Ranguieu, kraj Toulouse, u južnoj Francuskoj.«³³⁶

Redovito prateći događanja tijekom Drugoga vatikanskog koncila, *Glas Koncila* donosi i članak o Maritainovu značenju i zaslugama za taj koncil:

»Poruku intelektualcima i znanstvenim radnicima pročitao je kardinal Léger (Montreal, Kanada), koji je pristupio oltaru u pratnji kardinala Caggiana (Buenos

³³⁴ ***, »Veliko priznanje katoličkom filozofu«, *Glas koncila* 3/2 (1964), p. 6.

³³⁵ Mijo Škovrc, »Raïssa je dovršila svoj dnevnik«, *Glas koncila* 3/11 (1964), p. 9.

³³⁶ ***, »Laik-kardinal?«, *Glas koncila* 4/4 (1965), p. 5.

Aires) i Rugambwe (Bukoba, Afrika), te Jacquesa Maritaina, staroga katoličkog filozofa.«

Nakon teksta poruke intelektualcima dodatno se objašnjava:

»Papa je uručio ovu poruku Jacquesu Maritainu, zagrlivši ga. Mons. Montini nekad preveo je neka djela Jacquesa Maritaina. Sad se Papa Pavao VI. obraćao starom prijatelju koji je stajao pred njim siromašno odjeven, s vunanim šalom oko vrata. To je siromaštvo dragovoljno: Jacques Maritain, poslije smrti svoje žene Raïsse, živi povučen u jednom samostanu u južnoj Francuskoj. Nekad je bio ambasador Francuske pri Svetoj Stolici i dok je stajao pred Papom u starom odjelu i vunenom šalu njegovo je ime odjekivalo sa zvučnika sa starom titulom ambasadora: 'njegova ekscelencija Maritain'.«³³⁷

2.4. Razdoblje 1966–1988.

Nakon Drugog vatikanskog koncila, postupne liberalizacije komunističke vladavine, s ponovnom obnovom katoličkih glasila raste i interes za Maritainovo djelo. U ovom razdoblju svojevrsne 'liberalizacije' objavljeno je nekoliko prijevoda članaka ili izvadaka iz Maritainovih djela: »Duhovno u službi napretka i mira«,³³⁸ »Društvo bez novca«,³³⁹ a dva prijevoda objavljena su izvan katoličkog tiska. Nerkez Smailagić 1970. prevodi dva izvatka iz djela *Čovjek i država*,³⁴⁰ a početkom 80-tih *Treći program Radija Beograd* donosi prijevod Maritainova članka »Znak i simbol«.³⁴¹

Na ovim prostorima prijelomni trenutak, kada govorimo o kršćanstvu i Maritainu, vezuje se uz djelo *Filozofija i kršćanstvo* Branka Bošnjaka.³⁴² Iako pretencioznog naslova i podnaslova, to djelo ne sadrži objektivno razmatranje filozofije i kršćanstva, već uglavnom marksistički pogled na kršćanstvo. U knjizi se Maritain ne spominje, iako bi se pri svakoj ozbiljnijoj raspravi o filozofiji i kršćanstvu 20. stoljeća očekivalo da to sadrži. Godinu dana nakon izdanja knjige *Filozofija i kršćanstvo* 28. ožujka 1967. u Studentskom centru

³³⁷ *** »Sedam poruka Koncila, Intelektualcima«, *Glas koncila* 4/24–25 (1965), p. 7.

³³⁸ Jacques Maritain, »Duhovno u službi napretka i mira«, *Svesci – Kršćanska sadašnjost* 1/2 (1967), pp. 27–29.

³³⁹ Jacques Maritain, »Društvo bez novca«, *Marulić* 15/3 (1983), pp. 279–281.

³⁴⁰ Jacques Maritain, »Iluzije suverenosti«, u: Nerkez Smailagić, *Historija političkih doktrina*, sv. I (Zagreb: Naprijed, 1970), pp. 343–346; Jacques Maritain, »Cilj i sredstva«, u: Nerkez Smailagić, *Historija političkih doktrina*, sv. I (Zagreb: Naprijed, 1970), pp. 346–348.

³⁴¹ Jacques Maritain, »Znak i simbol«, *Treći program Radio Beograda* 12/51 (1981), pp. 315–327.

³⁴² Branko Bošnjak, *Filozofija i kršćanstvo: Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja* (Zagreb: Naprijed, 1966).

u Zagrebu održana je na tribini *5 minuta poslije 8* javna diskusija o toj knjizi. U diskusiji su sudjelovali autor knjige i isusovac Mijo Škvorc, profesor filozofije na isusovačkom filozofskom učilištu, kasnije pomoćni biskup zagrebački. Razgovoru je prisustvovalo oko 2.500 slušača, a prvi je put na takvoj javnoj tribini sudjelovao kršćanski mislilac. Liberalizacija je očita ako imamo u vidu da je nekoliko godina ranije Mijo Škvorc bio osuđen zbog 'neprijateljske propagande' na dvogodišnju zatvorsku kaznu koju je odrobijao u Staroj Gradišci (1956 – 1958). U objelodanjenoj raspravi u vidu posebne knjige u biblioteci *Praxisa* u uvodnoj riječi Željko Falout, tadašnji rukovodilac Studenske tribine, izjavljuje da se dijalog organizira

»u težnji da se u toku konsolidacije naših odnosa sa crkvom na demokratskiji i naučni način raspravljaju u akademskoj atmosferi sva pitanja što se tiču sfere i religije i naših odnosa prema ovoj sferi. I ovaj dijalog je samo otvaranje vrata mnogim drugim učesnicima u cilju sve većeg normaliziranja naših odnosa u obostranom interesu«. ³⁴³

Iako u raspravi nitko nije odstupio od svojih stavova, značajno je da je ipak poveden neki dijalog. U diskusiji Bošnjak, ali začudo ni Mijo Škvorc ni jednom nisu spomenuli Maritaina, iako njegova djela sadržavaju odgovore, svjetski relevantne razine, gotovo za sve teme o kojima su raspravljali. To tim više čudi jer se Škvorc kasnije u svojim djelima često poziva na Maritaina.

Inače, filozofski odgovor Bošnjaku na njegovu knjigu i njegove teze stiže i s druge strane Atlantika, od svećenika i filozofa Kvirina Vasilja, koji u djelu *Marksizam i kršćanstvo* nastoji pokazati da:

»Bošnjak u svojoj knjizi: 'Filozofija i kršćanstvo' nije ni jednu jedinu osnovnu misao o religiji domislio dosljedno od početka do kraja.« ³⁴⁴

Kasnije, početkom 1980-tih u djelu *Smisao filozofske egzistencije*, u poglavlju »Humanizam – utopija i realnost« Bošnjak ponavlja svoju misao s početka šezdesetih da su religiozni ljudi opterećeni misaono i faktički vjerovanjem, koje su prihvatili kao apsolutnu istinu te da su stoga otuđeni i nisu slobodni. Svoju stav o tom pitanju potkrepljuje, kao i početkom 1960-tih, istim citatom iz Maritainova djela *Christlicher Humanismus*. ³⁴⁵

³⁴³ Branko Bošnjak, Mijo Škvorc, *Marksist i kršćanin* (Zagreb: Praxis, 1969), p. 7.

³⁴⁴ Kvirin Vasilj, *Marksizam i kršćanstvo* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), p. 163.

³⁴⁵ Branko Bošnjak, *Smisao filozofske egzistencije* (Zagreb: Školska knjiga, 1981), pp. 245–246.

Prvi sustavniji rad o Jacquesu Maritainu nakon Drugog svjetskog rata piše franjevac Andrija Bonifačić, povjesničar, prevoditelj i folklorist. Bonifačić je, kako je u *Maruliću* izvijestio Tomo Vereš, u poratno doba preveo u potpunosti *Cjeloviti humanizam*:

»Taj je prijevod dugi niz godina obilazio domovinu u rukopisu, te je poslije mnogo zapleta i raspleta najzad dospio u 'Kršćansku sadašnjost' koja će ga, čini se, uskoro objelodaniti.«³⁴⁶

Vereš čitatelje *Marulića* informira da je Bonifačić preveo i Maritainovu raspravu *Značenje suvremenog ateizma* (*La signification de l'athéisme contemporain*, 1949) i četiri važna poglavlja iz knjige *Razmišljanja o umu i o njegovu vlastitom životu*.³⁴⁷ Bonifačić 1966. objavljuje članak »Integralni humanizam ili novo kršćansko društveno uređenje, prema Jacquesu Maritainu«. Razjašnjava da je papa Ivan XXIII. ubacio u katolički svijet ideju prilagođavanja današnjem vremenu te da je ona na Drugom vatikanskom koncilu prevladala kao ideja od samog početka. U razmatranju te ideje Bonifačić se oslanja na Maritainovo djelo *Cjeloviti humanizam*, odnosno na talijanski prijevod *Umanesimo integrale*, objavljen u Rimu 1946, koji je po Bonifačiću vredniji od originala jer je dotjeran i dopunjen novim bilješkama samog Maritaina. Ukratko daje osnovne napomene o autoru te prenosi Mauriacov stav:

»Za bolje upoznavanje autora neka posluže i slijedeće riječi drugog, malo mlađeg, osamdesetogodišnjaka, François Mauriaca, što ih je izrekao u jednom intervjuu 1965. povodom svoje osamdesete godine života. On se je izrazio ovako: 'Govoreći o duhovnim svjedocima moram reći da je, s obzirom na Jacquesa Maritaina, moj dug velik. On je izvršio dubok utjecaj u našoj generaciji. Pitam se da li u današnjoj epohi ima nešto slično onome što je bila kuća Jacquesa i Raïsse Maritain u Meudonu: duhovno ognjište... Vrlo želim što sam je vrlo malo i slabo iskoristio. Ipak sam uvijek bio pod uplivom Maritaina; u dva ili tri navrata intervenirao je riječju i perom u mom životu. Čovjek je osjećao da se nalazi pod njegovim okom koje bratski ljubi dušu. Maritain je bio čuvar svoje generacije'.«³⁴⁸

Bonifačić potom izlaže najistaknutije značajke srednjovjekovnog kršćanskog društvenog uređenja prema Maritainu, osvrće se na vrijednost toga uređenja te

³⁴⁶ Tomo Vereš, »Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 124–136, na p. 131.

³⁴⁷ Od tih djela jedino je objavljen *Cjeloviti humanizam*, ali ne u Bonifačićevu, već u prijevodu Marka Kovačevića.

³⁴⁸ Andrija Bonifačić, »Integralni humanizam ili novo kršćansko društveno uređenje, prema Jacquesu Maritainu«, *Crkva u svijetu* 1/3 (1966) pp. 46–57, na p. 47.

iznosi nove suprotne značajke koje nisu ništa manje kršćanske. Analizira pobliže značaj srednjovjekovnog kršćanskog društva te prikazuje pet Maritainovih oznaka tog društva: težnja prema organskom jedinstvu, služeća uloga svega vremenitog, angažiranje vremenitog ustrojstva za duhovne ciljeve, temeljna raspodjela socijalnih funkcija i odnosa vlasti, te peta oznaka srednjovjekovnog kršćanskog društva koja bi bila odgovor na pitanje: što smatra to društvo da mu je zajednički cilj, koje djelo treba da izvrši, što treba da izgradi i kakvo je držanje kršćanina prema vlastitoj sudbini i prema tom zajedničkom djelu? Zajedničko djelo srednjovjekovnog kršćanskog društva, kako ga shvaća Maritain, jest: podignuti društveno i pravno ustrojstvo koje će snaga kršćana i kršćanske politike dati Kristu na službu. Bonifačić potom prelazi na prosudbu vrijednosti opisanog uređenja, koje po sebi sadrži kršćanski povijesni ideal te, kao i Maritain, sumnja da je dobar da bi ga sada oživljavali ili kao preživjelog podržavali u našem vremenu. Otuda se treba usmjeriti na daljnju kršćansku epohu, na novo kršćansko uređenje različito od srednjovjekovnog sa suprotnim oznakama od oznaka koje su ranije nabrojane. Potom razjašnjava pet oznaka Maritainova novog kršćanskog uređenja koje su suprotne srednjovjekovnom uređenju: minimalno jedinstvo i civilna snošljivost, autonomija vremenitog (kršćanskim poimanjem profane ili laičke države), ekstrateritorijalnost osobe s obzirom na vremenita i politička sredstva te poimanje vlasti, gdje je bitna jednakost među radnim osobljem. Peta oznaka odgovora na pitanje koji je cilj društva, zajedničko djelo svih ljudi, novi ideal bratstva. Kod postavljanja zajedničkog djela, kojemu cjelokupno društvo služi: ostvarenje bratske zajednice u kojoj je slobodna ljudska osobnost najveće dobro, pojavljuje se jedina antinomija. S jedne se strane tvrdi da društvo mora služiti slobodnoj ljudskoj osobnosti. S druge pak strane pojedinac, taj nosilac slobodne osobnosti, mora se pokoravati općem dobru zajednice. Nosilac slobode, pojedinac, mora žrtvovati slobodu, pokoravajući se općem dobru, da bi se ta sloboda ostvarila, jer je slobodna osobnost opće dobro kojemu služi cjelokupno društvo. Bonifačić interpretira da tu antinomiju Maritain rješava

»spoznajom da pojedinac doista jest jedini nosilac slobodne osobnosti, ali je kod pojedinca osobna svijest na najnižem stupnju savršenstva i usmjerena je na to da se usavrši do potpunosti. Gdje će tražiti i gdje može naći svoje usavršenje? – U mnoštvu drugih osobnih bića koja su sva – po principu analognosti – svaki na svoj način nesavršen odraz jedne, savršene Božje osobnosti. Pojedinac, dakle, podlažući se općem dobru zajednice, na izgled žrtvuje svoju slobodu podlaganjem, ali je žrtvuje zato da je usavrši uklapajući je skupa sa zajednicom savršenijoj osobnosti od sebe, i time stiče savršeniju slobodu. Mora se odreći manje savršene slobode, da steče savršeniju.«³⁴⁹

³⁴⁹ Isto, p. 57.

Na kraju članka Bonifačić svjedoči o svom motivu:

»Da iznesem ove misli bio sam potaknut nadom da će to biti na korist mnogima kojima se čini da time, što se danas neminovno napuštaju mnoge forme koje su još preostale iz srednjovjekovne kršćanske kulture, propada i sama vjera.«³⁵⁰

Iste te, god. 1966. Maritaina spominje i dubrovački biskup Pavao Butorac:

»Suvremeni pokret integralnog humanizma (Jacques Maritain) i personalizma (Emmanuel Mounier,+1950) drži svijet zajednicom duhovnih osoba, a njihovo se dostojanstvo ima štovati i ljubiti. Ovaj humanizam otklanja filozofiju egzistencijalizma, po kojoj bol za čovjeka znači samo osudu i rađa očajem i posvemašnjom kulturnom inercijom.«³⁵¹

Opširniji prikaz Maritainova djela *Seljak s Garonne* piše svećenik Vladimir Merćep, duhovnik Papinskoga hrvatskog Zavoda sv. Jeronima u Rimu, kanonik rimske bazilike svete Marije Velike. Najprije predstavlja Maritaina:

»On sada živi u Tuluzi, na rijeci Garonni. Sklonio se kod Male Braće Charlesa de Foucaulda, s nakanom, da posljednje doba svoga života provede u sabranosti, molitvi, pokori, siromaštvu. No, uza sve svoje nastojanje, nije se mogao oteći pozivu francuskih katoličkih krugova, koji su ga molili, da bi izrekao svoj sud o Koncilu i idejnom strujanju današnjice. Izgleda da im je bilo neobično stalo do mišljenja tog starca i isposnika. I s pravom. U prvom redu zbog toga, što se radi o čovjeku, čije su neke ideje pobijedile na II vatikanskom saboru; zatim, što se radi o čovjeku, koji je mnogo za njih pretrpio; i na koncu, što se Maritain može smatrati pravim svjedokom našeg vremena, ukoliko je on proživio i živo osjetio sva idejna strujanja našeg stoljeća: i liberalni protestantizam, i integralni humanizam, i ateizam, koji dovodi do očaja, i neiskazanu radost čovjeka, koji nakon nevjere počinje vjerovati i malo-pomalo iskušavati ljepotu mističnih poleta i zanosa duše. Zato, 'ako na svijetu postoji ijedan laik, koji bi bio vješt ljudskim stvarima', nedavno je napisao J. Guitton, član Francuske akademije, 'to bi bio on'. I starac je progovorio; ali kao onaj, koji se ne boji nazvati svaku stvar pravim imenom – progovorio je kao seljak s Garonne.«³⁵²

Merćep zapaža da Maritain daje oduška svome srcu zbog afirmiranih ideja na Drugom vatikanskom koncilu i da veliča što mu je na koncu života dano da može vidjeti ostvareno ono za čim je toliko čeznuo i na čemu je toliko radio. Maritain se zahvaljuje Bogu za 'pravi pojam slobode', koja je 'sada priznata i stavljena na počasno mjesto, među glavne ideje kršćanske mudrosti' i za 'pravi pojam slobode čovjeka, njegova dostojanstva i njegovih prava'. Merćep misli

³⁵⁰ Isto, p. 57.

³⁵¹ Pavao Butorac, *Problem kulture* (Dubrovnik: Biskupije bivše crkvene pokrajine Dalmacije, 1966), p. 334.

³⁵² Vladimir Merćep, »Seljak sa Garonne«, *Crkva u svijetu* 2/2 (1967), pp. 11–25.

da je Maritain radostan jer je proklamirana vjerska sloboda, u smislu da svatko ima pravo slijediti glas svoje savjesti u vjerskim stvarima:

»On se raduje i zbog toga, što Crkva priznaje ‘otvorenije nego ikada vrijednost, ljepotu i dostojanstvo svojstvene ovom svijetu’ i što je laicima priznala onaj udio u Mističnom Tijelu Kristovu, koji njima pripada.«³⁵³

Nakon toga Merćep razjašnjava da je Maritain mali dio knjige posvetio svojoj radosti, veći dio svojoj žalosti, a najveći svojoj nadi, kao što se to u ljudskom životu i inače redovito događa. Kao Maritainove žalosti on ističe neomodernizam u Crkvi i padanje na koljena pred svijetom te stoga i prikazuje Maritainovo shvaćanje kako treba doskočiti tom zlu. Pojašnjava Maritainovu nadu u ideje Drugog vatikanskog sabora, odnosno u obnovu odnosa kršćana prema nekršćanima, ljudsku misao i Crkvu. Merćep zaključuje:

»Međutim, uza sve eventualne nedostatke, koji se mogu pronaći u ovom Maritainovu djelu, ipak smo uvjereni, da će *Seljak sa Garonne* moći zauzeti vidno mjesto među najaktualnijim i najkorisnijim knjigama, koje su se pojavile posljednjih godina na katoličkom knjiškom tržištu.«³⁵⁴

I Jordan Kuničić piše o Maritainovu *Seljaku s Garonne*, priopćujući da se o njoj u katoličkoj štampi na Zapadu povela živa rasprava, u koju su se uključili katolički akademik Jean Guitton i Mauriac, a za njima i druga poznata imena. Dominikanski teolog informira da se u knjizi Maritain raduje što je Koncil na neki način stavio u prvi plan ovozemaljske vrednote, a da su rasprave o ovom djelu dovele do bespotrebne panike, te tvrdi da Maritain izriče i

»radost što je na Koncilu trijumfirala ljubav. Ovozemne vrednote nisu više ‘pritisnute’ ili zgnječene od božanskih vrednota, nego ih ove zaštićuju. Otkriva se smisao ‘stvorenoga’.«³⁵⁵

Na stavove iz *Seljaka s Garonne* očito je mislio umjetnik i književnik Miro Glavurtić kad je zapisao:

»Satana je Knez ovog svijeta, kako kaže sv. Ivan, i klanjati se svijetu znači pokloniti se njemu. A upravo u današnjoj krizi Crkve J. Maritain vidi ‘neku vrst padanja na koljena pred svijetom, što se očituje na tisuću načina’. Pavao VI, u svom govoru od 7. decembra 1968., kaže: ‘Crkva se nalazi u času nemira, autokritike i, moglo bi se čak reći, samouništenja’.«³⁵⁶

³⁵³ Isto, p. 12.

³⁵⁴ Isto, p. 25.

³⁵⁵ Jordan Kuničić, »Demitizacija ljubavi«, *Glas koncila* 6/3 (1967) p. 3

³⁵⁶ Miro Glavurtić, *Satana: Uvod u demonologiju* (Beograd: Vlastita naklada, 1978), p. 286.

Glas Koncila objavio je da je papa Pavao VI. na Uskrs 1967. objavio encikliku *Populorum progressio* (*Razvitak narodā*), koju je pripremao nekoliko godina, te da su u pripremi sudjelovali veliki francuski stručnjaci dominikanci P. Chenu i P. Lebre, isusovac P. de Lubac te Maritain, »obnovitelj katoličke tomističke filozofije«.³⁵⁷

Emigrant Bogdan Radica u nekrologu Mati Ujeviću prisjeća se zajedničke mladosti i Maritainova utjecaja na njih:

»Bili smo mladi, i naša su iskustva bila više knjiška, nastala iz čitanja, nego li iz života. Vjerovali smo u Boga i onda, kad smo u Njega sumnjali, mučila su nas unutrašnja protuslovlja, koja su se pojavljivala između života i onoga što smo čitali, iskali smo istinu kroz buđenje personalizma, koji nam je tek kasnije solidnije razjasnio Jacques Maritain. Iz materijalističkog humanizma htjeli smo da oblikujemo kršćanski humanizam, jer smo uvijek vjerovali, da je čovjek u prvome redu duhovno biće i da harmonije u čovjeku ne može biti ukoliko odnosi između čovjeka i Boga nisu sređeni«.³⁵⁸

Marksistički filozof, pripadnik Praxisove škole mišljenja, Danko Grlić u svom *Leksikonu filozofa*, koji je počevši od 1968. objavljen u više izdanja, posvećuje Maritainu stranicu i pol teksta. Uz osnovne podatke Grlić piše:

»Najpoznatiji francuski neotomist, borbeni katolik, M. je polemizirao s Bergsonom, kao i marksistima, braneci ortodoksnu, dogmatsku crkvenu filozofiju. M, doduše, tvrdi da se ne može natrag u srednji vijek, već samo naprijed, ali da se i u najdaljoj budućnosti može stići samo do istine Tome Akvinskog. U svojim estetskim tezama nastoji modificirati tomističku filozofiju u duhu platonizma. Estetski je apprehensio čin intelektualne intuicije, tj. ne apstraktna, već jedinstvena spoznaja. Forma nam ne otkriva u potpunosti bit stvari, jer se ta bit skriva u njihovoj transcendentnosti i orijentira nas prema neizmjerljivoj dubini tajanstvenosti. Svojim 'integralnim teocentričkim humanizmom', kao i nekim svojim estetskim tezama, utjecao je na znatan broj suvremenih pisaca katoličke orijentacije«.³⁵⁹

U natuknici Grlić nabraja glavna Maritainova djela.

Svećenik Jakov Kostović, klasični filolog, esejist i prevoditelj, u članku povodom pedesetogodišnjice smrti Léona Bloya spominje Bloyov utjecaj na Maritaina. Evo kako prikazuje Bloya:

»U četrdesetak svezaka, kojima je nemoguće ne priznati silnu uvjerljivost, očitu iskrenost, izvanredno samonikao oblik i neobičan sjaj, proglašava svoju

³⁵⁷ *** , »Zasnovati novi, integralni humanizam«, *Glas koncila* 6/8 (1967), pp. 1–2, na p. 1.

³⁵⁸ Bogdan Radica, »In memoriam: Dr. Mate Ujević«, *Hrvatska revija* 17/1–2 (1967), pp. 184–187, na p. 187.

³⁵⁹ Danko Grlić, *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed, 1968), pp. 340–341, na p. 340.

vjeru, napada žestoko bezvjerce zbog njihova bezvjerstva, i vjernike, zajedno sa svećenicima, biskupima i papama, zbog njihove mlakosti. Živi u siromaštvu, gotovo u bijedi, ali oko njega se stvara malena skupina učenika i prijatelja, među kojima pisci kao abbé Jacques Debout, filozofi kao Jacques Maritain, učenjaci kao čuveni geolog Pierre Termier. Mnogi su od tih vjernika slobodni mislioci, Židovi, protestanti koji su se po njemu obratili. Nakon njegove smrti (1917) pobožno se sabira njegovo dopisivanje i njegov neobjavljeni opus. Ali za svoga života, ako su ga neki okruživali srdačnim udivljenjem, drugi su ga prezirali ili pobijali, masi je ostao uporno nepoznat. Trebao je slikar podoban da pokaže da žestina Léona Bloya bijaše samo obrnuto zrcalo njegove ljubavi. Već, bez sumnje, jedan Pierre Termier, jedan Jacques Maritain, jedan Pierre van der Meer de Walcheren, jedan Leopold Levaux, među drugima bijahu doista to dokazali.«³⁶⁰

Kostović naglašava da je mnogima Bloy bio utjeha, svjetlo i obraćenje:

»Ni ovi posljednji nijesu ni neznalice ni blune: oni se zovu Jacques Maritain, Stanislas Fumet, Pierre van der Meer de Walcheren, Jacques Debout, Robert Cornilleau, René Martineau, Pierre Humbert; oni se zvalu Pierre Termier, abbé Léonce Petit, Henry de Groux i mnogi drugi koji imahu prednost da su živjeli u intimnosti Léona Bloya, kadšto godinama i godinama, a da njihovo prijateljevanje nije šušalo. Oni su vjerodostojni svjedoci i djela i života. Umni svjedoci, kritični svjedoci. S druge strane ljudi koji nijesu osobno poznavali Léona Bloya, kao Paul Claudel i Francis Jammes, ne propuštahu odati piscu priznanje udivljenja kome nema kraja.«³⁶¹

Pišući u svojim radovima o Emmanuelu Mounieru, Franjo Zenko počinje ukazivati i na njegovu bliskost s Maritainom. Između ostalog, da je Mounier sudjelovao u susretima što ih je organizirao Jacques Maritain s intelektualcima, umjetnicima, filozofima i interkonfesionalnim teolozima.³⁶² Govori i o časopisu *Esprit*, zbog kojeg Mounier

»užurbano studira idejne, suradničke i financijske probleme. U tim pripremama Mounier i njegov suradnik Izard idu u 'lijevo'. Maritain ih upozorava, ali bez uspjeha.«³⁶³

U svojoj doktorskoj disertaciji o Mounieru Zenko opisuje i razdoblje tijekom 1929. i 1930. kada je Mounier upao u tešku duševnu, duhovnu i intelektualnu krizu te namjeravao otići u Španjolsku radi prikupljanja materijala za doktorsku tezu o španjolskom mistiku Ivanu od Anđela i osobnosti u mistika:

»Maritain ga odvraća od toga s obrazloženjem da bi ga to odvušlo u teologiju.

³⁶⁰ Jakov Kostović, »Hodočasnik Apsolutnog. Povodom pedesetogodišnjice smrti Léona Bloya«, *Crkva u svijetu* 3/1 (1968), pp. 27–37; 3/2 (1968), pp. 47–55, na p. 28.

³⁶¹ Isto, p. 47.

³⁶² Franjo Zenko, »Emmanuel Mounier«, *Kolo* 12 (1969), pp. 1287–1299, na p. 1288.

³⁶³ Isto, p. 1289.

Upozorava ga na Kierkegaarda kao centar 'moralnog problema u modernoj formi' oko kojeg se vrti čitava Njemačka.«³⁶⁴

U istom djelu, govoreći o krizi civilizacije dvadesetih i tridesetih godina Zenko opisuje reakciju francuskih mislilaca tog doba, među njima i Maritaina:

»Prepušteni stihiji svoga temperamenta i formacije, lišeni metodološke sigurnosti, historičari (Lucien Romier, Daniel Halevy, Jean Richard Bloch, Andrei Chamson), filozofi (Bergson, Paul Valéry, Julien Benda, Jacques Maritain), polemičari (Henri Massis, Emmanuel Berl, Drieu la Rochelle, Jean Guéhenno), romanopisci (Georges Duhamel, André Malraux), konfuzno su reagirali na krizu premještajući se sad s jednog na drugi aspekt: politički, socijalni, moralni, religiozni ...«³⁶⁵

Uspoređujući Mounierov personalizam s filozofijama francuskih filozofa, pa i Maritaina, Zenko tvrdi:

»Personalizam Emmanuela Mouniera nije univerzitetska filozofija i ne sliči niti po formi niti po sadržaju filozofijama francuskih vodećih, uglavnom univerzitetskih profesora – filozofa 30-tih godina kao npr. Brunschviga, Bergsona, Blondela, Maritaina, djela kojih se pojavljuju u isto vrijeme kada Mounier dolazi s *Espritom* (1932).«³⁶⁶

I u pogovoru hrvatskog izdanja knjige *Angažirana vjera* Emmanuela Mouniera Zenko iznosi prethodno navedene podatke te spominje Maritaina i u kontekstu biltena *Sept* koji su uređivali katolički intelektualci Gilson, Mauriac, Claudel, Maritain, Daniel-Rops, Sertilanges i Marcel.³⁶⁷

Mijo Škvorc u tekstu o Maritainovu shvaćanju odnosa između umjetnosti i morala pažnju posvećuje djelu *La responsabilité de l'artiste* (*Umjetnikova odgovornost*), predavanjima s konferencije na sveučilištu u Princetonu 1951. Škvorc ističe da je naročito zapažena prva konferencija »Art et moralité« (»Umjetnost i moralnost«). Idejnu strukturu toga eseja Škvorc povezuje i dopunjuje mislima iz Maritainovih drugih djela te smatra da taj esej predstavlja »autentično uvjerenje toga kršćanskog filozofa o umjetnosti i moralu«. ³⁶⁸ Podsjeća da je Maritain prema uvjerenju Nikolaja Berdjajeva »pretočio tomizam u kulturu«. Smatra da Maritain traga za lijepim i umjetničkim čitajući Aristotelovim očima

³⁶⁴ Franjo Zenko, *Personalizam Emmanuela Mouniera: Pokušaj sinteze marksizma i egzistencijalizma* (Zagreb: Centar za povijesne znanosti, 1980), p. 22.

³⁶⁵ Isto, p. 39.

³⁶⁶ Isto, p. 119.

³⁶⁷ Franjo Zenko, »Emmanuel Mounier«, u: Mounier, Emmanuel. *Angažirana vjera* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971), pp. 253–270, na p. 266.

³⁶⁸ Mijo Škvorc, »Misli Jacquesa Maritaina o umjetnosti i moralu«, *Marulić* 2/2 (1969), pp. 1–6, na p. 1.

i Tominom dušom te da je sve »dočitao i dotumačio svojim vlastitim srcem«. ³⁶⁹ Škvorc i u svojem djelu *Vjera i nevjera* na mnogo mjesta spominje Maritaina. Između ostalog:

»Crkva postaje čuvarica vjere – *depositum custodi*! Njezina obrana vječnoga i nenarušivoga poretka privukla je k njoj niz velikih mislilaca: Brentana, Stolberga, Newmana, Claudela, Wusta, Maritaina... U buri i na valovlju nesigurnog ljudskog mišljenja našli su u Crkvi mirnu i sigurnu luku.« ³⁷⁰

Govoreći o osobi – čovjekovu totalitetu navodi:

»Hegel je osobu zaronio u opći razvoj Duha, Ideje, Sveopćega kao neki moment, koji se, etapno gledan, prepoznaje. No nismo time daleko došli. Baš kao ni Marxovim shvaćanjem, da je osoba prirodno određenje koje se suprotstavlja prirodi, na nju utječe, s drugima povezuje, stvara novo društvo. O samoj osobi, njenoj ljudskoj konstituciji, Marx šuti. Znao je on, kao i Maritain kasnije, da je svaki individuum – pa i čovjek kao individuum – 'podvrgnut zvijezdama'.« ³⁷¹

U tekstu o temelju morala u vjeri:

»Kršćanin bez vjere ne može proniknuti do dna nijedne velike moralne tajne. Ni 'prvenstvo duha' Maritainovo (*primauté du spirituel*), ni 'red srca' Pascalov, ni 'svemir Sofije' Solovjevlev, ni 'otvoreni moral' Bergsonov ne mogu se staviti u pravi vidni kut i polje bez vjere. Samo vjera može otkriti što znači u svijetu čovjek, u čovjeku duh i tijelo, u tijelu i duhu pojedine zone, u njima pojedina obveza i odgovornost.« ³⁷²

U crtici o tome da čovjek ne pati kao životinja:

»I životinje mogu slomiti kosti, mogu trpjeti glad, mogu biti mučene. Kao i ljudi. Samo je jedna razlika – bitna, najbitnija. Kad čovjek pati, pati osoba. Pati svijest. Pati jedna cjelina. Pati ne samo kao dio svemira, kaže Maritain, već pati kao vlastiti svemir, kao svoj svijet. U životinjama imademo komadiće patnje, u čovjeku cjelinu muke.« ³⁷³

Kod razmatranja o pitanju obraćenja na više mjesta spominje Maritaina:

»U drami obraćenja ima svega: i suza i plača, i valjanja po podu od muke, i gotovo očajavanja kad ne ide sve kako bi moralo ići, i odstupanja, i ponovnog vraćanja... Poznat je primjer Maritainovih! Pokojni Jacques, a i Raïssa također,

³⁶⁹ Isto, p. 2.

³⁷⁰ Mijo Škvorc, *Vjera i nevjera: Problem naših dana i misterij naših duša* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1982), p. 34.

³⁷¹ Isto, p. 135.

³⁷² Isto, p. 177.

³⁷³ Isto, p. 191.

znao bi od muke pasti na tlo, svijati se i pitati, pitati i gotovo bjesnjeti tražeći istinu. Čemu inače i život, i proketo dosadni dani, i sve muke i sva čekanja? Ako nema istine, nema ni života. Sve je samo ludnica!«³⁷⁴

»Obraćeni, nadalje, znaju zasigurno da je njihova novost i njihova nenadanost čisti Božji dar. Mada su se za njih molili mnogi ljudi – kao Monika za Augustina, de Foucauldova sestra za brata Charlesa, Maritain za Psicharija, Bloy za Maritaina... obraćenje je uvijek dar milosti«³⁷⁵

»Raïssa Maritain piše: 'Bili smo kršteni (Jacques i ona) u 11 sati izjutra. U nas je sišao beskrajni mir i donosio je blago vjere. Nismo više imali što moliti, slobodni od tjeskobe, od iskušenja, preostalo nam je samo da otpočnemo u Bogu'«³⁷⁶

»Claudel kaže da je u osamnaestoj godini vjerovao što je većina tzv. obrazovanih tada vjerovala – u monizam i mehanicizam. Raïssa veli da je znanost bila za nju i Jacquesa Maritaina jedina vjera«³⁷⁷

»Kad su Maritainovi vidjeli siromašna genijalnoga Bloya, svoga kasnijega kuma kod krštenja, kako živi, brine se za siromašne, prosvjetljuje one u mraku, počeo se rušiti njihov 'estetski moral', njihov 'intelektualni nihilizam'. Maritain je napisao da je na pragu svoje kuće pobacao van sve dotadašnje vrijednosti, jer je pronašao prave.«³⁷⁸

U promišljanju o budućnosti vjere navodi:

»Neki teolozi (Rahner) misle da će se Crkva u budućnosti javljati u ponešto izmijenjenim vanjskim oblicima. Neće više biti, rekao bi Maritain, 'kršćanskoga monobloka' srednjega vijeka.«³⁷⁹

U tekstu o nominalizmu:

»Mnogi misle (Maritain, Fabro...) da je veoma važno polazište modernog ateizma, njegov pravi start bio nominalizam. U srži to je antimetafizička škola, koja nijeće bit stvarnosti, koja nijeće dokaze za Božju egzistenciju, za ljudsku slobodu i za besmrtnost pojedine duše.«³⁸⁰

Kad promišlja o Voltaireu, Škvorc citira Maritaina da je kod Voltaira čovjek u vlasti »Jupitra ovoga svijeta, boga idolopoklonstva, moćnih ljudi i bogataša.«³⁸¹

³⁷⁴ Isto, p. 209.

³⁷⁵ Isto, p. 210.

³⁷⁶ Isto, pp. 211–212.

³⁷⁷ Isto, p. 215.

³⁷⁸ Isto, p. 217.

³⁷⁹ Isto, p. 324.

³⁸⁰ Isto, p. 376.

³⁸¹ Isto, p. 395.

Franjevac konventualac Nikola Mate Roščić smatra da Maritainov život nosi u sebi znamen poruke, a njegovo djelo *Le Paysan de la Garonne* vidi kao poruku i oporuku starca laika kršćanina postkoncilskom vremenu gibanja i previranja:

»To je zaklinjanje na vjernost, ukazivanje i opomena pred opasnostima što mogu proizaći iz prisvajanja misaonog monopola.«³⁸²

Prikazujući Maritainov život Roščić zapaža da njegova djela iznose mnoge nove vidike o kojima kritika donosi najrazličitije sudove:

»Jer dok će ga jedni uzvisivati kao obnovitelja tomizma i najsuvremenijeg evropsko-kršćanskog mislioca, neće nedostajati onih koji će u njegovu djelu nazirati tragove hereza i antiklerikalizma. Ali Maritain je neustrašivo slijedio svoja duboka uvjerenja i spoznaje, koje počivaju na zdravoj filozofiji bitka helenskih velikana, oplemenjenoj u kršćanstvu nadnaravnom objavom, a što je našlo svoj najbistriji izričaj u skolastičkim postavkama.«³⁸³

U članku o laičkom apostolatu Ivana Merza Roščić pokušava pronaći paralele između Merčeva kruga i pariških intelektualnih krugova, a posebno paralelu s 'kružokom' Jacquesa i Raïsse Maritain. Podsjeća da je to bio krug konvertita, književnika i mislilaca, nositelja neoskolastičkog usmjerenja među francuskim intelektualcima, jaki krug katoličkih laika, usko vezan za utjecaj pjesnika-mistika Charlesa Péguya, Georgesa Sorela, književnika Leona Bloya te brojnih drugih uglednika koje je i Merz čitao, izučavao, susretao i njima se oduševljavao. Objašnjava i da je poglavitna preokupacija Maritainovih bila usmjerena u tri točke, i to: na umjetnost, politiku i duhovni život. Roščić se ne može oteti dojmu da je Merz bio u dodiru s tim krugom te mu se nameću paralelnosti za koje smatra da ih treba istražiti:

»Merz je po svjedočanstvu iz *Dnevnika* zalazio na sastanke kod *Revue des Jeunes*, a vjerojatno je i slušao predavanja Maritaina, a iz svih opisa i svjedočanstava nameće se dojam da je pohađao baš ono društvo intelektualaca-konvertita koji su se okupljali oko Maritainovih. Taj dojam postaje još uvjerljiviji kad usporedimo druga dva područja zanimanja kod Merza i kod Maritaina.«³⁸⁴

Roščić također uočava da se načelni stavovi Ivana Merza u pitanjima iz političkog i socijalnog života u mnogočemu podudaraju s idejnim pogledima koje je

³⁸² Nikola Roščić, »Velikani današnjice: Jacques Maritain«, *Veritas* 8/10 (1969), p. 189.

³⁸³ Isto, p. 189.

³⁸⁴ Nikola Mate Roščić, »Laički apostolat Ivana Merza u svjetlu II vatikanskog sabora«, *Obnovljeni život* 34/4 (1979), pp. 353–365, na p. 356.

zastupao i znanstveno razvijao Maritain. To uočava osobito u pogledu pitanja odnosa Crkve i države, razgraničenja njihova područja djelovanja te uloge kršćanina laika u životu Crkve i društva:

»Čini se da je Merz u svojim stavovima vrlo blizak Maritainu. Iz Zagreba 1927. piše mons. Beaupinu i izriče svoje zadovoljstvo što je Sv. Otac zabranio *Action française*, koja je pod vodstvom Maurrasa zlorabila katolicizam u svoje političke ciljeve. Posve dosljedno svojim pogledima Merz će u Hrvatskoj, kao i Maritain u Parizu, izreći svoj vrlo kritički sud o 'katoličkom pokretu' – bit će 'posrednik između katoličkog pokreta u drugim zemljama i našega: djelovanje korektora!' Merz priznaje: 'Služit ću Bogu kao korektiv u katoličkim organizacijama, jer spoznajem parmanentne odstupe od pravih doktrina'. Tu je mislio na Seniorat i domagojstvo! Iz mnogih mjesta i zapisa mirne duše se može uvidjeti da je Merčev kritički stav i nezadovoljstvo s dosadašnjim smjerom katoličkog pokreta u Hrvatskoj nadahnut onom istom kritikom, onim istim načelima koja su se javila u Francuskoj s obzirom na *Action française*«. ³⁸⁵

U Merčevim postavkama s obzirom na odnos Crkve i države (dvojnost ljudskih zajednica – naravne i vremenite te vrhunaravne i vječne, podjela nadležnosti vlasti, zauzimanje za Crkvu u mješovitim pitanjima, obnova Hrvatskog katoličkog pokreta), Roščić prepoznaje i temeljna Maritainova nadahnuća. Kao izraziti primjer i potvrdu navodi ono što Merz piše u jednom članku o zamisli novih katoličkih novina. Kratko se osvrće i na treće područje paralelnosti Merza i Maritaina, a to je religiozno područje. Podsjeća da je Raïssa napisala za njihov kružok mali traktat *La vie d'oraison* (1922), koji se najprije pojavio kao privatno izdanje, a onda i kao njihovo zajedničko izdanje za javnost. Zajedno su objavili i knjigu *Liturgie et contemplation*. Navodi da su Maritainovi zahtijevali od članova kružoka da dnevno posvete određeno vrijeme molitvi i kontemplaciji. Maritain je u više navrata izrazio mišljenje da je kontemplacija i mistika okrunjenje, vrhunac normalnog kršćanskog života, i to je teoretski razradio u posljednjem poglavlju djela *Distinguer pour unir ou Les degrés du savoir*. U tom svojem uvjerenju on se posebno poziva i nadahnjuje sv. Ivanom od Križa. Roščić podsjeća i na to da su Maritainovi upućeni u duhovni život i mistiku preko susreta s Léonom Bloyom, koji je zaslužan za njihovo obraćanje. Čini mu se da je dovoljno pročitati Merčeve spise o duhovnom životu pa da se uvjerimo u paralelnosti. Ističe i da je Merz stalno naglašavao primat duhovnog života, potrebu molitve i nastojanja oko savršenosti. Franjevac zaključuje ovako:

»Ovo pabirčenje paralelizama nipošto nema za cilj da umanjí izvornost i snagu vlastitog nadahnuća Ivana Merza, nego želi potaknuti na šire i svestranije uoča-

³⁸⁵ Isto, p. 357.

vanje njegove osobe, njegova života i djela, pače, želi bar pokušati pokazati da naš Merz nije bio tek neki mali 'provincijski svećić' što ga želimo pošto-poto uzdignuti na oltar, nego da je to uistinu bio veliki katolički muž, intelektualac i mistik, koji je u svom srcu nosio odjeke katoličkog univerzalizma.«³⁸⁶

Kao veliki Maritainov pristalica slovio je dominikanac Tomo Vereš, iako Maritaina u svom prvom opširnijem djelu *Filozofsko-teološki dijalog s Marksom* iz 1973. uopće ne spominje.³⁸⁷ To je djelo početak Verešova pristupa 'pruženih ruku' marksistima, koji je možda imao smisla krajem šezdesetih, ali ga je Vereš zadržao do isteka 80-tih, što se može protumačiti i kao znak neprepoznavanja vremena. U tekstu o Hijacintu Boškoviću, koji mu je možda bio impulsom za daljnje bavljenje Maritainom, podsjeća na to da je Maritain bio:

»neotomist francusko-talijanske škole, koja se formirala i radila po smjernicama enciklike *Aeterni Patris* (1879) pape Lava XIII. Tko bi, dakle, želio temeljitije proučiti misao o. Boškovića, morao bi bar pročitati djela njegovih profesora u Angelicumu, tj. Zachia, Barbadoa, Schultesa, Garrigou-Lagrangea, Szabóa i Vostéa, te njegovih uzora tomističke misli Maritaina i Sertillangesa.«³⁸⁸

U članku o filozofiji religije spominje i Maritaina:

»U katoličkom svijetu filozofija religije doživjela je pravi preporod tek u prvoj polovini 20. stoljeća, i to pod utjecajem tomističke obnove, s jedne strane, te Schelerove fenomenologije i Heideggerove misli o bitku, s druge strane. Glavni nosioci toga preporoda bili su Erich Przywara, Romano Guardini, Jacques Maritain, Karl Rahner i Bernhard Welte.«³⁸⁹

Vereš u *Maruliću* 1981. godine objavljuje članak u kojem iznosi misli iz referata što ga je održao na *Međunarodnom kolokviju o Jacquesu Maritainu* (Pariz, 12–14. XII. 1980). Određuje da je svrha njegova priloga ponovno pobuditi interes našeg općinstva za katoličkog filozofa Jacquesa Maritaina, pokazati u čemu se sastoji posebno značenje njegove filozofske misli u 20. stoljeću, kakvi su bili odjeci i implikacije te misli u Hrvatskoj i u nekim drugim južnoslavenskim krajevima i koji su izgledi za daljnju afirmaciju Maritainova djela. Napominje da sudionicima pariškog simpozija nije bilo potrebno govoriti o Maritainovoj osobi i djelu, već samo o načinu na koji je njegova misao prisutna u našim krajevima. Suprotno tome, smatra da je domaćem čitateljstvu potreban uvodni

³⁸⁶ Isto, p. 358.

³⁸⁷ Tomo Vereš, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1973). U drugom izdanju iz 1981. spominje ga usputno.

³⁸⁸ Tomo Vereš, »Zaboravljeni hrvatski mislilac, Hijacint Bošković (1900–1947)«, *Obnovljeni život* 32/5 (1977), pp. 464–471, na p. 469.

³⁸⁹ Tomo Vereš, »Značajna 'Filozofija religije' (Bernhard Welte, Religionsphilosophie, Herder, Freiburg im Breisgau, 1978.)«, *Crkva u svijetu* 14/4 (1979), pp. 348–357, na p. 351.

dio o Maritainu, kao čovjeku i filozofu. Za to navodi dva razloga:

»Maritainovo djelo je kod nas slabo poznato. Dvije knjige, desetak članaka i nekoliko odlomaka prevedenih iz pojedinih njegovih knjiga na hrvatski jezik i oko stotinu bibliografskih jedinica objavljenih u posljednjih šezdeset godina jasno svjedoče da oštroumnom *Seljaku s Garonne* nije bila pružena mogućnost da temeljitije obrađuje našu kulturnu i znanstvenu njivu. Poduzimani su, doduše, neki pothvati tu i tamo, prije rata i poslije rata, ali sve je ostalo uglavnom na razini stidljivo izvedenih inicijativa, napola ostvarenih želja ili potpuno napuštenih planova.«³⁹⁰

Razlog vidi i u tome što je Maritainov bogat ljudski život također kod nas veoma oskudno poznat:

»Izuzevši nekoliko šturih životopisnih podataka koji se mogu naći u našim poslijeratnim enciklopedijama i leksikonima, te nekih zanimljivih crtica i događaja na koje su ukazali prigodni napisi, mi još nemamo studiju koja bi ponešto cjelovitije prikazala dugi i uzbudljivi životni put velikog francuskog mislioca.«³⁹¹

K tomu ističe da je Maritain autentični filozof:

»Autentični filozof nije onaj koji samo misli istinu, nego onaj koji je također svojim životom provodi u djelo, koji se žrtvuje za nju i trpi zbog nje, koji se radi nje lišava na primjer slobode, društvenih povlastica i materijalnih probitaka, koji je lažno optuživan, nepravedno osuđivan i proganjan. To je bila na različite načine sudbina jednoga Pitagore, Sokrata, Platona, Aristotela, Tome Akvinskoga, Spinoze, Husserla, Berdjajeva, Maritaina i mnogih drugih. Filozof je, dakle, kao što mu i ime kaže, nepokolebljivi ljubitelj mudrosti (philo-sophos), čovjek čije je cijelo biće usmjereno prema traženju istine, a ne samo misao.«³⁹²

Vereš smatra da je prijeloman događaj u Maritainovu životu bio susret s dominikancem Humbertom Clérissacom, duhovnim savjetnikom Maritainovih koji ih je usmjerio na proučavanje misli Tome Akvinskoga. Odatle kod Maritaina izvire takozvani tomizam, odnosno neotomizam iz svih njegovih kasnijih misaonih pothvata i cjelokupnog djela:

»Kažem 'takozvani tomizam, odnosno neotomizam' jer smatram da takav način izražavanja, iako je uobičajen, ne pogađa bit Maritainova odnosa prema Tomi Akvinskom. Dapače, fatalno ga promašuje. Ako se naime pod tomizmom i neotomizmom misli na jedan osobiti misaoni sustav u povijesti filozofije i teologije, koji bi isticao osobne vrijednosti Tomina djela i koji bi se borio za njegovu prevlast protiv ostalih sustava, onda Maritain ne samo da ne bi bio tomist nego

³⁹⁰ Tomo Vereš, »Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 124–136, na p. 124.

³⁹¹ Isto, p. 124.

³⁹² Isto, p. 124.

bi bio – usudujem se to kazati – najodlučniji antitomist. Ono što je Maritaina privuklo Tomi Akivskom nisu neke osobite odlike Tomina djela, nego naprotiv njegovo nesebično i bezimeno služenje istini, njegova težnja da mu djelo bude rezultat rada svih pokoljenja, izraz istine cijeloga svijeta i sabirnica svih napora čovječanstva, bez obzira na to jesu li to naponi kršćanski, židovski, muslimanski, humanistički, poganski ili ateistički.«³⁹³

U drugom poglavlju Vereš piše o utjecaju i odjecima Maritaina u Hrvatskoj. Prema bibliografiji koju je koristio prvi znak Maritainove prisutnosti u Hrvatskoj pronalazi u osvrtu Matije Petlića. Ističe da Maritainov utjecaj u Hrvatskoj nije dolazio samo preko njegovih djela nego možda više personalnim putem. Navodi da su tri poznate osobe hrvatskog katolicizma bile u osobnom dodiru s francuskim filozofom: Ivan Merz, Đuro Gračanin i Hijacint Bošković. Ivan Merz studirao je francusku književnost u Parizu od 1920. do 1922. te nema izravnog svjedočanstva o odnosima između Merza i Maritaina, ali Vereš napominje da ipak ima nekoliko znakova koji upućuju na zaključak da su se mogli više puta susresti na Katoličkom institutu u Parizu i na sastancima časopisa *Revue des Jeunes*. Dodatni argument za Vereša, kao ranije i za Roščića, jesu paralele između Maritaina i Merza u pitanjima duhovnog, političkog i društvenog života. Za Đuru Gračanina navodi da je predavanja iz povijesti moderne filozofije slušao kod Maritaina i pod njegovim vodstvom izradio svoju doktorsku disertaciju *La personnalité morale d'après Kant*, za koju je Maritain napisao predgovor.

Kao najdjelotvornijeg širitelja Maritainovih filozofskih nazora u našim krajevima Vereš izdvaja dominikanca Hijacinta Boškovića. Ističe da se gotovo u svakom broju časopisa *Duhovni život* (1929 – 1942), što ga je Bošković uređivao, spominjalo Maritainovo ime i djelo, često su se prikazivale njegove knjige i objavljivali članci ili bilješke o njegovim teorijskim pogledima i društveno-političkim stavovima. Prema Verešu, nije poznato kada su se Maritain i Bošković prvi put osobno susreli, ali pretpostavlja da je to bilo na *Međunarodnom tomističkom filozofskom zboru* u Poznańu 1934. Vereš spominje i Boškovićev sukob s Balićem:

»Ovdje ne želimo niti je potrebno ulaziti u pojedinosti te neugodne polemike koju nitko nije odobravao. Napomenimo samo to da je ona nanijela mnogo štete istini i ljubavi i da je glavni krivac što Maritainovo djelo prije rata nije snažnije prodrlo u ove naše prostore.«³⁹⁴

Vereš međutim ne spominje, a što dovodi u pitanje njegovu objektivnost, da je i Karlo Balić osobno poznao Maritaina, što je razvidno iz polemike Boš-

³⁹³ Isto, p. 126.

³⁹⁴ Isto, p. 131.

ković-Balić. Ne spominje ni to da su Franjo Šanc, Krsto Spalatin i Bogdan Radica osobno poznavali Maritaina, iako bi mu i to moralo biti poznato. Vereš konstatira da se o Maritainu u domaćem crkvenom tisku poslije rata počelo pisati tek povodom Drugoga vatikanskog koncila kad je izišlo na vidjelo da je *Koncil* prihvatio neke njegove stavove u pogledu odnosa između Crkve i svijeta, znanosti i vjere te kad mu je papa Pavao VI. predao poruku Koncila intelektualcima. Spominje i da je knjiga *Seljak s Garonne* i u nas uzbudila duhove podijelivši ih na pristaše i protivnike:

»No po mom mišljenju bilo bi pogrešno pridavati preveliku važnost tim nutarnjim sporovima oko *Seljaka s Garonne* kao da bi o njima zavisila sudbina Maritainova djela u našim krajevima. Mnogo je važnije ispitati kakvo stajalište zauzima prema tom djelu naš marksistički svijet: što on ocjenjuje kao vrijedno i poticajno, a što kao pogibeljno i neprihvatljivo, jer u tim ocjenama, odnosno u njihovu razvoju, mogu se također nazrijeti stanovite dijaloške šanse kako za katoličku filozofsku misao, tako i za zbilju za koju se ona zalaže.«³⁹⁵

Kao prvi značajniji marksistički osvrt na Maritainovo djelo Vereš izdvađa članak Radmile Šajković »Katolicizam i obnova skolastike u savremenoj francuskoj filozofiji (Neotomizam Žaka Maritena)«. S jedne strane on zapaža da u tom članku najprije pada u oči detaljno poznavanje Maritainova književnog opusa, ali »s druge strane, vrlo neugodno iznenađuje skrajnja svjetonazorna netrpeljivost autorice prema katolicizmu uopće i prema Maritainu kao katoličkom misliocu napose«.³⁹⁶ Kao suprotnu pojavu označuje članak Dušana Nedeljko-vića u članku koji je objavljen u *Politici* 1958. Procjenjuje da se slične misli mogu naći i u napisima nekih zagrebačkih marksista o Maritainu te se poziva na članke iz *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1961), *Leksikona filozofa* (1968), *Leksikona JLZ* (1974) i *Opće enciklopedije* (1977) koji ublažuju stav o Maritainu te da »novost tih kratkih članaka u odnosu na prijašnje bojovne jest u tome što se u njima skreće pozornost općinstva na Maritainovu estetiku i na njezine dalekosežne utjecaje na književni svijet Zapada«.³⁹⁷ Pozitivniji pristup Maritainovoj političkoj misli vidi u djelu *Historija političkih doktrina* Nerkeza Smailagića i knjizi *Vatikan u suvremenom svijetu* nekadašnjeg ambasadora pri Svetoj Stolici Vjekoslava Cvrlje. Vereš i ovaj članak zaključuje željom za 'približavanjem' marksistima:

»Stoga bih ovaj prilog volio zaključiti jednim konkretnim dijaloškim prijedlogom. Držim da bi bilo vrlo korisno usporediti Kardeljevu zamisao 'samoupravnog

³⁹⁵ Isto, p. 131.

³⁹⁶ Isto, p. 132.

³⁹⁷ Isto, p. 132.

pluralizma' s Maritainovom mišlju o 'pluralističkoj strukturi' ljudskog društva. Jamačano bi se u toj usporedbi otkrile ne samo neke neočekivane podudarnosti nego i neke duboke, čak i nesvedive razlike. Ali smo čvrsto uvjereni da svaka ljudska misao, samo ako je uistinu misao i ako je uistinu ljudska, teži k jednom te istom konačnom dobru čovjeka i da je prema tome međusobni susret različitih uvjerenja i njihovo zajedničko traženje istine u poslušnosti prema razlozima i činjenicama nužna i normalna pojava ljudskog življenja na Zemlji.«³⁹⁸

Ovdje je nužno napomenuti da bibliografija koju je tada koristio Vereš, a i njegova kasnija bibliografija o Maritainu, objavljena kao prilog knjizi *Filozofija povijesti* (1990),³⁹⁹ nisu potpune. Iako je danas neusporedivo lakša potraga i pretraga za bibliografskim jedinicama, a dostupni su i prilozi hrvatske emigracije, očito je da je Vereš, u samocenzuri i nastojanju za 'približavanjem' marksistima, izostavio članke iz tada marksistima nepoćudnih glasila i autora, kao što su npr. Dušan Žanko, Viktor Vida, Hijacint Eterović i dr.

Vereš o Maritainu piše i u katoličkom kalendaru *Danica* za 1982. Na početku zapaža:

»U našem današnjem svijetu, kad se mnogi osrednji ljudi bore za neprolaznu svjetsku slavu i kad se umišljeni silnici hvale da su nenadmašivi velikani i besmrtni geniji kakvih majka više neće roditi ni Zemlja vidjeti, potrebno je da mi kršćani obnovimo uspomenu na jednoga čovjeka koji je uistinu bio velik mudrac i ujedno vrlo skroman čovjek. To je francuski katolički mislilac Jacques Maritain čija se stota obljetnica rođenja slavi upravo ove godine.«⁴⁰⁰

Francuskoga filozofa opisuje na sljedeći način:

»Cijeli svoj život Maritain je bio neumorni tražitelj istine i neslomivi borac za bolji i pravedniji svijet. On je otvoreno rekao istinu i o Hitleru i o Staljinu, iako je znao da će zbog toga biti proganjan i da će jednoga dana morati u izgnanstvo. Dugi niz godina predavao je filozofiju na Katoličkom institutu u Parizu i na raznim sveučilištima u Sjedinjenim Državama. Napisao je oko šezdeset znanstvenih knjiga i velik broj rasprava. Njegovo djelo, koje se odlikuje jasnim jezikom i prodornim mislima, izvršilo je znatan utjecaj širom svijeta, osobito u Evropi i u Sjevernoj i Južnoj Americi. Stoga se s pravom smatra obnoviteljem suvremene kršćanske misli. Veoma su ga cijenili pape Benedikt XV, Pio XI, Pio XII, Ivan XXIII i Pavao VI. s kojima se osobno poznao. Poslije II. svjetskog rata bio je ambasador Francuske pri Svetoj Stolici. Novine su za vrijeme II. vatikanskog sabora javile neobičnu vijest da ga je Pavao VI. htio imenovati kardinalom u znak priznanja za mnoga dobra što ih je učinio u Crkvi, ali je Maritain i dalje htio

³⁹⁸ Isto, p. 136.

³⁹⁹ Tomo Vereš, »Domaća bibliografija o J. Maritainu (1921–1990)«, u: Jacques Maritain, *Filozofija povijesti* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1990), pp. 110–123.

⁴⁰⁰ Tomo Vereš, »Veliki mudrac – skroman čovjek. Jacques Maritain (1882–1973)«, *Danica* 1982, 101 (1981) pp. 88–90, na p. 88.

ostati samo jednostavan vjernik. Potkraj života pristupio je redovničkoj zajednici Male braće Isusove kao običan brat laik i kao takav je umro 28. travnja 1983.«⁴⁰¹

Ponavlja da je Maritainov utjecaj u Hrvatskoj bio prilično značajan između dva svjetska rata te kratko spominje Ivana Merza, Đuru Gračanina i Hijacinta Boškovića. Kasniju recepciju Maritaina Vereš skicira ovako:

»Na žalost, proučavanje Maritainove misli poslije II. svjetskog rata povuklo se iz javnog života u privatne sfere. Ipak, u povodu II vatikanskog sabora opet se počelo spominjati njegovo ime, a u posljednje vrijeme neki događaji obećavaju, štaviše stanoviti preporod interesa za djelo velikog katoličkog mislioca.«⁴⁰²

Vereš se poziva na Maritaina i u tekstu o Tomi Akvinskom i Danteu Alighieriju govoreći o potrebi nove političke organizacije svijeta:

»Ne radi se o utopijskoj težnji da se stvori neki savršeni politički raj na Zemlji; radi se o realnom povijesnom idealu koji bi polazio od konkretnih prilika današnjeg svijeta.«⁴⁰³

Pri tome se poziva na Maritaina koji govori o 'konkretnom historijskom idealu' u djelu *Humanisme integral*. Spominje i to da je Maritain svoju misao o političkom ujedinjenju svijeta iznio u knjizi *L'homme et l'état*.⁴⁰⁴

Radovan Grgec, istaknuti katolički laik, ravnatelj HKD sv. Jeronima, kao vrstan poznavalac francuske intelektualne scene, u svojim je tekstovima često protežirao Maritaina. Francusku literaturu kršćanske inspiracije on opisuje ovim riječima:

»U tom bogatstvu književnih imena i pravaca pisci kršćanske orijentacije zauzimali su u svim razdobljima francuske literature istaknuto mjesto. Francuski pisci kršćanske inspiracije iz razdoblja Renesanse i Klasicizma imali su u XVIII, XIX i XX stoljeću brojne nasljednike (Chateaubriand, de Maistre, Lamartine, Laménais, Lacordaire, Montalembert, Veuillot, Coppée, Retté, Ozanam, Verlaine, Hello, Huysmans, Barbey d'Aurevilly, Villiers d'Isle – Adam, Psichari, Barrès, Bourget, Bordeaux, Mercier, Bauman, Le Cardonnel, Goyau, Ghéon, Jammes, Baudrillard, Calvet, Bloy, Péguy, Claudel, Pierre l'Ermite, Pierre Mauriac, Massis, Maurras, Blondel, Maritain, Zundel, Bernoville, Bertrand, R. Bazin, Bremond, Sertillanges, Grandmaison i mnogi drugi).«⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Isto, p. 88.

⁴⁰² Isto, p. 90.

⁴⁰³ Tomo Vereš, »Toma Akvinski i Dante Alighieri«, *Crkva u svijetu* 17/4 (1982), pp. 327–343, na pp. 341–342.

⁴⁰⁴ Isto, na p. 341.

⁴⁰⁵ Radovan Grgec, »Novija francuska literatura kršćanske inspiracije«, *Marulić* 2/2 (1969), pp. 7–13, na p. 7.

Čitatelje upoznaje i s podatkom da je generacija koja se javila poslije Prvog svjetskog rata raščistila s ostacima politikantskoga katolicizma i građanskog pozitivizma:

»François Mauriac i Julien Green romanima, Charles du Bos, Gabriel Marcel i Jacques Maritain esejima, 'teatrom ideja' i filozofijom, vratili su literaturi kršćanski životni elan i dramsku napetost milosti i grijeha. Maritain nastoji zaodjenuti tomističke principe u novo ruho, a G. Marcel vraća egzistenciji metafizički prioritet kojega ju je lišio Kantov idealizam.«⁴⁰⁶

Grgec ističe snažan utjecaj Blondela, Maritaina i kršćanskih egzistencijalista na nove naraštaje francuskih pisaca:

»Ti se utjecaji osjećaju i kod kritičara kršćanske orijentacije (Blanchet, Moeller, Guissard, Boisdeffre, Béguin, Picon, Madaule, Chaigne, P. H. Simon), a naročito kod pjesnika (Emmanuel, L. Estang, Marie Noël, Jules Supervielle, Patrice de la Tour du Pin, Jean Gosjean, Jean-Claude Renard), te drugih pisaca kršćana i konvertita (Simone Weil, Cayrol, Bésus, Bourbon-Busset, Cesbron, Lesort, Renée Massip, Giacometti, Majault, Alain Peyrefitte, Queffélec, Françoise Mallet-Joris).«⁴⁰⁷

U tekstu povodom smrti Gabriela Marcela, a nekoliko mjeseci nakon smrti Maritaina, Grgec ističe:

»I jedan i drugi bili su konvertiti. Maritain je svojim djelom nastavljao aristotelovsku i tomističku tradiciju kršćanske filozofije, a Marcel je pošao tragom postidealističke misli.«⁴⁰⁸

Pišući o smrti kardinala Jeana Daniéloua, teologa, pisca i člana Francuske akademije, Grgec zapaža:

»Poput Maritaina, Mauriaca, Guittona i drugih mislilaca i književnika Daniélou je uočio pretjeranosti i opasnosti kontestacije i sekularizacije koja, suprotstavljajući vjeru religiji, dovodi u pitanje samu bit kršćanskog vjerovanja i na neki način identificira sociologiju i politiku s teologijom i evangelizacijom.«⁴⁰⁹

U članku »Kamo ide suvremena književnost« konstatira:

»Tako su našom vjetrometinom prohujali i zadržali se utjecaji raznih pisaca i mislilaca, a naročito onih koji su svoje osjećaje i misli znali komunikativno i popularno interpretirati. Sjetimo se egzistencijalista, Sartrea, Camusa, Levy

⁴⁰⁶ Isto, p. 8.

⁴⁰⁷ Isto, p. 9.

⁴⁰⁸ Radovan Grgec, »Gabriel Marcel«, *Marulić* 6/4 (1973) p. 80.

⁴⁰⁹ Radovan Grgec, »Jean Daniélou«, *Marulić* 7/4 (1974) p. 70

Straussa i strukturalizma, Noama Chomskog, Mac Luhana, Ilića, nekih katoličkih ili materijalistički umjerenih mislilaca (Maritain, Teilhard de Chardin, Rahner, Guitton, Russell, Monod, Bloch, itd.).⁴¹⁰

U kolumni »Uz rub« u *Maruliću*, koju je Grgec godinama pisao, često spominje Maritaina u različitim kontekstima. Između ostalog:

»Putem šutnje, patnje, molitve i kontemplacije dolazimo do razumijevanja čovjeka i svijeta. Svijet počinje nalikovati na veliku misao, kako je to lijepo rekao jedan od najvećih suvremenih fizičara, James Jeans. Kontemplacija i molitva nalaze se u ishodištu velike moralne revolucije o kojoj su govorili Peguy i Maritain.«⁴¹¹

»Leon Bloy u svom dnevniku iznosi vrlo duboke misli o 'narodu Božjem'. On je siromah izborom i strašću uvjerenja poput Van der Meerscha. Usprkos svojoj eksplozivnosti i agresivnosti otvorio je vrata Crkve mnogim nevjernicima, kao npr. Jacquesu i Raisi Maritain.«⁴¹²

»Obično su konvertiti vrlo žestoki kad brane katolicizam na koji su se obratili, kao što to dokazuje i pisanje André Frossarda. Njegovi sunarodnjaci Ignace Lepp i Jean-Claude Barreau, koji dođoše iz sličnih sredina, ponijeli su se, međutim, sasvim drugačije nego jedan J. Green, J. Maritain ili A. Frossard.«⁴¹³

»Među angažirane i uvijek aktualne mislioce našeg vremena ubrajamo svaka-ko i Jacquesa Maritaina. Trag njegove divovske misli urezan je neizbrisivo u povijest suvremene Crkve i svijeta. I Drugi vatikanski sabor dobrim je dijelom usvojio njegovu koncepciju ljudske osobe, vjerske slobode, vrednota ovoga svijeta i punine zvanja katoličkog laika. Nije aktualan samo Maritain *Integralnog humanizma* nego i Maritain *Seljaka s Garonne*. Od 15. do 18. V. Međunarodni institut 'Jacques Maritain' organizirao je simpozij o umjetničkom stvaranju u suvremenom društvu. Taj simpozij u mnogočemu me je podsjetio na slični simpozij u Poigny-la-Forétu, na koji me je (zajedno s Javoršekom, Pavlovićem i Simovićem) pozvao Pierre Emmanuel i o kojemu sam pisao u našoj reviji. I na ovom simpoziju Pierre Emmanuel bio je jedan od glavnih govornika. Uz njega prisustvovali su mu i Mario Luzi, Luisa Rinser, Vladimir Maksimov i Mario Pomilio, koji je govorio o svom 'Kineskom groblju'. Sloboda ljudske osobe prikazana je u svijetu Maritainove misli kao jedino pravo ishodište autentičnog stvaralaštva. Neprijatelji su joj i totalitarizam i konzumizam.«⁴¹⁴

»U sasvim drugom pravcu odvijalo se književno djelovanje Marca Oraisona, liječnika, svećenika i pisca, koji je nedavno umro u Parizu. Dok je Stanislas Fumet, sin velikog muzičara i organista Dynama Fumeta, svojim djelom iznosio uvjerenje o metafizičkoj istini i vjernosti onome što su hrabro ispovijedali njegovi

⁴¹⁰ Radovan Grgec, »Kamo ide suvremena književnost«, *Marulić* 7/5 (1974) pp. 1–3, na p. 2.

⁴¹¹ Radovan Grgec, »Uz rub (5)«, *Marulić* 12/1 (1979), pp. 7–11, na p. 8.

⁴¹² Radovan Grgec, »Uz rub (6)«, *Marulić* 12/2 (1979), pp. 103–107, na p. 104.

⁴¹³ Radovan Grgec, »Uz rub (7)«, *Marulić* 12/3 (1979), pp. 199–205, na p. 201.

⁴¹⁴ Radovan Grgec, »Uz rub (8)«, *Marulić* 12/4 (1979), pp. 319–322, na pp. 320–321.

prijatelji Cladudel i Maritain, Oraison je nastojao tu istinu izraziti suvremenim znanstvenim jezikom psihologije i psihoanalize».⁴¹⁵

Grgec 1981. obavještava da je od 12. do 14. prosinca 1980, uz Tomu Vereša i Antu Kusića, sudjelovao na međunarodnom kolokviju o Jacquesu Maritainu u Parizu. Svi su imali nastupe te priopćuje da su bili pozdravljeni burnim aplauzom. Spominje da je tada *Le Figaro* pisao o velikoj nadi da bi se takav skup mogao uskoro održati u Zagrebu ili u Lublinu.⁴¹⁶ Iznosi da su na skupu razgovarali s Maritainovom nećakinjom i njegovim poznanicima. Posjetili su i kuću u kojoj je živio i primao prijatelje. Upoznaje čitatelje da je skup poslužio revalorizaciji 'divovske misli' Maritaina, njezina utjecaja, značenja i prisutnosti u našem vremenu:

»Veliko je značenje te misli bilo ne samo onda kad je pripremala klimu za II. vatikanski koncil govoreći nam o autonomiji vremenitoga, o ravnopravnosti kršćanskih laika, koji izgrađujući svjetovno društvo ostvaruju svrhu svojega specifičnog apostolata, o veličini ljudske slobode i kršćanskog humanizma, o stvarima koje su tada mnogima izgledale kao pogubne 'novotarije'. Njezino je značenje veliko i onda kada nas ona upozorava na opasnost onoga što bi zaista moglo postati pogubnom novotarijom bez veze s kontinuitetom tradicije i zdravog razuma».⁴¹⁷

Grgec objavljuje i neke misli iz referata što ih je održao na Međunarodnom kolokviju u Parizu, a koje su primjer hrabrog osvrta kršćanskog laika u neka-dašnjoj Jugoslaviji. Na početku konstatira da čitanje Maritainovih djela budi stanovite misli te da se može reći da je on još uvijek aktualan. Pri tome misli na *Integralni humanizam* i *Seljaka s Garonne*, za koje napominje da nažalost još nisu prevedene na hrvatski. Za ono vrijeme odvažno prosuđuje:

»Po svom geopolitičkom i društvenom uređenju nikako se ne bi moglo reći da mi pripadamo Zapadu, kojeg imaju u vidu u svojim razmišljanjima mnogi pisci i mislioci kao i Jacques Maritain. U našem specifičnom ambijentu neke ideje i pojmovi, kao npr. humanizam, sloboda, vjernost i sl., imaju i svoje specifično značenje».⁴¹⁸

Grgec smatra da smo zahvaljujući Maritainu postali svjesni pravih dimenzija kršćanskog humanizma, da se akcija može i mora povezati s kontemplacijom te da laička duhovnost nije ni inferiorna ni identična s obzirom na duhovnost klerika i redovnika. Ističe da Maritainove ideje, iznijete prije Drugoga svjet-

⁴¹⁵ Radovan Grgec, »Uz rub (10)«, *Marulić* 12/5 (1979), pp. 410–413, na p. 412.

⁴¹⁶ Radovan Grgec, »Uz rub (15)«, *Marulić* 14/1 (1981), pp. 11–15, na p. 11.

⁴¹⁷ Isto, p. 12.

⁴¹⁸ Radovan Grgec, »Poruka Jacquesa Maritaina«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 119–123, na p. 119.

skog rata, nisu značile samo poticaj koncilskom gibanju nego i pokoncilskim pretjeranostima, koje imaju poseban odjek u zemljama gdje nema pluralizma, pri tome očito aludirajući na bivšu državu:

»Znamo da se totalitaristička obmana još uvijek širi svijetom. Dapače, ona obuhvaća većinu čovječanstva, koja živi bez slobode ili bez kruha. Taj većinski dio globusa postaje svakim danom sve veći. Ima zemalja u kojima kršćanski laici kao takvi ne samo da ne mogu sudjelovati u javnom životu nego ni djelovati u vlastitom zvanju. Neki koncilski dokumenti koje su sastavljali koncilski oci sa Zapada nisu primjereni takvoj specifičnoj situaciji jer pretpostavljaju izvjesni pluralizam i jednakost šansi i mogućnosti. Angažman na užem političkom, socijalnom, sindikalnom ili profesionalnom području često je nemoguć. Ono što preostaje, jest izričita molitva, kontemplacija, patnja, izgradnja samoga sebe i svoje obitelji, dakle oni vidovi apostolskog djelovanja koje su neki pod utjecajem stanovitog aktivizma i cerebralnog snobizma proglašavali pasivnima.«⁴¹⁹

Obrazlaže kako je on shvatio *Seljaka s Garonne*:

»I našu domovinu neki smatraju 'utočištem' i 'rezervatom' pučke religioznosti kao što je Poljska ili Irska. Tu pučku pobožnost identificiraju katkada s praznovjermjem i folklorom premda je ona često pravo žarište vjere i vjernosti. Stoga i današnja Hrvatska, i hrvatski seljak i hrvatski radnik, imaju nešto reći postkoncilskom kršćanstvu kao i *Seljak s Garonne*.«⁴²⁰

Grgec informira čitatelje i da je u Vicenzi na početku 80-tih godina objavljena knjiga *Lo stile di Maritain* Carla Boa.⁴²¹ O događanjima u vezi Maritaina Grgec piše:

»Knjige, spisi i skupovi, posvećani u posljednje vrijeme Tomi Akvinskom, Danteu Alighieriju, srednjovjekovnoj i skolastičkoj filozofiji, Jacquesu Maritainu, čijeg je *Seljaka s Garonne* de Gaulle nazvao 'sumom', govore nam najbolje o aktualnosti onoga čega su se i mnogi kršćani pod utjecajem izvjesne propagande počeli sramežljivo odricati. Na skupu, posvećenom 100. obljetnici Maritainova rođenja, održanom u Napulju 10. i 11. XII. 1982, govorili su o današnjem 'čitanju' Maritainove filozofije profesori Bruno Martone i Augusto del Noce, ističući aktualnost i kontinuitet njegove filozofije povijesti.«⁴²²

O Maritainu piše i u idućem broju *Marulića*, i to u obliku zanimljiva ekonomskog eseja:

»Jedan od takvih bez sumnje je Jacques Maritain. Prošle smo godine proslavili 100. obljetnicu njegova rođenja, a ove godine slavimo 10. obljetnicu njegove

⁴¹⁹ Isto, p. 120.

⁴²⁰ Isto, p. 122.

⁴²¹ Radovan Grgec, »Uz rub (17)«, *Marulić* 14/4 (1981), pp. 341–346.

⁴²² Radovan Grgec, »Uz rub (26)«, *Marulić* 16/1 (1983), pp. 1–6, na p. 5.

smrti. U našem časopisu i u ostalim publikacijama HKD-a posvetili smo njegovu životu i radu mnoge stranice. On se s pravom ubraja u najveće mislioce i najuglednije katoličke laike svojeg vremena. Kada smo prethodne godine u Parizu sudjelovali na simpoziju njemu u čast, imali smo prilike vidjeti koliki je domet njegove misli i utjecaja na Zapadu i na Istoku. U ruke nam je upravo došao njegov posljednji spis 'Društvo bez novca' u kojemu govori, neposredno prije smrti, o svojoj viziji demokratskog društva, gdje novac više neće korumpirati i deformirati ljudski moral i inteligenciju. Ne znamo da li je moguća egzistencija takve države u našoj civilizaciji, ali isto tako ne znamo može li i ta civilizacija nastaviti svoje egzistiranje. Mnogima će izgledati kao neostvariva utopija Maritainov san o socijalnoj pravdi i jednakosti, koju su pokušali ismijati najprominentniji suvremeni ekonomisti liberalističkog usmjerenja kao npr. J. A. Hayek (čijim se idejama inspirirao i Milton Friedman). Doduše, i oni iznose svoje poglede na ekonomiku u ime borbe protiv tiranije i totalitarizma, ali kamo vodi takav liberalizam i monetarizam, mogli smo se uvjeriti naročito u posljednje vrijeme. Maritainov prijedlog o uvođenju neograničene količine besplatnih 'žetona' koji će zamijeniti novac nije stručno razrađen, a i on sam poziva nekoga koji je u tom kompetentniji, tj. nekog ekonomistu, da na temelju njegovih misli izradi konkretnije prijedloge. Uostalom, na slične misli nailazimo i u djelima najvećih mislilaca staroga vijeka, Platona (u njegovoj 'Republici') i Aristotela, koji tvrdi da novac ne može biti 'plodan', što je, dakako, u dijametralnoj oprečnosti s načelima na kojima se zasniva suvremeni monetarni i bankarski kapitalizam.«⁴²³

O Maritainovoj utopiji bez novca zapaža:

»Nedavno mi jedan naš ugledni književnik reče: 'Maritain sigurno ne bi u zatvoru propjevao kao slavuj'. Začudio sam se jer znam da dotičnik nije praktični vjernik. Vidim kako je Maritain ostavio svijetao trag i u krugovima liberalaca. Njegova 'utopija' o društvu bez novca, o kojoj smo pisali u prošlom broju (početak njegova članka donosimo na drugom mjestu), iskreno je uvjerenje čovjeka koji je svoje ideje potvrđivao životom i djelima. Ta utopija svakako je izazov vremenu u kojemu i kršćani pišu traktate o 'evanđeoskom značenju' finansijskih ulaganja.«⁴²⁴

O katoličkim laicima svoga i prethodnoga doba izjavljuje:

»Stoga radije pišemo o laicima iz prošlih vremena i iz zemalja u kojima oni mogu javno djelovati kao katolički laici. Čitaoci našega časopisa mogli su se uvjeriti koliko smo pisali naročito o onima koji su se istaknuli na polju znanosti, kulture i umjetnosti, u javnom i društvenom životu. Sjetimo se samo imena kao Buss, Maritain, Cesbron, Pascal, Manzoni, G. Marcel itd.«⁴²⁵

⁴²³ Radovan Grgec, »Uz rub (27)«, *Marulić* 16/2 (1983), pp. 109–113, na p. 112.

⁴²⁴ Radovan Grgec, »Uz rub (28)«, *Marulić* 16/3 (1983), pp. 209–213, na p. 211.

⁴²⁵ Radovan Grgec, »Uz rub (30)«, *Marulić* 16/5 (1983), pp. 461–466, na p. 462.

Prikazuje i odnos između francuskog književnika Georgesa Bernanosa i Maritaina:

»Čini se da je i u literaturi lucidnost cinika i agnostika razumljiva i 'razumnija' od vjernosti i dosljednosti 'fanatika'. I Jacques Maritain proglašuje neki zbog njegove vjernosti i radikalnosti u kršćanskim stavovima, fanatičnim i neelastičnim neofitom. I sam Bernanos, duhovno dijete Léona Bloya kao i Maritain, znao se katkada naljutiti na toga dubokog mislioca i obraćenika koji je kao urednik kolekcije *Roseau d'or* pokušao da 'korigira' ili čak izbaci neke stranice u Bernanosovim djelima gdje su svećenički likovi prikazani u ne baš 'konstruktivnom' i 'pobudnom' svjetlu. 'Vi govorite dobro', pisao je tada Bernanos Maritainu, 'čak previše dobro. Govorite kao Jobovi prijatelji'. Ipak je Maritain naslutio lucidnost ne samo Bernanosova misticizma nego i njegovih invektiva, ali mu je uvijek preferirao pisce kao što su Francois Mauriac ili Julien Green. Zamjerao mu je njegove ranije stavove o židovskom pitanju i o španjolskom ratu. Kasnije se, i u pogledu Židova i u pogledu Španjolske, nadoše na istoj liniji. Iako François Mauriac nije bio 'vitez Apsolutnog' kao Georges Bernanos, bio je Maritainu bliži.«⁴²⁶

U istom članku povlači paralelu glede recepcije Maritaina i Blondela:

»U to sumorno vrijeme unose svjetlo i toplinu pisci, umjetnici i mislioci koji su se odlikovali inteligencijom srca. Stoga nismo bez razloga toliko puta pisali o Jacquesu Maritainu. Možda smo premalo govorili o misliocu koji se od njega u mnogočem razlikovao i koji je bio otvoreni protivnik nekih Maritainovih pogleda. Bio je to Maurice Blondel, koji je shvatio da je srce ono što čovjeka čini čovjekom, da posjedujemo samo ono što dobrovoljno dajemo.«⁴²⁷

Marulić objavljuje i referat Jure Juras, iznijet u okviru teme 'Problemi antropologije' na trećem *Radnom savjetovanju jugoslavenskih studenata filozofije* u Beogradu, u kojem se spominje i Maritain:

»Glavni cilj ovog jednog izlaganja bio bi ipak postignut ako sebe barem upozorimo da je čovječan ponosan i slobodan čovjek možda ipak glavna dogma, glavno oružje, glavna proizvodna snaga i najveći kapital spasenja, revolucije, ljudskog društva i svih 'velikih' filozofskih, teoloških i političkih rješenja! Čovjekova duhovna kreativnost i društvena otvorenost, njegova obrazovanost i znanstvena pronicljivost oduvijek je, a pogotovo danas, u korijenu čak materijalnog napretka i blagostanja svijeta. Od starih vedskih knjiga, Sokrata i Krista, preko Augustina, Descartesa, Pascala, Kanta i Fichtea do Kierkegaarda, Marxa, Nietzschea i Freuda, dalje do Jaspersa, Sartrea, Mouniera, Maritaina, Blocha i Kosika – ovaj se problem uvijek nanovo javlja pred čovječanstvom kao traganje za velikom sintezom, za totalitetom atmana i brahmana, antropologije i ontologije, humaniz-

⁴²⁶ Radovan Grgec, »Uz rub (31)«, *Marulić* 16/6 (1983), pp. 577–582, na p. 577.

⁴²⁷ Isto, p. 580.

ma i naturalizma, subjekta i objekta, dijela i cjeline, partikularnog i integralnog, spontanosti i principijelnosti, nutarnjeg uvjerenja i vanjskog zakona, misli i čina, lijepog i dobrog, nagona i svijesti, duše i duha, tj. kao traganje za sintezom izdvojenog i drugarskog, za punom slobodom u punoj ljubavi.«⁴²⁸

U *Maruliću* je Maritain često tema i kod drugih autora. Tako se npr. njihov suradnik i književnik Joja Ricov poziva na njega:

»A prihvatimo li mišljenje filozofa Jacquesa Maritaina da Zapad zapravo počinje na Golgoti, koje se može smatrati sasvim logičnim i prihvatljivim, onda je upravo Sv. Toma, još u 13. stoljeću, svojim djelom stvorio solidnu osnovicu za postepeni kulturni rast Zapada...«⁴²⁹

Također smatra:

»Nadalje, mada je posve jasna i prihvatljiva odluka uredništva da u Zborniku objavi i radove dvaju naših dominikanaca, smatram da se ne bi bilo pogriješilo da je objavljen i veći ulomak iz Setillangesove studije o sv. Tomi, ili ulomak iz spisa filozofa J. Maritaina o proslavljenom teologu.«⁴³⁰

Marulić i u svojim kratkim vijestima često donosi vijesti o Maritainu. Tako npr. 1979. objavljuje:

»među francuskim čitateljima veliku su pažnju izazvale dvije knjige: korespondencija Juliena Greena i Jacquesa Maritaina, objavljena pod naslovom *Veliko prijateljstvo kod Plona*, i zbirka članaka Mauricea Clavela, objavljena posthumno kod 'Stocka' pod naslovom *Nastavak pripada drugima*.«⁴³¹

U emigraciji Dušan Žanko, prikazujući filozofiju historije u djelima Stjepana Zimmermanna, uočava da je Charles Journet utvrdio da je u Maritainovu djelu *Humanisme intégral* po prvi put učinjena eksplicitna distinkcija između teologije historije i filozofije historije te u vezi s tom tvrdnjom analizira identične poglede Maritaina i Zimmermanna. Navodi da je glavna tema Maritainovih razmišljanja oko filozofije historije da se filozofija historije veže i ovisi o cjelokupnoj filozofiji te da kao takva pripada moralnoj i praktičnoj filozofiji. Svjestan upitnosti usporedbe promišlja:

»Možda bi se i sam Zimmermann začudio naslovu ovoga našega rada, kao što je Maritain bio iznenađen, kada je Journet objavio analizu njegova djela kao filozofiju historije, jer Zimmermann nije nikada, kao ni Maritain, posvetio ni-

⁴²⁸ Jure Juras, »Što znači biti slobodan čovjek: Filozofsko-antropološki esej o temeljima samouprave i samoupravljanja«, *Marulić* 2/4 (1969), pp. 48–58, na pp. 57–58.

⁴²⁹ Joja Ricov (Jo-Ri), »Zbornik u povodu 700. obljetnice Sv. Tome Akvinskog (1274-1974)«, *Marulić* 7/1–2 (1974), pp. 88–91, na p. 89.

⁴³⁰ Isto, p. 91.

⁴³¹ ***, »Među francuskim čitateljima«, *Marulić* 12/6 (1979), p. 601.

jedno djelo eksplicitno filozofiji historije, nego je tu i tamo, baveći se kao filozof suvremenim 'povijesnim svijetom', razasipao svoje misli po ovom području.«⁴³²

Ovdje je nužno napomenuti da Žanko očito nije bio upoznat da je Maritain objavio djelo *Filozofija povijesti* 1957. godine. Žanko još tvrdi da sva Zimmermannova moralna filozofija ovisi o njegovoj metafizici, koja je izrazito skolastička, ali da se na sasvim originalan način bavi konkretnim događajima:

»U ovom smislu Zimmermannova filozofija historije realizira, kako ćemo vidjeti, do dna Maritainovu misao, po kojoj filozofija historije 'ukoliko spoznaje pojedinačno po abstraktnijim i universalnijim konceptima nego sama historija, silazi dublje u pojedinačno nego sama historija'.«⁴³³

Svojstveno je Žanku da hrvatske mislioce uzdiže i prikazuje u rang najvećih svjetskih mislilaca:

»Da je Sorokin, teoretski sociolog i glasoviti nepristrani istraživač kulturnosocijalnih fenomena, poznavao djelo Stjepana Zimmermanna, on bi ga zacijelo uvrstio uz Maritaina, Berdjajeva, Shuberta, među tzv. normativne sociologe, koji zastupaju metafizičke i religiozne istine, jedine, kroz koje nam se objašnjava smisao povijesti.«⁴³⁴

Da je Žanko bio veliki pristalica Maritaina, svjedoči i Krsto Spalatin koji se prisjeća kako se 1946. u Rimu upoznao s Maritainom:

»Za Duška i mene Maritain je bio najveći suvremeni katolički filozof. Čitali smo od njega sve što smo mogli. U oduljem razgovoru s njime potvrdilo se sve ono veliko i uzvišeno što sam preko njega našao u obnovljenom tomizmu. Pa ipak malo nakon toga neugodno me iznenadila Maritainova stroga izjava o zasuznjenom starom Pétainu. Ne sjećam se više pojedinosti, ali njegovo me držanje upravo uznemirilo, jer nije ulazilo u okvir Svemogućе ljubavi.«⁴³⁵

Spalatin navodi da je bez obzira na tu neugodnost ostao u najboljim odnosima s Maritainom, koji mu je, kad je prešao u Sjedinjene Američke Države, napisao toplu preporuku za američke akademske krugove. Spalatin je također mišljenja da je Maritain umro *in odore sanctitatis*. Spominje da Maritain nije shvatio veličinu Teilharda de Chardina, uz opasku da ni najveći među nama nisu bez slabosti.

⁴³² Dušan Žanko, »Jedna hrvatska filozofija historije u filozofskim djelima Stjepana Zimmermanna«, *Hrvatska revija* 20/4 (1970), pp. 1012–1043, na p. 1017.

⁴³³ Isto, p. 1019.

⁴³⁴ Isto, p. 1042.

⁴³⁵ Krsto Spalatin, »Povijest jednog prijateljstva: Sjećanja na Dušana Žanka«, *Hrvatska revija* 30/1 (1980), pp. 52–66, na p. 61.

Iako je jako dobro poznao personalistička i tomistička kretanja u Francuskoj, Bonifacije Perović u svojim tekstovima od 30-tih godina pa sve do početka 70-tih spominje brojne mislioce iz tog okružja, ali ne i Maritaina. Za to možemo naslućivati tri razloga. Prvi bi bio da je Perović kao franjevac bio pod utjecajem predratnog rezerviranog stava svog reda prema Maritainovu tomizmu. Drugi bi mogao biti da Perović dugo nije prihvaćao aspekt personalističkog i Maritainova neuvažavanja nacionalnih državotvornih težnji, a to je Perović smatrao najvažnijim hrvatskim pitanjem. Treći razlog mogao bi biti da su Perović i Maritain bili na 'suprotnim' stranama za vrijeme Maritainova veleposlaničkog mandata u Vatikanu. Naime Perović je djelovao i svestrano pomagao Hrvatima da preko Vatikana nađu svoje mjesto u svijetu, osobito u Južnoj Americi, kamo je i sam otišao. Analizirajući pak stanje u Vatikanu nakon Drugog svjetskog rata, američki povjesničar Michael Phayer spominje i hrvatske prebjegce, koje on naziva 'različiti zločinci' koji su imali smještaj u Sv. Jeronimu i potom bježali u Južnu Ameriku. To djelovanje naziva 'stazom za štakore'. Treba napomenuti da su mu pri tome glavni izvori različite bilješke anglosaksonskih agenata. Phayer iznosi ovu pretpostavku:

»Da je znao za djelovanje staza za štakore i potporu Vatikana toj aktivnosti, francuski veleposlanik pri Svetoj Stolicy Jacques Maritain, uz glasan prosvjed, dao bi ostavku.«⁴³⁶

Bez obzira na ovu konstrukciju, za koju i sam Phayer navodi da nema dokaza, očito je da Perović nije mogao računati na Maritaina kao bliskog katolika i personalistu, a mogao je zazirati od njega kao predstavnika savezničkih snaga, koji sigurno nije imao razumijevanja za hrvatske emigrante. Spominje ga tek 1971. u poznoj dobi razrađujući polako ideju o 'hrvatskoj pomirbi', počevši tražiti razloge za kakvu-takvu prihvatljivost socijalizma, i to u kontekstu, pozivajući se na Maritaina, da ne znači da je svaki socijalizam nužno ateistički kao marksizam te da postoji mogućnost da bi se mogao lišiti svojih marksističkih zabluda.⁴³⁷ Perović objašnjava da se ni sama ljudska osoba ne može ostvariti i usavršiti te dosljedno postignuti svoju svrhu, nego u okviru stvorenog, a koje je zemaljsko, biološko, privredno-tehničko i kulturno. A vjera je ona koja zaoкупlja i osvjetljuje posljednje značenje zemaljskih stvarnosti:

»Tu nauku nalazimo amo tamo u Starom i Novom Zavjetu, kod svetih Otaca i u teologiji Srednjeg vijeka, a danas osobito u papinskim enciklikama i uopće

⁴³⁶ Michael Phayer, *Pio XII., holokaust i hladni rat* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2010), p. 351.

⁴³⁷ Bonifacije Perović, *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu: naš čovjek i društvo u prijelomu povijesnog razdoblja* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1971), p. 141.

u crkvenom naučiteljstvu, kao i kod velikih kršćanskih mislilaca (J. Maritain, Rademacher, E. Mounier, Teilhard De Chardain i drugih). Ako su se zemaljski poslovi nekada promatrali pretežno s gledišta pale naravi 'ratione peccati', danas nas teologija i *II Vatikanski koncil* uče, da ih moramo promatrati radije s gledišta vjere 'ratione fidei'. Maritain smatra, da je vrijeme rastave i dualizma prošlo po velikom procesu integracije k životnoj sintezi naših dana, po povratku k teološkoj i filozofskoj mudrosti.«⁴³⁸

Maritaina Perović spominje na još desetak mjesta u toj knjizi, a vidljivo je iz korištene literature da je koristio talijanske prijevode Maritainovih djela. Nekoliko godina kasnije, u uspomenama o *Hrvatskom katoličkom pokretu*, Perović tvrdi da kapitalizam i komunizam nisu riješili bitne ljudske i društvene probleme te da su mladi onoga doba imali želju provesti 'duhovnu revoluciju' u kojoj bi čovječja osoba imala prvenstvo. Postavlja si ovo pitanje:

»Mislioci koji su propagirali tu revoluciju bili su Peguy, Bloy, Bernanos, Mounier, Maritain i drugi. I mi se danas s pravom pitamo: zašto ova duhovna revolucija nije donijela željenih rezultata?«⁴³⁹

U članku »Socijalizam kao projekt budućnosti«, a koji predstavlja prvi smisleni prijedlog pomirbe hrvatskog naroda, Perović između ostalog piše:

»Ako, dakle, na temelju tog sveobuhvatnijeg vidika promatramo našu hrvatsku narodnu stvarnost, otkrit ćemo koje su žive snage prisutne u hrvatskom narodu, kao neke odrednice za buduće društveno ustrojstvo, to su: vjerske snage, tada težnja za slobodom što možemo nazvati demokracijom, te socijalističke snage. Svaka od njih u današnjem diferenciranom našem društvu pretstavlja neku živu snagu u narodu, svoje vlastite vrijednosti i metodu, stoga se kao takve imaju uzeti u obzir pri izgradnji našega budućeg društva. U tom smislu pozivam se na već spomenutog socijalistu Henri de Mana, kao i na personalizam Maritaina, Mouniera, don Sturza i drugih, koji se podudaraju u odbijanju nezasićenog individualističkog kapitalističkog izrabljivanja, odbijajući ne manje i totalitaristički sustav komunizma, a zalažući se za personalističku, komunitarnu i socijalnu demokraciju.«⁴⁴⁰

Postumno objavljeno djelo *Društvo u svom ljudskom liku: vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* vrhunac je Perovićeva stvaralaštva, koje odiše zrelim izričajem i sintetiziranim pristupom problematici koju je obrađivao

⁴³⁸ Isto, p. 181.

⁴³⁹ Bonifacije Perović, *Hrvatski katolički pokret: moje uspomene* (Roma: ZIRAL, 1976), p. 192.

⁴⁴⁰ Bonifacije Perović, »Socijalizam kao projekt budućnosti«, u: *Hrvatska revija – Jubilarni zbornik 1951–1975*. (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), pp. 641–663, na p. 662.

još od svojih početnih rasprava o katoličkim organizacijama i radničkim pitanjima. To djelo predstavlja pokušaj cjelovite personalističke vizije hrvatskog društva, svojevrsni 'Hrvatski cjeloviti humanizam'. U tom se djelu Perović, iza kritičkog osvrta i odbacivanja društva u neljudskom liku, okreće afirmativnom pristupu izgradnji hrvatskoga društva u njegovu ljudskom liku. Za izgradnju takva društva na više mjesta citira i poziva se na Maritaina. Tako tumači Maritainov stav da je znanost zaokupljena 'ovjеровljenjem' činjenica, a to dovodi mnoge znanstvenike, pseudoznanstvenike i neznalice »do nekog vjerovanja, da bi znanost o fenomenima bila apsolutna, jedina u stanju pružiti nam sigurnu racionalnu spoznaju, koja dolazi do izražaja po govoru zdravog razuma«. ⁴⁴¹ Za razlikovanje osobe i individuuma upućuje na to da su to razlikovanje »u novije vrijeme najdublje obradili pretežno francuski katolički mislioci: Jacques Maritain, Emmanuel Mounier, Gillet, Dellos, a kojima su prethodili Garrigou-Lagrange, Berdjajev, Eberhardt Welty i drugi.« ⁴⁴² Slijedi Maritainov stav da se u građanskom individualizmu, komunističkom antiindividualizmu, totalitarnom i diktatorijalnom antiindividualizmu očituje sukob cjeline s dijelovima. ⁴⁴³ Preuzima i Maritainovo shvaćanje društvenog i kulturnog pluralizma:

»Današnji kulturni i društveni pluralizam traže tu sintezu društvene stvarnosti s priznanjem svih djelomičnosti, njihovih osebina i vrednosnih doprinosa, ali združenih u službi svega društva. Danas se u tom smislu govori o pluralizmu kao mnoštvu u jednom jedinstvu. To bi bilo neko minimalno jedinstvo, ali koje mora biti mnogo većeg stupnja, kaže Maritain, nego li ono liberalno-individualističkog doba s mehaničkim jedinstvom predano državi, da ga osigura.« ⁴⁴⁴

Prihvaća i Maritainovo shvaćanje razlikovanja naroda i društva ⁴⁴⁵ te navodi da je neke svoje misli preuzeo iz Maritainova djela *Čovjek i država*. ⁴⁴⁶

Na početku 1970-tih još jedan hrvatski politički emigrant i publicist, Gvido Saganić, govoreći o odnosu Crkve i države, upućuje na Maritainovu misao:

»Neki su hrvatski katolici previše dugo plivali baruštinama jozefinizma, pa su i neki mladi, čini se, njime još uvijek omamljeni. Neka proširuju svoje vidike, čitaju klasike modernog kršćanskog strujanja, pa će se, možda u čudu sresti i s ovim riječima glasovitog Jacquesa Maritaina još 1930: 'Ako je istina da kultura, na svom putovanju kroz vrijeme, prolazi ispod raznih konstelacija i horoskopskih znakova, onda se mora također reći, da je povijesno nebo ili povijesni ideal, pod

⁴⁴¹ Bonifacije Perović, *Društvo u svom ljudskom liku: vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1979). p. 16.

⁴⁴² Isto, p. 20.

⁴⁴³ Isto, p. 25.

⁴⁴⁴ Isto, p. 147.

⁴⁴⁵ Isto, p. 249.

⁴⁴⁶ Isto, p. 250.

kojim bi se uopće moglo zamisliti moderno Kršćanstvo, apsolutno različito od povijesnog neba ili historijske ideje srednjovjekovnog Kršćanstva. Različitosti na koje mislimo mogle bi se sažeti u slijedeću dvostruko temeljnu činjenicu: na ideološku činjenicu da je ideal ili mit 'ostvarivanja slobode' zamijenio u modernom razumu ideal ili mit 'snage u službi Bogu', i na stvarnu činjenicu da je civilizacija u Srednjem vijeku snažno podrazumijevala jedinstvo vjere, dok danas dozvoljava vjersku podijeljenost. Moglo bi se zato reći da osobitosti (i nedostaci) srednjovjekovnog Kršćanstva i one novog Kršćanstva, koje je samo mogućnost u moderno vrijeme, kao da se nalaze u obratnom odnosu jednih na druge, spojene u prvom slučaju s prevladavanjem znaka sile, a u drugom znaka slobode. Moglo bi se reći da primat Istine ili Crkve u civilizaciji, koji se mogao i morao postići pod svodom Srednjega vijeka na način strogog izvršavanja svih prava duhovne sile, mora, nasuprot, zamisliti pod našim povijesnim nebom, kao primat povjerenja i poštovanja osiguranog moralnim autoritetom'.⁴⁴⁷

Sociolog Željko Mardešić (pisao dugo pod pseudonimom Jakov Jukić) spominje Maritaina prikazujući kako je čovjek pokušao sagraditi svijet bez Boga, što je i uspio, ali je svijet ispaо zatvor i kavez za čovjeka. Napominje da je Berdjajev to nazvao 'samouništenje humanizma'. Rezonira da je moderni čovjek fatalno iskusio da ondje gdje nema Boga nema ni čovjeka. U takvu rekonstruiranju antropoteoze objašnjava:

»u najnovije vrijeme najviše je Maritain insistirao na kartezijanskim izvorima cijelog francuskog prosvjetiteljskog ateizma. Njegova analiza otkriva kartezijanski *Cogito* kao potencijalno ateističan i vodi nezabludivo od Descartesa do Sartrea. To vrijedi za većinu njegovih knjiga, a posebno *Trois réformateurs*, *Luther*, *Descartes*, *Rousseau* (Paris, 1925), *Le Songe de Descartes* (Paris, 1932), *Humanisme intégral* (Paris, 1936), *Court Traité de l'existence et de l'exstent* (Paris, 1947)«. ⁴⁴⁸

Mardešić podsjeća na Maritaina i u kontekstu manjinskog statusa kršćanstva u nekoj budućoj imaginarnoj industrijskoj civilizaciji. Iako se obično spominje ime Karla Rahnera kad se govori o manjinskom statusu budućeg kršćanstva, Mardešić podsjeća na to »da je još prije rata o tim stvarima, samo mnogo briljantnije, govorio i pisao Jacques Maritain, dakle, u vrijeme kad je to bilo manje razvidno nego što je danas.«⁴⁴⁹ U knjizi *Religija u modernom industrijskom društvu* opetuje stajalište iz članka »Na izvorima modernog mentaliteta:

⁴⁴⁷ Gvido Saganić, »Odnos Crkve i države u slobodnom društvu«, u: *** *Hrvatski razgovori o slobodi: Drugi simpozij 'Hrvatske revije' / srpanj 1971*, München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1974), pp. 159–175, na p. 172.

⁴⁴⁸ Jakov Jukić, »Na izvorima modernog mentaliteta: Requiem za osamljeni razum«, *Crkva u svijetu* 2/3 (1967), pp. 19–38, na p. 29.

⁴⁴⁹ Željko Mardešić, »Religija industrijske civilizacije (III)«, *Crkva u svijetu* 6/4 (1971), pp. 282–299, na p. 298.

Requiem za osamljeni razum« te nadodaje:

»Međutim, u najnovijoj knjižici *La signification de l'athéisme contemporain*, Paris, 1949, izgleda kao da Maritain napušta svoje omiljene filozofske razloge za pojavu ateizma i priklanja se više voljno-moralnim razlozima pa mu je u tome blizak Georg Siegmund u djelu *Der Kampf um Gott*, Berlin, 1960. i najbriljantiji analitičar suvremenog ateizma Henri de Lubac u *Le drame de l'humanisme athée*, Paris, 1945.«⁴⁵⁰

Pišući o zborniku u povodu 700. obljetnice smrti sv. Tome Akvinskog Jukić zauzima lucidan stav o suvremenom tomizmu i dosegu Maritainova mišljenja:

»Danas nije lako pisati o sv. Tomi Akvinskome. Da bi se u tome uspjelo, potrebno je posjedovati barem dvije stvari: prvo, odlično poznavati tekstove sv. Tome i, drugo, biti do kraja suživljen i s kulturom svojeg vremena. Bez prvoga nećemo nikada doći do autentične filozofije sv. Tome, a bez drugoga nećemo biti u stanju da Tominu nauku razumljivo prenesemo modermom čovjeku u njegovu trajnu duhovnu baštinu. A događa se, međutim, da upravo oni koji Tomu najbolje propovijedaju ne dopijevaju dublje spoznati kulturu svojega vremena, jer su zaokupljeni kulturom vremena u kojemu je živio Toma, kao i obratno: oni koji najodličnije stvaraju našu kulturu obično su od tomizma najudaljeniji. Tako se otvara rascjep između povijesnog tomizma i suvremene kulture, koji ne bi bio toliko znakovit da naša kultura u sebi ne nosi, na skriveni način, snažne tragove tomističke misli. Na žalost, ti tragovi ne dolaze od dodira današnjeg tomizma i kulture, nego zriju od samih izvorišta europske misaone tradicije. Zato netko – ako vjerno slijedi filozofiju Descartesa i Hegela – može biti bliži izvornom tomizmu, nego onaj koji iscrpljuje svoj napor u dobrom poznavanju njegovih tekstova i u majstoriji uspoređivanja. Možda više tomizma ima u Heideggera i Chardina, negoli u Garrigou-Lagrangea i Gardeila. Ne treba se onda čuditi što su mnogi suvremeni tomisti postali isključivo specijalisti za tekstove sv. Tome – neke vrste egzegete njegove ostavštine – a ne univerzalni poznavaoči mudrosti ili znanosti svojeg vremena i njihovi oduševljeni tomistički interpretatori. Stoga će oni u tolikoj mjeri biti zarobljeni izričajima i načinom mišljenja tradicionalne filozofije da će postati nemoćni domisliti tomistički sustav u novom načinu i primjerenijem izrazu. To često nisu uspjeli ni najbolji, a kad je uspjeh bio na pomolu, kao u J. Maritaina, slijedila je sumnja u filozofsku ortodoksnost. Tako se izvorni tomizam lomi između neplodne vjernosti i heretičkog uspjeha. Suočen s bitnim problemima europske misaone upitnosti, on u njoj ne prepoznaje odbleske vlastita napora, već potpunu otuđenost od tradicionalnih traženja i rješenja. Stoga – premda paradoksalno zvuči – treba reći da tomisti danas moraju biti vjerniji sv. Tomi i nevjerniji njegovim interpretatorima, jer je to jedini put da se otvore modernoj kulturi i njezinu tomističkom zahtjevu za aktualizacijom zbiljnosti i razumnosti.«⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Jakov Jukić, *Religija u modernom industrijskom društvu* (Split: Crkva i svijet, 1973), p. 67.

⁴⁵¹ Jakov Jukić, »Hrvatski dominikanci svojem naučitelju: zbornik u povodu 700. obljetnice

Novinar i publicist Ivica Mlivočič, dok piše o knjizi *Du Syllabus au dialogue* (1970) Jean-Françoisa Sixa, objašnjava povijest dijaloga Crkve i svijeta 1930-tih godina u Francuskoj:

»Na planu dijaloga crkve i svijeta tridesetih godina u Francuskoj se pojavljuje novo stajalište stanovitog broja francuskih katolika. Kršćanstvo za njih nije samo osobna stvar nego ga žele afirmirati u javnom i društvenom životu. Stoga oni uporno odbacuju suvremeno društvo i služe se raznim sredstvima da bi obnovili prošlost, pokušavaju identificirati kršćanstvo s određenim povijesnim formama. Međutim, neke skupine su među njima za pluralizam i dijalog u vlastitoj kući i u odnosu na druge. Taj dijalog nije harmoničan, daleko od toga, ali on je ipak postojao. Jacques Maritain i njegova koncepcija integralnog humanizma sve više dominira i inspirira, ona stvara klimu za širi dijalog. Mounier sa svojim univerzalnim ekumenizmom otvara nove horizonte svim autentičnim vrijednostima bez eklekticizma i kompromisa. Mounier je tako postao prorok dijaloga. U svim svojim djelima on insistira na temi istinskog dijaloga koji se sastoji u tomu da se ne odbija misao drugoga, ali da se ni ne integrira u vlastitu misao nespojivo, nego da to bude prigoda da svatko ispita svoje pozicije i tako participira u mislima drugoga. Iza toga je došlo do dijaloga s marksizmom. Do godine 1940. to je bio teorijski dijalog, do 1944. više praktični, a od 1950. nastupa smrt dijaloga s marksizmom do dolaska Ivana XXIII.«⁴⁵²

Iako je dobro opisao taj povijesni aspekt, ipak netočno ili, bolje rečeno neprecizno spominje Maritaina i u kontekstu *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima*:

»Deklaracija o općim pravima čovjeka 1948. g. otvara nove mogućnosti za dijalog. Maritain u smislu duha Deklaracije istražuje uvjete sklada misli i akcija između vjernika i ateista ne samo na ekonomskom i političkom području, nego mnogo šire. Riječ dijalog u suvremenom smislu počinje dobivati pravo građanstva i pojavljuje se godine 1948. prvi put u nekim edicijama. Dijalog se shvaća kao angažman svakog pojedinca i osobno pravo.«⁴⁵³

Treba napomenuti da je Maritain promišljao dijalog u tom smislu i prije Deklaracije te da je upravo on jedan od kreatora Deklaracije. Drugim riječima, nije *Univerzalna deklaracija* utjecala na Maritaina, već obratno.

U raspravi o krizi intelekta Ante Kusić, profesor filozofije na Teologiji u Splitu, slaže se s Maritainom da je najteža bolest našega vremena upravo ta 'kriza intelekta' s trima simptomima: agnosticizmom, naturalizmom i individualizmom. Potvrđuje Maritainov lijek protiv takvih oboljenja, odnosno da ga treba tražiti u restituciji intelekta u njegovoj prijašnjoj časti kao registratora

smrti sv. Tome Akvinskog, Zagreb, 1974«, *Crkva u svijetu* 9/2 (1974), pp. 192–194, na p. 192.

⁴⁵² Ivica Mlivočič, »Od Syllabusa do dijaloga«, *Pogledi* 2/7 (1971), pp. 157–162, p. 160.

⁴⁵³ Isto, p. 161.

istine i ograničavatelja samovolje.⁴⁵⁴ Podsjeća i na to da Maritain ističe kako je tomizam čija je izvorna orijentacija 'apsolutizam istine', u stanju moderirati skrajnji agnosticizam, naturalizam i individualizam.⁴⁵⁵ Kusiću je za razjašnjenje 'pseudoateista' relevantno Maritainovo djelo *La signification de l'athéisme contemporain*, u kojem tvrdi da su pseudoateisti oni koji vjeruju da ne vjeruju u Boga, mada u njega nesvjesno vjeruju, jer Bog kojega postojanje niječu zapravo i nije Bog, nego nešto drugo.⁴⁵⁶ Kusić u knjizi *Suvremena misao – izazov vjeri* raspravlja o nekim aspektima problematike vjere u suvremenoj duhovnoj situaciji. Po njemu, duhovnu situaciju našeg vremena obilježavaju nagli napredak znanosti, otkriće čovjeka u njegovoj veličini i raznim otuđenjima, pokušaji dovođenja vjere i znanosti u međusobne sukobe, lišavanje vjere od njezina teocentričkog usmjerenja, naglašavanje antropološkog značenja vjere, svođenje vjere na podsvjesnu strukturiranost, nijekanje ontičkih sadržaja vjere itd. Duhovnu situaciju našeg vremena sagledava u svjetlu tvrdnje da se vjera nalazi u pravoj vatri unakrsnih pitanja. U poglavlju o naturalističkom otuđenju, a što smatra umnim zlom, taj problem osvjetljava u neotomističkom Maritainovu duhu:

»Po mišljenju J. Maritaina – 'zlo od kojega boluje moderno doba jest – prije svega – umno zlo', jer se niječe objektivna i ontološka vrijednost naše spoznaje. Tim nijekanjem prekinuta je veza između razuma i njegova predmeta.«⁴⁵⁷

Kusić se vraća na Maritainovu tezu da tomističko učenje može spasiti intelekt od tih 'korijenskih zala', tj. od agnosticizma, naturalizma i individualizma, koje povezuje s naukom sv. Tome o objektivnosti spoznaje. Slijedom toga Kusić pokušava problem 'vjerodostojnosti' (ne)vjere predočiti, u duhu Maritaina, kritički, i u tome smislu – u 'pravome svjetlu', te se za potvrdu svojih teza poziva na više mjesta na Maritainov stav o agnosticizmu i tomizmu.⁴⁵⁸ U poglavlju o samokritičnosti u Crkvi i zahtjevima za 'teologiju rada' piše:

»Jacques Maritain je u svom djelu *Integralni humanizam* proročanski unio u kršćansko shvaćanje misao o 'historijskoj ulozi proletarijata'. U kontekstu te historijske uloge, fiksiranost 'društvenog poretka' biva zamijenjena 'nastajanjem strukture socijalnoga', koja mijenja tokove povijesti na temelju jedne kolektivne energije: nema poretka koji bi trebao vrijediti za vječna vremena. Radnička klasa,

⁴⁵⁴ Ante Kusić, »Neki aspekti suvremene 'krize intelekta'«, *Crkva u svijetu* 7/1 (1972), pp. 37–45, na p. 38.

⁴⁵⁵ Isto, pp. 39–40.

⁴⁵⁶ Ante Kusić, »Poteškoće i pokušaji definiranja nevjere«, *Crkva u svijetu* 14/1 (1979), pp. 22–33, na p. 29.

⁴⁵⁷ Isto, p. 31.

⁴⁵⁸ Isto, pp. 33, 35, 38.

razbuđena kolektivnom svijesću, osigurava 'sociološku bazu duhovnog promaknuća čovječanstva' – govori J. Maritain. To duhovno promaknuće, sastoji se u oblikovanju jedne nove karakterološke strukture čovjeka, a ta je 'interiorizacija općeg dobra', što onda proizvodi energiju koja organizira, diferencira, animira samu materiju, te oslobađa čovjeka od otuđenja prema mjeri njegova osobnog sudjelovanja na općem dobru.«⁴⁵⁹

Iako djelo nosi naslov *Personalistička etika*, franjevac Jakov Rafael Romić u tom svom djelu gotovo uopće i ne spominje filozofe personalističkog kruga. Tako Maritaina spominje samo u bilješci kad napominje da je iscrpan povijesnofilozofski prikaz etike napisao u djelu *La philosophie morale: Examen historique et critique des grands systèmes*.⁴⁶⁰

U članku »Kasno kršteni svetac« novinarka Smiljana Rendić za *Glas Koncila* piše o Maritainu povodom njegove smrti. Odmah na početku teksta konstatira:

»Jacques Maritain, najveći katolički filozof XX stoljeća, umro je 28. travnja ujutro u 91. godini života, u samostanu Male braće Isusove u seocu Rangeilu kod Tuluze, u južnoj Francuskoj. U tome samostanu živio je od 1960. nakon smrti svoje supruge Raïsse. Prije dvije godine bio je stupio u družbu Male braće Isusove, položivši redovničke zavjete kao brat laik. Umro je od srčanog udara.«⁴⁶¹

U toj prigodi Rendić podsjeća na to da je Maritain duboko utjecao na duhovnu formaciju tadašnjeg pape Pavla VI. te da se papa zauzeo za prijevod najvećega Maritainova djela *Integralni humanizam* na talijanski jezik. Novinarka prenosi i nedjeljni govor Pape od 29. travnja 1973. u kojem je rekao da je Jacques Maritain bio 'velik mislilac naših dana, učitelj umijeća mišljenja'; umro je sam i siromašan, a 'njegov glas i lik ostat će u tradiciji filozofske misli i katoličkog razmatranja'. Smiljana Rendić ističe da je Papa vjernicima pročitao i jedan kratki, dosad nepoznati Maritainov tekst. Misli da je to odlomak iz nekoga pisma ili kakva drugog spisa što ga je Maritain poslao Svetom Ocu. Rendić ga prevodi na hrvatski:

»Svaki profesor nastoji biti što točniji i što bolje informiran u svojoj posebnoj disciplini, ali on je pozvan najdublje služiti istini. Činjenica je da se od njega traži da prije svega ljubi istinu kao apsolutnost kojoj se potpuno posvetio. Ako je kršćanin, on time ljubi samoga Boga.«⁴⁶²

⁴⁵⁹ Isto, p. 56.

⁴⁶⁰ Jakov Rafael Romić, *Personalistička etika* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973), p. 19.

⁴⁶¹ Smiljana Rendić, »Kasno kršteni svetac: Jacques Maritain«, *Glas Koncila* 12/10 (1973), p. 7.

⁴⁶² Isto.

Rendić prenosi i odjeke Maritainove smrti. Između ostalog:

»Sa Jacquesom Maritainom umire najljepša glava suvremenog katolicizma, piše u jednome od prvih novinskih prikaza Maritainova lika nakon njegove smrti. Takve su i prve izjave velikih katoličkih umova u Francuskoj: tihe, ozbiljne, kao prosijane pobožnim divljenjem pred 'svetošću uma', o kojoj je već davno govorio književnik Charles du Bos govoreći o Maritainu. Kaže François Marty, kardinal nadbiskup pariški: 'Često mi je bio učitelj misli. Bio je kršćanin, slobodan u svome istraživanju, svakodnevno podložan riječi istine.' Kaže Jean Guittou, član Francuske Akademije, također veliki katolički filozof: 'Njegova smrt velik je gubitak za francusku i katoličku misao. To je kao baklja što nestaje u nebu kršćanskog svijeta'. Kaže drugi član Francuske Akademije, Wladimir d'Ormesson, koji je 1948. naslijedio Maritaina u službi francuskog ambasadora pri Svetoj Stolic: 'To je jedan od najvažnijih ljudi koje sam u životu upoznao. Svetac. U Rimu je ostavio dubok spomen. Pio XII veoma je ganuto govorio o njemu'.«⁴⁶³

Pošto je prenijela još nekoliko takvih izjava, Rendić dodaje da je Maritain bio sudionik francuskog katoličkog procvata, piše o životu s Raïssom, njihovom poznanstvu s Bloyom, krštenju, spominje da se o njemu govorilo kao i o mogućem kardinalu-laiku. Njezin nekrolog završava ovim riječima:

»Pedeset i šest knjiga napisao je kroz preko pol stoljeća svoga traženja i produbljivanja istine. Od prve (*Bergsonova filozofija*, 1914) do posljednje (*O Crkvi Kristovoj*, 1970) crta je uvijek ista, jasna, stroga, u slobodi duha, u vjernosti duše. Na tim knjigama odgojile su se najbolje katoličke energije između dva rata. Poslije Koncila iz svoje pustinjačke ćelije, stari je filozof ponovno uzbudio katolički svijet svojom velikom knjigom *Seljak s Garrone*. Nastale su polemike oko te knjige, bilo je prigovora da 'Maritain skreće desno'. Ali on, kako sam reče u svojoj posljednjoj knjizi *O Crkvi Kristovoj*, nije od dana svoga obraćenja skretao ni lijevo ni desno.«⁴⁶⁴

Raspravljajući o krivnji i grijehu kao temi suvremene književnosti svećenik Drago Šimundža, teolog i književni kritičar, ističe da se Mauriacov pristup razlikuje od Maritainova:

»Značajne su u tom pogledu Mauriacove riječi iz njegova eseja *Literatura i grijeh*: 'Ništa neće moći učiniti da grijeh ne bude sredstvo pisca, i strast srca njegova svagdašnja hrana'. Opisivati ih bez stanovitog 'izazova', kako nas poziva Maritain, veli Mauriac, može, bez sumnje, filozof i moralist, ali ne i književnik.«⁴⁶⁵

⁴⁶³ Isto.

⁴⁶⁴ Isto.

⁴⁶⁵ Drago Šimundža, »Pitanje krivnje i grijeha u suvremenoj književnosti«, *Crkva u svijetu* 9/3 (1974), pp. 263–277, na p. 272.

Taj Maritainov stav Šimundža komentira više puta i u knjizi *Problem Boga u suvremenoj književnosti*.⁴⁶⁶

I Josip Kribl, profesor filozofije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu i vicedirektor Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa u Zagrebu, u svojim tekstovima ponekad se poziva na Maritaina. Raspravljajući o egzistencijalnoj filozofiji, uviđa da se ona promatra i na jedan bliži način s obzirom na povijesni razvoj te da je Maritain svojevremeno pisao da je kartezijanska filozofija sva upravljena na esenciju kao 'ideju-sliku'. Kribl te Maritainove riječi prevodi na način da se može reći da je kartezijanska filozofija načelno esencijalno mišljenje i njen predmet je čista bitnost.⁴⁶⁷ U svojoj knjizi *Sloboda u egzistencijalnoj filozofiji Sorena Kierkegaarda, Nikolaja Berdjajeva, Karla Jaspersa* Kribl u literaturi navodi Maritainovo djelo *Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative*.⁴⁶⁸ Analizirajući vrijednosti Akvinčeve filozofije podsjeća da je njegovu filozofiju vratio 'korifej francuskog tomizma, Jacques Maritain' te citira Maritaina iz *Andeoskog naučitelja* o potrebi proširenja i zastupljenosti te filozofije u cijelom kulturnom svijetu. Kribl primjećuje:

»Naš zadatak nije da ocijenimo uspjeh tih Maritainovih misli u njegovoj domovini Francuskoj. Za naše područje možemo kazati da je ta filozofija ispala iz škola i da se ne nalazi u redovima svjetovne spekulativne djelatnosti, ali još uvijek preostaje pitanje: zašto je Crkva i sada preporučuje?«⁴⁶⁹

Marijan Valković, profesor na Katoličkom bogoslovnom fakultetu, spominje Maritaina 1972. godine u članku »Obitelj u misli Crkve danas«, iako će o njemu pisati nešto više tek u 1990-tima. U tom članku poziva se na Maritainovu tvrdnju da današnji čovjek, opijen raznim tehničkim uspjesima, kao da gubi identitet i dušu te zaboravlja da je danas prijeko potreban integralni humanizam na individualnoj i društvenoj razini.⁴⁷⁰ Sredinom 1980-tih Valković razmatra, a to će kasnije biti češće slučaj, Maritaina u kontekstu njegova 'suprotstavljanja' Drugom vatikanskom koncilu:

»Ima i danas ljudi koji na Zapadu nekako nastavljaju viziju sinteze, govoreći

⁴⁶⁶ Drago Šimundža, *Problem Boga u suvremenoj književnosti* (Split: Crkva u svijetu, 1983), pp. 204, 224.

⁴⁶⁷ Josip Kribl, »Berdajeva egzistencijalna filozofija«, *Bogoslovna smotra* 37/1–2 (1967), pp. 280–291, na p. 280.

⁴⁶⁸ Josip Kribl, *Sloboda u egzistencijalnoj filozofiji Sorena Kierkegaarda, Nikolaja Berdjajeva, Karla Jaspersa* (Zagreb: vlastita naklada, 1974), p. 12.

⁴⁶⁹ Josip Kribl, »Vrijednost Akvinčeve filozofije i autorealizacija čovjeka«, *Bogoslovna smotra* 48/3–4 (1979) pp. 279–288, na p. 280.

⁴⁷⁰ Marijan Valković, »Obitelj u misli Crkve danas«, *Bogoslovna smotra* 42/1 (1972), pp. 17–34, na p. 22.

poput Maritaina o 'novom kršćanstvu' (u kulturnom i političkom pogledu). Čini se da Drugi vatikanski koncil gleda na stvari prilično drukčije, ali posljednjih godina dobiva se dojam o jačanju tih tendencija, dakako uz poštivanje onih vrednota koje su nezaobilazne u modernom društvu.«⁴⁷¹

Isusovac Josip Antolović u tekstu o graditeljima suvremene teološke misli navodi:

»Ako postoji zakon povijesne dijalektike da teza rađa antitezu, a zatim da dolazi sinteza, onda je i srednjovjekovni teocentrizam rodio novovjekovni antropocentrizam, da dođe do poslijenovovjekovne sinteze u 'teocentričnom humanizmu', kako ga je filozofski formulirao Jacques Maritain, a teološki obradio Karl Rahner.«⁴⁷²

Anglist i teoretičar književnosti Miroslav Beker u *Modernoj kritici u Engleskoj i Americi*, u poglavlju o Thomasu Stearnsu Eliotu, spominje Maritaina:

»Godine 1926. Eliot je ustvrdio da je moderna tendencija u umjetnosti usmjerena prema nečemu što bismo u pomakanju boljeg termina mogli nazvati klasicizmom. U prilog svojoj tvrdnji o novoj tendenciji prema klasicizmu Eliot navodi imena kao što su Jacques Maritain, Charles Maurras, T. E. Hulme i Irving Babbitt. On priznaje da su to djelomice reakcionarni pisci, no, kao što kaže u osvrtu na posthumno djelo T. E. Hulmea (u komentaru u *Criterionu*, travanj 1924.), klasicizam u dubljem smislu riječi mora biti revolucionaran.«⁴⁷³

Iz kruga dominantne 'službene' marksističke filozofije o Maritainu, neotomizmu i personalizmu najbolji prikaz daje Andrija B. Stojković, profesor filozofije marksizma na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu u udžbeniku *Osnovi marksističke filozofije*. Knjiga je doživjela više izdanja, a prvo je objavljeno 1973. Iz te je knjige vidljivo da marksistima nije prihvatljiv egzistencijalizam, personalizam i tomizam, ali Stojković za razliku od mnogih drugih, ne poriče i ne omaložava te pravce, već iznosi njihov značaj, karakteristike i suprotnosti u odnosu na marksizam. Što se tiče razumijevanja osobe, on precizno utvrđuje:

»U prvom smislu, marksističkoj koncepciji ličnosti kao stvaraoca istorije neprihvatljivi su i (1) naturalističko svođenje čovjeka i društva na čovekovu 'nepromenljivu prirodu' i (2) relativističko negiranje bilo kakve čovekove prirode i njegovo svođenje na klasne i opštedruštvene odnose. Neprihvatljive su, dalje, koncepcije esencijalista (Hegel, H. Krige i drugi 'istinski socijalisti', M. Šeler, Ž. Mariten i dr), po kojima je čovekova suština dana pre i nezavisno od njenih empirijskih manifestacija, kao i koncepcije egzistencijalista (Sartre, Jaspers,

⁴⁷¹ Marijan Valković, »Krist, kultura, kontrakultura«, *Bogoslovska smotra* 55/3–4 (1985), pp. 306–331, na pp. 323–324.

⁴⁷² Josip Antolović, »Graditelji suvremene teološke misli«, *Obnovljeni život* 30/6 (1975), pp. 561–567, na p. 566.

⁴⁷³ Miroslav Beker, *Moderna kritika u Engleskoj i Americi* (Zagreb: Liber, 1973), p. 33.

Hajdeger i dr.) koji smatraju da čovek nema nikakvih suštinskih osobina već poseduje samo sposobnost da bira (apsolutnu slobodu volje).⁴⁷⁴

Stojković obrazlaže da postoje mnogobrojne kritičke primjedbe koncepciji marksističkog humanizma koje idu od točnih i opravdanih pa sve do totalne negacije takve koncepcije i njenog tretiranja kao antihumanizma:

»Kritike se odnose pre svega na njen navodni utopizam, mesijanizam i eshatologiju, o kojima su pisali Ludvig Voltman, Nikolaj Berdjajev, Bertrand Rasel, Žak Mariten, Andri Ze i dr. Po tim optužbama, marksizam nije dokazao nužnost komunističkog društva već samo iskazao želju njegovih tvoraca i sledbenika u njegovu ostvarljivost.«⁴⁷⁵

Pritom podsjeća na to da je cijeli niz ideologa negirao marksizam te da je Dragan Jeremić 1952. ustanovio 'celu skalu shvatanja ove vrste':

»Po B. Kročeu, E. Breijeu, G. Rišaru i dr., marksizam ne donosi ništa novo u odnosu na Hegelovu filozofiju, po drugima – u odnosu na engleske ekonomiste (G. Rišar, A. Ze, B. Rasel) i na socijal-utopiste (G. Rišar, A. Ze). Marksizam optužuju za pragmatizam (G. Rišar, Ž. P. Sartr, B. Rasel), za makijavelizam (B. Kroče, Žan Burdo, Ž. Mariten) i ničeanstvo (A. Verner, A. Kami, S. E. M. Džoud), za scijentizam (Sartr, Ž. Lakroa, Ž. M. Grevijo) itd.«⁴⁷⁶

Stojković svrstava u 'anaučno-antropološku orijentaciju' suprotnu marksizmu: 'filozofiju života', egzistencijalizam, personalizam, neotomizam te poglede svih religija. Ideološku bit personalizma sagledava kao pojavu sličnu egzistencijalizmu:

»I to je idealistički pravac ali sa još naglašenijim teističkim obeležjima koja idu do teodiceje. I zbog toga je on objektivno-idealistički zasnovan za razliku od subjektivno-idealističke usmerenosti egzistencijalizma. U svojim raznim varijantama personalizam polazi od kategorije 'ličnost' kao duhovnog praelementa bitka (slično Lajbnicovim monadama), kao primarne stvaralačke realnosti i najviše duhovne vrednosti. Stoga se u ovom pogledu na svet 'ličnost' tesno povezuje s bogom kao 'tvorcem sveta'. Nasuprot marksističkom i svakom drugom monizmu, personalizam ističe pluralističko shvatanje o prirodi kao celini duhova- 'ličnosti' različitog stupnja savršenstva nad kojima vlada bog kao 'vrhovna ličnost'.⁴⁷⁷

Svoju filozofsku upućenost u problem personalizma Stojković iskazuje i opisom različitih vrsta personalizma s obzirom na to odakle potječu:

»Način povezivanja 'ličnosti' sa bogom različit je kod pojedinih varijanata personalizma. Ruski personalizam (N. Berdjajev, L. Šestov, donekle N. Loski,

⁴⁷⁴ Andrija B Stojković, *Osnovi marksističke filozofije* (Beograd: Službeni list, 1973), p. 152.

⁴⁷⁵ Isto, p. 173.

⁴⁷⁶ Isto, p. 193.

⁴⁷⁷ Isto, p. 206.

N. Bulgakov i dr.) se povezuje s pravoslavnom, a američki personalizam (B. P. Boun, DŽ. V. Havison, M. B. Kalkins, A. K. Knudson, E. Š. Brajtmn i drugi, od 1920. okupljeni oko časopisa *Personalist*) se povezuje s protestantskom teologijom. Grupa francuskih personalista sa E. Munijeom, Ž. Lakrua i dr. na čelu (od 1932. okupljana oko časopisa *Esprit*) kao i nemački personalist V. Štern, engleski personalisti B. Kouts, H. V. Ker i dr. ne povezuju svoja shvatanja neposredno sa religijom i teologijom.«⁴⁷⁸

Stojković također smatra da je socijalna funkcija personalizma umnogome humanistička, ali apstraktna, teistička i konzervativna:

»U duhu idealističkog aktivizma personalisti ne samo da propovedaju, već se među njima neki i aktivno bore za svojevrstan preporod savremenog sveta i čoveka. Angloamerički personalizam priznaje krizu građanskog sistema vrednosti i čoveka, ali se nada u proporod zapadne kulture putem samousavršavanja ličnosti. Umnogome pesimistički orijentisani francuski personalizam (naročito Munije) nasuprot urbanoj civilizaciji stavlja srednjovekovnu opštinu i bori se protiv buržoaskog društva. Socijalnu aktivnost neguje i ruski personalizam poglavito sa pozicija dezorijentisane belogardejske emigracije. Većina personalista svoj socijalni zadatak ne vide u borbi za realnu izmenu društvenih odnosa a time i ličnosti već obratno – u izmeni ličnosti putem njenog ‘duhovnog samousavršavanja’, u kom cilju ruski i francuski personalizam prihvata hrišćanski princip ‘zajedničke aktivnosti čoveka s bogom’. Francuski personalisti su, međutim, (slično Sartru i drugim egzistencijalistima) prišli pokretu otpora tokom II svetskog rata a danas se zajedno sa egzistencijalistima bore protiv imperijalističke buržoazije i njenog ugrožavanja mira i buržoaske demokratije. Neki među personalistima priznaju značaj i epohalni uticaj marksističke filozofije, iako je ne prihvataju.«⁴⁷⁹

Tomizam Stojković karakterizira kao filozofski pravac nastao iz učenja katoličkog filozofa 13. stoljeća Tome Akvinskog, a neotomizam ovako:

»Neotomizam je enciklikom pape Lava XIII iz 1879. priznat za zvaničnu filozofiju katoličke crkve, koja odgovara hrišćanskim dogmama. Centar ove filozofije je u Visokom filozofskom institutu u Luvenu (Belgija), a veoma je raširena u nizu katoličkih zemalja sveta od Italije i Francuske do Zapadne Nemačke, SAD, Latinske Amerike i Španije. Najznačajniji jugoslavneski neotomisti su Ante Bauer, Stjepan Cimerman, Aleš Ušeničnik i dr. Najznačajniji predstavnici neotomizma su Žak Mariten, de Friz, J. Bohenski, Žan-Iv Kalvez, G. Veter i dr. Neotomizam shvata filozofiju kao ‘služkinju teologije’. U njemu su eklektički spojena osnovna učenja Tome Akvinskog sa delovima u teološkom duhu protumačene aristotelevske filozofije, učenja Kanta, Šelinga, Hegela, Bergsona, Huserla, Hajdegera i Jaspersa, a preuzeti su i elementi teološki protumačenih prirodnonaučnih teorija kao što su teorija relativnosti, teorija organske evolucije i dr.«⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Isto, pp. 206–207.

⁴⁷⁹ Isto, p. 207.

⁴⁸⁰ Isto, p. 207.

Iako marksistički filozof, Stojković završava tekst o neotomizmu riječima, potpuno suprotnim od Radmile Šajković, pripadnice istog marksističkog kruga:

»Neotomizam široko koristi rezultate savremenih nauka i poseduje visokoškolske ustanove u kojima se bavi naučnim istraživanjima, uključujući i izvorno izučavanje marksizma. Neotomisti neguju i discipline moderne filozofije koje su ideološki neutralne, npr. simboličku logiku.«⁴⁸¹

Slično promišlja i Branko Pavlović, srpski filozof, kad obrađuje filozofiju znanosti u Francuskoj:

»Na putu održavanja takvog stanja stvari vidno je nastojanje rimokatoličke crkve da se na svoj način uključi u nove tokove nauka. U duhu novih vremena katolička filozofija interpretira istoriju zapadne civilizacije tako da što više istakne svoju ulogu kontinuiranog nosioca i naslednika antičkog racionalizma. Suprotstavljanje koje su pozni sholastičari ispoljavali prema modernoj prirodnoj nauci, Žak Mariten je ocenio kao 'tragični nesporazum' (*un malentendu tragique*), ili čak i kao ludost: 'Ako se ima tačna ideja o suštinskom sadržaju matematičko-fizičkog saznanja razumeće se u kakvu su veliku ludost (*une grande folie*) zapadali pozni sholastičari suprotstavljajući mu se, kao da je ono bilo jedna filozofija prirode suprotna njihovoj filozofiji'«⁴⁸²

Iz bibliografije je razvidno da je Pavlović koristio Maritainovo djelo *Le songe de Descartes*.⁴⁸³

Vjekoslav Cvrle, nekadašnji veleposlanik Jugoslavije u Vatikanu, u knjizi *Vatikan u suvremenom svijetu* na nekoliko mjesta spominje Maritaina. Tako ističe da je kardinal Pietro Pavan u djelu *Democrazia e cristianesimo* razvio ideje slične reformatorskim idejama Jacquesa Maritaina,⁴⁸⁴ da je Montini (kasnije, papa Pavao VI.) preveo knjigu *Integralni humanizam*, 'koja je idealno poslužila kršćanskoj demokraciji',⁴⁸⁵ da se Papa za encikliku *Populorum progressio* (*O razvitku naroda*) služio istraživanjima francuskih teologa-sociologa, od kojih neke citira:

»To su Lebre (dominikanac), Chenu, Lubac i filozof J. Maritain, autor knjige *Integralni humanizam*«.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Isto, p. 208.

⁴⁸² Branko Pavlović, »Filozofija nauke u Francuskoj«, u: *Filozofske studije V* (Beograd, Filozofsko društvo Srbije, 1974), pp. 73–74.

⁴⁸³ Isto, p. 106.

⁴⁸⁴ Vjekoslav Cvrle, *Vatikan u suvremenom svijetu* (Zagreb: Školska knjiga, 1980), p. 94.

⁴⁸⁵ Isto, p. 108.

⁴⁸⁶ Isto, p. 163.

Cvrlje spominje i da je Wojtyła »rado čitao filozofsku literaturu – Kanta, Hege-la, Platona, Aristotela, Spinozu, Marxa, Maritaina itd. da bi se – kako je rekao jedan njegov biograf – osposobio da ‘čita i otkriva’ povijest.«⁴⁸⁷

U okviru zagrebačke izdavačke kuće Naprijed pokrenuta je biblioteka »Enciklopedija filozofskih disciplina«, u kojoj je 1981. objelodanjeno i dje-lo *Filozofija religije* Andrije Krešića, profesora filozofije u Sarajevu i šefa Odeljenja za filozofiju *Instituta za društvene nauke* u Beogradu. U toj knjizi pretencioznog naslova Krešić spominje brojne mislioce, ali iz teksta i popisa literature vidljivo je slabo poznavanje mislilaca i djela o kojima piše. Stavove je prenosio i prilagođavao iz ‘preglednih’ knjiga drugih, uglavnom stranih autora. Tako spominje Maritaina i Berdjajeva u nebitnom kontekstu, a iz teksta kao i iz popisa literature vidljivo je da nije upoznat ni s jednim njihovim djelom. Pišući o njima oslonio se posve na *Philosophy of Religion* (London, 1968) Foergea Bernethyja i Thomasa Langforda. O Maritainu Krešić piše:

»Tipičnu racionalizaciju vjere u besmrtnost duše zagovara Jacques Maritain pridržavajući se tomističke tradicije. U skladu s biološkom filozofijom Aristotela, Maritain upozorava da ljudska duša, za razliku od biljne i životinjske, nije samo supstancijalna forma ili entelehija tijela, nego je i duh, duhovna (nematerijalna) supstancija sposobna za egzistenciju mimo materije. Duhovna duša ne može trunuti, jer nema tvari; ne može se rastaviti, jer nema supstancijalnih dijelova; ne može izgubiti individualno jedinstvo, jer je samopostojeća; ne može izgubiti vječnu energiju, jer u sebi samoj sadrži sve izvore svoje energije. Ljudska duša ne može umrijeti. Kad ona već postoji, ne može nestati, mora postojati zauvijek, trajati beskonačno.«⁴⁸⁸

Novinar Ćiril Petešić u djelu propagandne naravi u kojem uzdiže nekoliko svećenika, uglavnom iz Istre, koji su stali uz komunistički pokret, osobito pozitivno sagledava Svetozara Rittiga zbog njegova stava prema Titu:

»Rittigu su vrlo dobro bila poznata stanovišta papinske enciklike protiv komunizma iz 1937, ali i opažanja francuskog filozofa i sociologa J. Maritaina i tolikih drugih, ‘koji su priznavali... pozitivne strane i vrijednosti marksist. društvenog sustava...’, kao i komentari na spomenutu papinsku encikliku, te ‘kako mi dušobrižnici dolazimo u vrlo teški praktični i životni odnos prema komunizmu’.«⁴⁸⁹

Publicist Božo Rudež, u drugoj polovici 1980-tih predsjednik Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Zagreba u članku »Uz tekstove o religiji i

⁴⁸⁷ Isto, p. 350.

⁴⁸⁸ Andrija Krešić, *Filozofija religije* (Zagreb: Naprijed, 1981), p. 140.

⁴⁸⁹ Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945* (Zagreb: Globus, 1982), pp. 152–153.

Crkvi«, a koji je bio svojevrsno izvješće, dobro prepoznaje kretanja u okviru kršćanstva:

»U tom smislu kršćanstvo se danas pokušava uključiti u iskustvo o ugroženom ljudskom identitetu, želeći dati svoj doprinos novom društvenom identitetu čovjeka. Ili kako je Maritain kazao da se kršćanstvo različito utjelovilo u ljudskom društvu: u srednjem vijeku na simboličan i figurativan način, u modernim vremenima na jedan dekorativan i izvanjski način, i da nadolazi vrijeme kada se u našoj epohi mora (ako želi nešto svjedočiti i značiti) utjeloviti na zbiljski i supstancijalni način.«⁴⁹⁰

Dominikanac Augustin Pavlović u prikazu knjige Tome Akvinskog *Izabrano djelo* podsjeća:

»Mnogi će se sjetiti, doduše, da na hrvatskom imamo već dvije knjige o sv. Tomi: *Andeoski naučitelj* (Zagreb 1936) Jacquesa Maritaina i *Otac zapadne kulture* (Zagreb 1939) koju je napisao engleski književnik G. K. Chesterton. No, koliko god one bile vrijedne, samo djelomično zadovoljavaju znanstvenim zahtjevima kako u pogledu izlaganja životopisne građe tako i u razumijevanju misaone poruke i književnog uređenja Tomina djela.«⁴⁹¹

Zdravko Mršić, publicist i hrvatski političar koji je nekada pisao pod pseudonimom Fran Urban, konstatira da je kršćanska, odnosno katolička misao u Francuskoj doživjela u prvoj polovici dvadesetog stoljeća neočekivani procvat. Iznosi da bi bilo možda bolje reći da je u to vrijeme katolička literatura bila neobično bogata i raznovrsna. Smatra da su se među veličinama francuskog duha na katoličkoj strani našli pisci koji su po svojoj plodnosti nadmašili liberalno-ateističke suparnike: Claudel, Daniel Rops, Maritain, Mauriac i Teilhard de Chardin.⁴⁹² Uviđa pak da je praktični ateizam zaposjeo Francusku u drugoj polovici dvadesetog stoljeća i postavlja retoričko pitanje da li su naponi francuske katoličke inteligencije bili uzaludni odlazeći u raspravu o shvaćanju kršćanstva Teilharda de Chardina.

Rajmond Kupareo u knjizi *Umjetnik i zagonetka života* priopćuje da ne namjerava raspravljati o položaju umjetnosti među vrlinama ljudskog uma (*virtutes intellectuales*), tim izvorima teorijske i praktične ljudske djelatnosti,

⁴⁹⁰ Božo Rudež, »Uz tekstove o religiji i Crkvi«, *Kulturni radnik* 35/5 (1982), pp. 37–39, na p. 38.

⁴⁹¹ Augustin Pavlović, »Tomo Vereš – Toma Akvinski, Izabrano djelo, izdao Globus, Zagreb, 1981.«, *Bogoslovska smotra* 51/4 (1981), pp. 562–564, na p. 563.

⁴⁹² Fran Urban, »Svijet je blagoslovljen u početku«, *Obnovljeni život* 37/3 (1982), pp. 284–296, na p. 284.

jer o tome još uvijek vrijedi klasično djelo *Art et scolastique* J. Maritaina.⁴⁹³ Ne želi pisati ni o odnosu umjetnosti i ćudoređa:

»O tom problemu nadugo i iscrpno raspravlja J. Maritain u knjizi *Art et scolastique*.«⁴⁹⁴

Pišući o dotadašnjim prijevodima djela Tome Akvinskog Tomislav Ladan zapaža:

»Prije rata u nas su prevedene dvije glasovite knjige o Tomi Akvinskome, jedna s engleskog, druga s francuskog jezika. Riječ je o djelima *Otac zapadne kulture* od Chestertona i *Andeoski naučitelj* od Maritaina. Tko je god čitao te knjige, odmah će vidjeti koliko se Vereš razlikuje od njih. Chesterton je najavio da će govoriti o Akvincu, a izgubio se u usporedbi između njega i Franje Asiškog, ne rekavši upravo ništa ni o Akvinčevoj filozofiji ni o njezinu značaju, osim nekoliko općih mjesta, tako te se njegova knjižica iscrpila u najavi kako će reći ono što nije rekao. Za razliku od te 'ocrtnice' pisane u duhu laganog engleskog esejizma iz prve četvrti našeg stoljeća, Maritain je dao opsežnije djelo, mnogo temeljitije, ali se previše zadržao na potrebi obnove tomizma, dok je i on preskočio predložiti narav, značaj i domašaj same Tomine filozofije, ili filozofije kao teologije. Naš auktor, Tomo Vereš, nije htio počinuti pogreške ni jednoga ni drugoga. Uostalom, i njegova je zadaća bila drukčija: on je imao načiniti prvi sustavan i upotrebljiv izbor iz cjelokupnoga Akvinčeva djela, uz isto toliko obavještajan koliko pregledan prikaz Akvinčeva značaja. I u tome je nedvojbeno uspio.«⁴⁹⁵

Da je stogodišnjica rođenja Jacquesa Maritaina kod nas prošla nezapaženo te da se navršava desetgodišnjica Maritainove smrti, javnost 1983. obavještava svećenik i književnik Žarko Brzić u mjesečniku *Veritas*. Smatra potrebnim sjetiti se toga 'duhovnog velikana i klasika filozofije 20. stoljeća, kako ga je nazvao *L'Osservatore Romano* (30. siječnja 1983.)', i pred čitatelje iznijeti nešto od bogatstva njegovih ideja i poruka. Prikazujući život i djelo Maritaina, služeći se tekstom Tome Vereša o sudbini Maritainova djela, kao Maritainovu povijesnu zaslugu vidi njegov doprinos kapitalnoj koncilskoj uredbi *Crkva u suvremenom svijetu*:

»Tu su došle do izražaja Maritainove zamisli kako se kršćani trebaju postaviti prema svijetu u kojemu žive. Zalagao se za dijalog sa svima kršćanima i svim ljudima dobre volje, usprkos razlikama koje nas dijele.«⁴⁹⁶

⁴⁹³ Rajmond Kupareo, *Umjetnik i zagonetka života* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982), p. 12.

⁴⁹⁴ Isto, p. 66.

⁴⁹⁵ Tomislav Ladan, *Parva mediaevalia* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983), pp. 213–214.

⁴⁹⁶ Žarko Brzić, »Jacques Maritain«, *Veritas* 22/5 (1983), pp. 14–15, na p. 15.

Dominikanac i filozof Hrvoje Lasić u članku »J. Maritain i E. Gilson, mislioci 'kršćanske filozofije'« obnavljanje filozofije religije u 20. st. smješta u vrijeme oživljavanja njemačkog idealizma. Pokretanjem fenomenologijske filozofije religije oživjela je i katolička skolastika, čija je filozofija religije bila gotovo na rubu propasti:

»Ipak svojim samostalnim djelima posebno su se na ovom području istaknuli R. Guardini, E. Przywara, J. Maritain, G. Marcel i drugi.«⁴⁹⁷

Lasić informira da je Maritain dosta pažnje i vremena posvetio pitanju kršćanske filozofije te da je svoja razmišljanja i polazišta s obzirom na problem filozofije prema kršćanstvu sabrao u djelu *De la philosophie chrétienne*, gdje se upustio u spekulativna pitanja o naravi filozofije te o intelektualnoj vrijednosti vjere. Smatra da Maritain tumači i predstavlja polazište zapadnih mislilaca kao što su Garrigou-Lagrange, Gilson, Marcel i drugi. Prenosi da Gilson u knjizi *L'esprit de la philosophie médiévale* piše da Maritain definira elemente znanstvenog rješenja problema kršćanske filozofije. Prikazuje Maritainov stav prema racionalističkom shvaćanju filozofije, čiji je predstavnik E. Bréhier, te Maritainu prihvatljivije Gilsonovo polazište:

»S obzirom na povijesni pristup filozofiji i kršćanstvu, Maritain misli kao i Gilson. Na kršćansku filozofiju Maritain primjenjuje klasičnu distinkciju između određene naravi i njezina djelovanja, ili između naravi i svojstva filozofije. Osobito inzistira na razlikovanju naravi filozofije (filozofija u sebi) i na stanju u kojem ona uistinu jest, posebno u ljudskom subjektu, i prema uvjetima postojanja i djelovanja u konkretnome.«⁴⁹⁸

Lasić ističe da Maritain upućuje na misao sv. Tome prema kojemu su supstancije same po sebi apstraktno određene, dok se njihove moći djelovanja poznaju po njihovim činima, a ovi opet po njihovim objektima. Interpretira da Maritain ne sumnja da važni pojmovi kršćanske misli spadaju u područje filozofije, iako ih neki filozofi ne priznaju izričito. Takvi su na primjer pojam stvaranja (*creatio*) i pojam naravi. Kao posebno vrijedno pažnje Lasić smatra Maritainovo gledanje na konkretno stanje filozofije iz kojeg se filozofira:

»Ono je odlučujuće u konačnom ishodu filozofiranja, čak mijenja donekle sadržaj o kojem se filozofira. Maritain smatra da u svakoj velikoj filozofiji postoji jedna mistična težnja (aspiracija) vrlo sposobna da je izbaci iz njezina ritma.«⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Hrvoje Lasić, »J. Maritain i E. Gilson, mislioci 'kršćanske filozofije'«, *Obnovljeni život* 39/2 (1984), pp. 97–112, na p. 97.

⁴⁹⁸ Isto, p. 104.

⁴⁹⁹ Isto, p. 106.

Lasić zaključuje da Maritain, kao i Gilson s povijesnog aspekta, dopuštaju postojanje jedne kršćanske filozofije, koja je sama filozofija, ukoliko je postavljena u apsolutno karakteristične uvjete postojanja i djelovanja, gdje je kršćanstvo postalo misaoni subjekt. Analizira Maritainovo stajalište da postoji ne samo kršćansko stanje za ljudski subjekt koji misli, za filozofa, već i za filozofiju, što znači da nema samo kršćanskih filozofija, nego da postoji jedna kršćanska filozofija. Lasić zaključuje da ovom problemu Maritain pristupa s posve filozofskog aspekta, uzimajući u obzir Gilsonovo povijesno polazište:

»Na kršćansku filozofiju primjenjuje klasičnu distinkciju između određene naravi i njezina djelovanja, strogo razlikujući narav od svojstva filozofije. Smatra vrlo važnim naglasiti da različite okolnosti i stanja u kojima se filozofira bitno utječu na sadržaj filozofiranja. Smatra da u svakoj filozofiji postoji mistična težnja, vrlo sposobna da izbaci filozofiju iz njezina postupka. Pojavom kršćanstva filozofija se susrela s novom stvarnošću nadnaravnog obilježja, koja će uvelike utjecati na razvoj ljudske misli. U kršćanskom poretku filozofija je u prednosti, jer je u mogućnosti više produbljivati ovu mističnu težnju, koju ona sama ne može ostvariti.«⁵⁰⁰

Lasić uočava da se Maritain ne slaže s neotomistima, koji smatraju da je tomistička filozofija samo racionalna, a ne kršćanska, te da zbog toga pojam 'kršćanska filozofija' nema smisla. Naprotiv, Maritain smatra da je kršćanska filozofija moguća i da ima smisla zahvaljujući naravi i svojstvu filozofije.

U članku »Humanizam u svjetlu filozofije religije« Lasić se primarno osvrće na mišljenje Antonin-Dalmacea Sertillangesa, francuskog filozofa i teologa kojeg su mnogi držali vodećim francuskim katoličkim filozofom nakon Maritaina. Lasić pri tome na više mjesta spominje Maritaina. Uočava da s obzirom na vjeru i autonomiju filozofije Sertillanges drži da se filozofija može bez opasnosti za svoju autonomiju uključiti u tumačenje vjere, jer se u filozofiji kao i u teologiji može imati povjerenja u vjerske istine:

»Filozofija ih uzima kao danost u kojoj otkriva svoje vlastite principe, a zahvaljujući njihovu proučavanju i sama napreduje u svom razvoju. U tom smislu može se s Pascalom reći za teologiju da je 'centar svih istina' s kojima treba biti povezan, ako se želi održati i napredovati u istini. U takvim uvjetima potpuno je opravdano čuveno Augustinovo polazište *fides quaerens intellectum* kao najviši stupanj filozofije, ili dobro pogođeni Maritainov izraz za filozofiju 'državna sekretarica teologije', koja ne može propustiti priliku a da se ne obogati položajem svoje vrhovne vlasti. Bez ikakve sumnje teološko služenje filozofijom jača i izoštrava razum u njegovim vlastitim istraživanjima. Sertillanges ne samo da dopušta nego i zagovara sretni utjecaj religije na filozofiju kao i njezino uplitanje

⁵⁰⁰ Isto, p. 111.

u znanost, tj. uvođenje objavljenih čina istog principa vjere i teoloških metoda u normalno tkivo i proces filozofske znanosti.«⁵⁰¹

Lasić zaključuje da Sertillanges, slijedeći u filozofiji i teologiji sv. Tomu:

»polazi u svom razmišljanju od bića kao prvog što intelekt spoznaje, a ta ga spoznaja nužno upućuje na prvo Biće, prvi Uzrok svega što postoji, na Boga, te da se u poimanju kršćanske filozofije osvrće na mišljenje svojih suvremenika (M. Blondela, J. Maritaina, E. Gilsona), preuzimajući od njih sve što je u skladu s Tominim shvaćanjem filozofije i teologije.«⁵⁰²

2.5. Razdoblje 1989–2000.

Za razdoblje 1989–2000. karakteristična su četiri prijevoda značajnih Maritainovih djela: *Cjeloviti humanizam*,⁵⁰³ *Filozofija povijesti*,⁵⁰⁴ *Čovjek i država*⁵⁰⁵ i *Tri reformatora*.⁵⁰⁶ Pojavljuje se i nekoliko prijevoda članaka ili izvadaka iz Maritainovih djela: u *Kani* je objavljen izvadak iz *Cjelovitog humanizma* pod nazivom »Duhovni temelji totalitarnog načela«,⁵⁰⁷ časopis *15 dana* donosi prijevod djela *Georges Rouault*,⁵⁰⁸ a u časopisu *Hrvatska obzorja* objavljena su prva dva od niza Maritainovih tekstova: »Danteova nevinost i sreća«⁵⁰⁹ 1996. i »Tri epifanije kreativne intuicije« 1997.⁵¹⁰

U pogovoru djela *Cjeloviti humanizam* Marko Kovačević donosi osnovne informacije o Maritainu te ovo djelo označuje kao najpoznatije Maritainovo filozofsko djelo:

»Ono produbljuje neke teme što ih je Maritain obradio u spisima iz filozofije društva i kulture i nagoviješta temeljna načela njegove političke filozofije. Nastalo je u međuraću, u vrijeme duhovne, intelektualne, gospodarske i političke krize. To je doba špenglerovskog sumraka zapadnjačke civilizacije, vrijeme

⁵⁰¹ Hrvoje Lasić, »Humanizam u svjetlu filozofije religije«, *Crkva u svijetu* 21/4 (1986), pp. 399–411, na p. 404.

⁵⁰² Isto, p. 310.

⁵⁰³ Jacques Maritain, *Cjeloviti humanizam* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989).

⁵⁰⁴ Jacques Maritain, *Filozofija povijesti* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1990).

⁵⁰⁵ Jacques Maritain, *Čovjek i država* (Zagreb: Globus – Školska knjiga, 1992).

⁵⁰⁶ Jacques Maritain, *Tri reformatora* (Split: Laus, 1995).

⁵⁰⁷ Jacques Maritain, »Duhovni temelji totalitarnog načela«, *Kana* 20/6 (1989), p. 7.

⁵⁰⁸ Jacques Maritain, »Georges Rouault«, *15 dana* 39/3 (1996), pp. 16–25.

⁵⁰⁹ Jacques Maritain, »Danteova nevinost i sreća«, *Hrvatska obzorja* 4/1 (1996), pp. 65–80.

⁵¹⁰ Jacques Maritain, »Tri epifanije kreativne intuicije«, *Hrvatska obzorja* 5/4 (1997), pp. 889–906.

krize liberalne demokracije, duboke gospodarske krize kapitalističkog poretka i uspona različitih totalitarnih, kvazireligijski obojenih ideologija, integralnog nacionalizma, fašizma, nacizma i staljinizma. To je Maritainovo djelo kritički osvrta na zapadnjačku kulturu od srednjeg vijeka do naših dana. Pri tome Maritainu služe tri temeljna pojma: nepovrativost povijesnog tijeka, cjeloviti humanizam i novi kršćanski svijet.⁵¹¹

On posebno pojašnjava razliku između vremenitoga i nadvremenitoga reda:

»Kultura i civilizacija Maritainu su istoznačnice i one pripadaju svjetovnome, vremenitom redu; autonomne su s obzirom na duhovni, nadvremeniti ili natpovijesni red, ali nisu od njega posvema otcijepljene; duhovno nadahnjuje, usmjeruje vremenito ne dokidajući njegovu samostalnost. Stoga Maritain razlikuje dva pojma: pojam kršćanstva (*christianisme*) i pojam kršćanskog svijeta (*chrétienté*). Prvi pojam odgovara duhovnome redu (vjera, Crkva, kraljevstvo Božje), drugi vremenitome (kultura, civilizacija, svjetovno društvo). Premda se ta dva reda razlikuju, oni nisu posvema odijeljeni; vremenito je otvoreno nadvremenitome, od njega prima poticaje i konačnu svrhu. Pa premda nije moguće posvema ostvariti kraljevstvo Božje u vremenu, moguć je, po Maritainu, odsjaj evanđelja u povijesti.«⁵¹²

U Kovačevićevu tumačenju, Maritain suprotstavlja novi kršćanski svijet i cjeloviti humanizam srednjovjekovnome kršćanskom svijetu i novovjekovnom dobu. Glavne značajke Maritainova novog kršćanskog svijeta bile bi personalizam, komunitarnost i pluralizam, nadahnute temeljnim kršćanskim vrednotama slobode, ljubavi i bratstva. Kovačević razjašnjava da personalističko obilježje Maritainu znači nesvodivost ljudske osobe na grupu i njezinu nepodredivost grupi, bilo da je riječ o obitelji, radnoj grupi, naciji, državi, rasi ili klasi. Komunitarnost mu znači nadilaženje individualizma i izdvojenosti u zajedništvu, a pluralizam prevladavanje na istoj vjeri zasnovanoga homogenog srednjovjekovnog društva ili silom stvorene prividne homogenosti u doba protureformacije i starog režima ili unutar ovostoljetnih svjetovnih kvazireligija.

U zaključku Kovačević sažima poruke Maritainovih djela nekad i danas:

»Bez obzira na izvjesne nijanse i tananosti, neke su Maritainove postavke postale zajedničkim dobrom pokoncilskih katoličkih sredina, primjerice odnos Crkve i svijeta, znanosti i vjere, poimanje vjerske slobode, uloga laika u svijetu i način njihova angažiranja. Stoga one, unatoč oštru i polemičnu tonu, ne izazivaju i ne zbunjuju kako su to činile u međuraću, kad je prije pedesetak godina objelodanjen *Cjeloviti humanizam*. No premda je nastalo u određenu vremenu, njime obilježeno i u nj ukorijenjeno, ovo djelo i dalje zrači svojom snagom i izvornošću, daje duboke uvide u prošlost i nagovještava, bez naivne utopičnosti, moguću, premda

⁵¹¹ Marko Kovačević, »Pogovor«, p. 370.

⁵¹² Isto, p. 371.

ne svagda i svugdje ostvarivu budućnost. I, kao svako ozbiljno filozofsko djelo, izaziva nesporazume i potiče osporavanja.«⁵¹³

Tomo Vereš i u zadnjim trenucima propasti socijalizma nastavlja marksistima pružati ruke. U djelu *Pružene ruke: Prilozi za dijalog između marksista i kršćana* iz 1989. objašnjava:

»Na najvišoj razini, unatoč tome što je papa Pijo XI. u enciklici *Divini Redemptoris* od 19. ožujka 1937. osudio ateizam u komunizmu, on je i poslije objavljivanja te enciklike izrazio spremnost da se prihvati pružena ruka komunista. Francuskim biskupima je u prosincu 1937. rekao: 'Francuskim katolicima se mnogo govori o pruženoj ruci... Možemo li prihvatiti tu ruku koja nam je pružena? Moj odgovor bi bio potvrđan: pružena ruka se ne odbija, ali ne na štetu istine'.«⁵¹⁴

Ovaj odgovor Vereš uzima iz Maritainova djela *Christianisme et démocratie*, objavljenog 1943. Ovdje je bitno napomenuti da Maritainov odgovor ne potvrđuje potrebu pružanja ruku komunistima bezuvjetno. Izrečen je tijekom Drugog svjetskog rata i u sebi uključuje da se ne ide na štetu istine, a Maritain se u mnogim svojim drugim djelima jasno određuje da komunizam i istina nisu spojivi. Vereš potom žali što u nas još nije izašao iz tiska prijevod Maritainova djela *L'homme et l'état* te citira i Maritainovu misao o negativnim efektima poistovjećivanja nacije i države, a što nužno dovodi do totalitarne države.⁵¹⁵ Želi da tu misao pročita što veći broj marksista i kršćana i time potiče da se to djelo prevede na hrvatski jezik i objavi. Uvjeren je da je barem nekim marksistima, na primjer politolozima, taj stav poznat i da im je čak i to djelo poznato, pa su i oni sa svoje strane mogli dati svoj prilog kako bi se stišale neke strasti 'u bazi', koje su plod puke neobaviještenosti. Pisac podsjeća da su njegovi prilozi za dijalog između marksista i kršćana nastajali u raznim prigodama i u rasponu od oko petnaest godina, pa ih tako treba i primiti, kao plod okolnosti i vremena.⁵¹⁶

Vereš se osvrće i na Grlićev *Leksikon filozofa*, a njegova završna ocjena glasi:

»Ali vrijeme je da zaključimo naš osvrt na ovaj *Leksikon filozofa*, jer, iskreno govoreći, iz njega ionako nećemo doznati ništa novo i vrijedno ni o drugim katoličkim i kršćanskim filozofima. Za našega autora, na primjer, i Jacques Maritain, 'najpoznatiji francuski neotomist', samo je 'borbeni katolik', 'koji je polemizirao <...> braneći ortodoksnu dogmatsku crkvenu filozofiju'.«⁵¹⁷

⁵¹³ Isto, p. 375.

⁵¹⁴ Tomo Vereš, *Pružene ruke: Prilozi za dijalog između marksista i kršćana* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1989), p. 10.

⁵¹⁵ Isto, pp. 13–14.

⁵¹⁶ Isto, p. 14.

⁵¹⁷ Isto, p. 184.

Podsjetivši da je poznato kako je francuski filozof i medievalist Étienne Gilson neumorno dokazivao da je kršćanska filozofija očigledna činjenica povijesti filozofije, Vereš sažima Maritainov pristup tom pitanju:

»Jacques Maritain se u biti složio s Gilsonovom tezom, ali ju je znatno proširio i produbio. Prema njegovu mišljenju, kršćanska filozofija nije toliko stvar određenih nosilaca u povijesti filozofije, nego cijele filozofije kao takve – pogotovo na Zapadu – u posljednjih devetnaest stoljeća svoga postojanja.«⁵¹⁸

Ponavlja i Lasićevu tezu da je u katoličkom svijetu filozofija religije doživjela pravi preporod tek u prvoj polovini 20. stoljeća, i to pod utjecajem tomističke obnove, s jedne strane, te Schelerove fenomenologije i Heideggerove misli o bitku, s druge strane. Kao glavne nosioce toga preporoda izdvaja Ericha Przywaru, Romana Guardinija, Jacquesa Maritaina, Karla Rahnera i Bernharda Weltea.⁵¹⁹ Naglašava i to da nije točno da je poslije II. svjetskoga rata razumski pristup problemu Boga iščeznuo iz filozofsko-teološkog mentaliteta u Crkvi i u svijetu. Podsjeća da se samo na njemačkom i francuskom jezičnom području može navesti više značajnih djela koja su nastala upravo u poslijeratnom razdoblju. Kao primjer navodi i Maritainovo djelo *Approches de Dieu*.⁵²⁰

U knjizi *Razmišljanja jednog kršćanina* Vereš samo na jednom mjestu, i to usputno spominje Maritaina. U poglavlju »Je li rat neizbježan« govori da je razumljivo što se projekt politički ujedinjena svijeta ponovo pojavio upravo nakon kataklizme II. svjetskog rata, kao jedino spasonosno rješenje, koje je snažno podržao i papa Pavao VI. svojim govorom u Ujedinjenim narodima 4. listopada 1965. Za pojam 'politički ujedinjen svijet' upućuje u bilješki na Maritainovo djelo *Čovjek i država*.⁵²¹

Tekstovi romanista Radovana Grkca u *Maruliću* odaju bolje prepoznavanje znakova vremena, ali i sagledavanje Maritaina u širem kontekstu. Grkčevi članci objavljeni tijekom 80-tih godina izlaze objedinjeni u knjizi *Odsjevi kršćanske kulture* 1992. Iz ove knjige upućujemo na neke njegove spomene Maritaina, koji ranije nisu spomenuti, a objavljeni su u časopisu *Marulić*. Između ostalog, Grgec tumači:

»Humanizam, obogaćen nadvremenskom snagom evanđeoske poruke, jest kršćanski humanizam, kako bi rekao Jacques Maritain, humanizam koji se ne odnosi samo na čovjeka kakav on jest, nego kakav bi morao biti.«⁵²²

⁵¹⁸ Isto, pp. 265–266.

⁵¹⁹ Isto, p. 427.

⁵²⁰ Isto, p. 441.

⁵²¹ Tomo Vereš, *Razmišljanja jednog kršćanina* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 2000), p. 43.

⁵²² Radovan Grgec, *Odsjevi kršćanske kulture* (Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda, 1992), p. 26.

»Humanizam naših starih humanista Česmičkog, Šižgorića i Vrančića, dobiva novu dimenziju u kršćanskom humanizmu Marka Marulića, kao što u našem vremenu humanizam racionalista i agnostika dobiva svoj ispravak i nadopunu u humanizmu Maritaina, Gilsona, Kettelera, Newmana, Guittona i drugih kršćanskih mislilaca i javnih radnika.«⁵²³

»Pružajući ljudsko i kršćansko svjedočanstvo svojim osobnim i javnim životom takve su ličnosti dale velik doprinos kršćanskoj Evropi u novim prilikama i ostavile neizbrisiv pečat svoje prisutnosti u javnom i kulturnom životu novog vremena. Nitko ne može prijeći preko prisutnosti i svjedočanstva jednoga Montalemberta, Veuillota, Péguya, Bloya, Maritaina, Chestertona, Papinija, Joergensena, Claudela, G. Marcela, Manninga, Bussa, Bernanosa, Mauriaca, G. Greenea, J. Greena, D. Fabrija, P. Emmanuel, Th. Mertona, Eliota, Mouniera i tolikih drugih predstavnika kršćanske misli u kulturi i javnom životu novijega vremena.«⁵²⁴

»Bez sumnje će, nakon lutanja i dezorijentacije u književnosti i umjetnosti, doći do neke 'katarze' ukoliko humanistička kultura nadživi tehničku civilizaciju i 'robotizaciju'. U tom će slučaju i opet biti plauzibilno i 'moderno' metafizičko objašnjenje estetike i umjetnosti jednog Aristotela, Tome Akvinskog ili Maritaina, po kojemu duša umjetnikova stvara nešto novo u umjetničkom djelu, a to je djelo analogno božanskom stvaralaštvu i po svojim odlikama i božanskim atributima Ljepote, Istine i Dobrote.«⁵²⁵

»Ideali herojskog i kršćanskog humanizma, tj. integralnog humanizma, sve su aktualniji. Kršćanski moral i etika vraćaju nam zaboravljene evanđeoske vrijednosti ljubavi i pravde. Jacques Maritain, autor *Integralnog humanizma* i *Seljaka s Garonne*, jedan od vodećih mislilaca našega vremena i predstavnik katoličkog laikata na Drugom vatikanskom saboru, dao nam je model teocentričnog humanizma koji nipošto ne zanemaruje svjetovne vrednote. Cijenimo ga i kao preteču Koncila i kao kritičara nekih postkoncilskih zastranjenja.«⁵²⁶

»U naše vrijeme svijetlili su kao učitelji svjetovnjaci Maritain, Guitton i mnogi drugi kršćanski pisci, među koje smijemo ubrojiti niz naših književnika svjetovnjaka okupljenih u HKD sv. Jeronima, a sada sv. Ćirila i Metoda.«⁵²⁷

»Prije pedesetak godina (točnije 1936) snažno je odjeknulo Evropom objavljivanje poznatog djela Jacquesa Maritaina *Integralni humanizam*. Iako prijevod toga djela treba kod nas tek sada izaći, Maritainova misao nije nipošto prekrivena prašinom zaborava. U HKD-u, naprimjer, uvijek se o Maritainu mnogo govorilo i pisalo. Možemo se pohvaliti kako nismo propuštali ni jednu priliku a da ne spomenemo Maritaina i značenje njegova djela za nas. U prosincu 1980. na međunarodnom skupu u Parizu govorili smo o tom značenju Tomo Vereš, Ante

⁵²³ Isto, p. 29.

⁵²⁴ Isto, p. 34.

⁵²⁵ Isto, p. 34.

⁵²⁶ Isto, p. 125.

⁵²⁷ Isto, p. 156.

Kusić i ja. O našim referatima pisala je tada francuska dnevna štampa. Verešov i moj referat objavio je i *Marulić*. Čak je i AKSA (koja, čini se, pomno pazi da ne spomene *Marulić*, *Danicu* ili HKD) donijela o rečenom skupu kratak izvještaj... Ni danas, dvadesetak godina nakon Koncila i pedesetak godina nakon prvog objavljivanja *Integralnog humanizma*, nitko ne može zanijekati aktualnosti te dragocjene knjige. Doduše, *Integralni humanizam*, valja 'čitati' i 'iščitavati', kako se to danas obično kaže, prvenstveno u kontekstu vremena u kojemu je nastao. Međutim, mnoge Maritainove misli iz tog djela (naročito one koje se tiču autonomije vremenitih vrednota i analize suvremenog totalitarizma) još su uvijek itekako aktualne. Upravo po njima je Maritain preteča našeg vremena i II. vatikanskog koncila.⁵²⁸

»U vremenu kad slavimo veliki jubilej Kijevske Rusije dolaze sve više do izražaja koncepcija jedinstvene Evrope od Atlantika do Urala, tako draga Ivanu Pavlu II. Obnovivši primat duhovnog Evropa može obnoviti i sebe u cjelini i jedinstvu. U društveno-vremenitom redu to je ono novo kršćanstvo o kojemu piše Maritain, to je nada za društvo na pragu trećeg milenija, za društvo personalističkog, pluralističkog i komunitarnog značaja. Tu se nalazi i nada za uspjeh nove evangelizacije, odnosno reevangelizacije, za obraćenje srdaca i 'moralnu revoluciju'. Revolucija, kako reče Péguy, bit će moralna ili je neće biti. Novo kršćanstvo u duhu herojskog, pluralističkog, personalističkog i komunitarnog humanizma razlikuje se od srednjovjekovnog, koje je živjelo od ideala Svetog Rimskog Carstva, kao što se razlikuje i od bizantskog ili islamskog ideala sprege svjetovnog i duhovnog imperija toga vremena. To su vrlo dobro shvatili oni koji su Maritainove ideje počeli propagirati u svojoj sredini, kao npr. Mons. Montini, kasniji papa Pavao VI, pristaše Don Sturzovih 'demokršćanskih' ideja ili sljedbenici Mouniera (koji je pošao korak dalje od Maritaina). Iz tih krugova dodoše i predstavnici 'kršćanske politike' kao De Gasperi, Adenauer, Michelet, Schumann ili E. Frei iz Chilea (kojega je Maritain vrlo cijenio). Shvativši da je moguće samostalno prožimanje vremenitih vrednota evanđeoskom porukom u javnom životu, shvatili su da postoji i 'kršćanski način' vođenja javnih poslova, tj. kršćanska politika, otprilike u onom smislu u kojemu su to poimanje formulirali dokumenti II. vatikanskog koncila.... O značenju Maritainove misli (u koju valja svakako uključiti i upozorenja iz njegova *Seljaka s Garonne*) za tadanju situaciju u svijetu (ali i za današnje vrijeme) govore tu najbolji poznavaoци Maritainova djela, kao npr. Carlo Bo, Antonio Pavan, Marco Ivaldo, Ramon Sugranyes i dr., ističući srodnost Maritainovih i don Sturzovih stavova (autonomija vremenitih vrednota, primat osobe, vrijednost demokracije i etika ekonomije), a isto tako i srodnost Maritainove filozofije sa stavovima suvremenih 'filozofa bitka', 'etičara' i 'hermeneutičara'. Direktno ili posredno, Maritainove su misli utjecale i na naše svećenike i laike, posebno na neke članove Katoličke akcije i nasljedovatelje Mahniča i Kreka. Naravno, i njihovo djelovanje, kako smo već to više puta naglasili, valja gledati u 'kontekstu njihova vremena'. Maritainova sintetska

⁵²⁸ Isto, p. 180.

misao i njegov, u krajnjoj liniji, teocentrički humanizam danas se 'čitaju' nešto drugačije nego prije dvadesetak ili tridesetak godina.«⁵²⁹

»Nešto prije toga (28-31. X. 1991) na simpoziju o kršćanstvu i europskoj kulturi, koji je trebao da bude priprema sinode, govorilo se također o nekim bolnim aspektima toga problema, o čemu je predsjedavajući, kardinal Poupard, predsjednik Papinskog vijeća za kulturu, dao sljedeću izjavu: 'Nakon pada Berlinskog zida prešli smo od pretjeranog oduševljenja na pretjerani pesimizam. Svjedoci smo zaprepašćujućeg bombardiranja Dubrovnika bez odgovarajuće reakcije intelektualaca. Za vrijeme rata u Španjolskoj protestirali su protiv bombardiranja Guernike Mauriac, Bernanos, Maritain, Picasso. I danas treba da se vratimo veličanstvenoj izmjeni ideja i kulturnom ozračju koje je oduvijek karakteriziralo Europu'.«⁵³⁰

U 1990-im Radovan Grgec je u svojim tekstovima također često spominjao Maritaina. Dio tih tekstova objavljen je u knjizi *Odsjevi kršćanske kulture II*. Tako o ulozi kršćanskoga humanizma piše:

»Jedan od pionira suvremene kršćanske misli i preteča svih suvremenih demokršćanskih koncepcija, Jacques Maritain, znao je vrlo dobro da bez etičke kontrole ta arena slobode postaje često ratna klaonica i stoga je isticao kršćanski i integralni humanizam kao regulator i korektiv svih ekonomskih, socijalnih i političkih strujanja.«⁵³¹

Iznosi i točno zapažanje o demokršćanskoj Europi neposredno nakon rata:

»Demokršćanska Europa nakon II. svjetskog rata našla je svoj put preporoda i obnove, obuhvativši u sebi pozitivne strane konzervativnog, liberalnog i socijalnog katolicizma, ali obrativši se demokraciji u skladu s personalizmom Mouniera i Maritaina. De Gasperi, Schuman i Adenauer na tim su načelima gradili novu Europu. Možda je i sadašnja kriza demokršćanstva samo kriza rasta i puta prema solidarnosti?«⁵³²

Povezuje Maritaina i Mahatmu Gandhija:

»Jedan od najvećih apostola nenasilja u našem stoljeću, Mahatma Gandhi, govorio je da je 'kukavičluk gori od nasilja'. Njegova stanovišta bila su bliska kršćanskim nazorima kakvi se nalaze se u ishodištu personalističkoga demokršćanstva jednoga Maritaina ili Mouniera, koji su znali da se demokršćanska praksa mora razlikovati i od totalitarizma i od kapitalizma.«⁵³³

⁵²⁹ Isto, pp. 182–183.

⁵³⁰ Isto, p. 326.

⁵³¹ Grgec, Radovan. *Odsjevi kršćanske kulture II* (Zagreb: HKD Sv. Jeronima, 2007), p. 50.

⁵³² Isto, p. 105.

⁵³³ Isto, p. 113.

Suočava se i pitanjem o djelovanju demokršćanske političke stranke:

»Još je teže naći odgovor kako u suvremenom društvu 'obrazovati' (demo)kršćansku stranku. Za Jacquesa Maritaina to je stranka evanđelja koja respektira načela vjere i morala. Tu prilično rigoroznu poziciju Maritain je još više produbio potkraj života u svom *Seljaku s Garonne*, pripisujući neuspjeh stranaka koje se nazivaju kršćanskima općem neuspjehu kršćanske politike. Etienne Borne, njegov učenik i prijatelj, demokršćanin i 'blondelovac', pristaša Sangnierova *Sillona* i kasnije MRP-a, optužio je stoga Maritaina zbog klerikalizma. Pa ipak, Maritain će ostati učitelj i inspirator svih demokršćanskih pokreta i stranaka, putokaz kako se i u vremenima poslije vladavine 'kršćanluka' može kapitalizam socijalizirati, a socijalizam liberalizirati, što je razvidno i iz njegove nedavno objavljene korespondencije s Borneom. Mounierov personalizam i Maritainov 'integralni humanizam' i danas su u ishodištu (demo)kršćanskih inspiracija sinergije politike i socijalnog nauka.«⁵³⁴

Pišući o demokršćanstvu pita se:

»Mogu li kredibilitet (demo)kršćanstva u svijetu vratiti oni za koje je politika sve prije nego služba i vjernost načelima? Da su živi Papini, Chesterton ili Maritain, Starčević ili Stepinac, Dossetti, De Gasperi ili Schuman, La Pira, Merz ili Eckert, biskup Lang ili o. Ante Antić, što bi rekli o našoj vjeri, poštenju i vjernosti?«⁵³⁵

Grgec opetovano povezuje Maritaina i Bernanosa:

»Možda nitko od pisaca našeg stoljeća nije u pashalni misterij ušao tako duboko kao Georges Bernanos, i to upravo u svojim kapitalnim djelima *Dnevnik seoskog župnika* i *Razgovori karmelićanki*. Jacques Maritain naročito je cijenio njegov roman *Pod suncem Sotoninim*. Opus i život su mu cijenili također De Gaulle i Mounier.«⁵³⁶

O Maritainu i Riceuru zapaža:

»Etički i principijelni relativizam i indiferentizam napada danas poput kakve osteoporoze okvirni kostur naših uvjerenja. Pa ipak, veliki mislioci našega vremena kao Maritain ili Paul Riceur, ljudi jakih uvjerenja, bili su ponizne i ljubazne osobe, otvorene i za autokritiku, što se ne bi moglo reći za mnoge djelatnike našega vjerskoga tiska, hrabre u kritiziranju prevrtljivih političara, ali vrlo oprezne ako treba kritizirati nered i propuste 'u vlastitom dvorištu'.«⁵³⁷

⁵³⁴ Isto, p. 119.

⁵³⁵ Isto, p. 170.

⁵³⁶ Isto, p. 173.

⁵³⁷ Isto, p. 226.

Opisujući odnos Crkve prema modernom relativizmu i darvinističkom utilitarizmu razmišlja:

»Danas se Crkva mora konfrontirati s (post)modernim relativizmom i darvinističkim utilitarizmom, te ponovno postati ono što je bila kao Crkva siromašnih i mučenika, tj. jednima sablazan a drugima ludost, što su vrlo dobro uvidjeli teolozi i mislioci kao Joseph Ratzinger ili Edith Stein, pisci kao G. K. Chesterton, Leon Bloz ili Georges Bernanos, te svi oni koji su, kao Blondel ili Maritain (u *Seljaku s Garonne*) shvatili da se 'srcem vjeruje' Ta šokantna retorika i danas skandalizira progresiste i pobornike nihilističkog skepticizma, dekonstrukcije, smrti Boga i čovjeka. Paradoksalno, upravo ti skeptici i nihilisti, da se poslužim Maritainovim riječima, 'kleče pred svijetom', diveći se racionalističkim i empiričkim dostignućima avangardne znanosti.«⁵³⁸

O odnosu Pape Pija XII. i njegovoj borbi protiv komunizma navodi:

»Papa Pio XII. je boj protiv komunizma doživljavao kao svoje posebno poslanje. Ta je bitka odredila njegovo papinstvo. Kao što je primijetio Jacques Maritain, Pio je vjerovao kako mu je životno poslanje zapadnu uljudbu spasiti od komunizma. Poslije Drugog svjetskog rata bitka između vjere i komunizma za Papu je poprimila razmjere konačnog i presudnog sukoba. Borba protiv komunizma postala je svrhom katoličke vjere. Poput Maritaina, i britanski i američki visoki predstavnici pri Svetoj Stolici postali su toga svjesni.«⁵³⁹

Moralni teolog Marin Srakić, kasnije nadbiskup đakovačko-osječki, spominje Maritaina u kontekstu ljudskih prava i Ujedinjenih naroda. Podsjećajući da pri ozbiljnom razmišljanju o uvjetima pravednoga i trajnoga mira u svijetu prvo pada na pamet zamisao o nadnacionalnoj organizaciji narodā, nastavlja:

»U ovom času takva je nadnacionalna svjetska organizacija izvan područja mogućnosti. Ipak jedan filozof bi izdao svoju dužnost kad ne bi dodao da je takva stvar, danas doduše nemoguća, ipak potrebna i da se bez nje ne bi mogla ni zamisliti izgradnja pravednoga i trajnoga mira. Te je riječi izgovorio J. Maritain 1948. godine. Danas, četrdeset godina poslije toga, možemo ih samo potvrditi i dodati da bi nam govor o miru ostao apstraktan i preopćenit s lijepim nakanama a slabim plodovima, kad bi se zanemarila konkretna međunarodna akcija i kad se ne bismo osvrtni na postojeće svjetske organizacije. Ne bi bila dovoljna neka filozofska ili kulturna vizija pitanja koja bi ostavila po strani svagdašnji praktični rad. Još više, to je pitanje preraslo interes pojedinca i nacije i postalo opće, svjetsko; za njega moraju dati svoj doprinos svi, i vizionari pacifisti i diplomati realisti. Nije dovoljno vikati: 'Ne više rata, nikad više rata! Mir, mir neka vodi

⁵³⁸ Isto, p. 253.

⁵³⁹ Isto, p. 393.

sudbinu naroda i čitavog čovječanstva.' Nije dovoljno niti nešto raditi; treba zajednički raditi; štoviše, organizirano raditi pod vodstvom svjetskog 'nadležstva koje bi bilo kadro uspješno djelovati na pravnom i političkom području'. U naše vrijeme to je nadležstvo Organizacija Ujedinjenih Naroda (OUN), zajedno s drugim općim ili regionalnim forumima i strukturama bez kojih je pravedan i trajan mir nezamisliv«. ⁵⁴⁰

Maritaina Srakić tom prigodom citira iz *Discours pour l'ouverture de l'Assemblée de l'Unesco à Mexico*.

Marko P. Đurić, pravnik, esejist i publicist iz Beograda, ekumenist i zagovornik međureligijskog dijaloga, u članku o otuđenju i razotuđenju u marksizmu i kršćanstvu, raspravljajući o problemu grijeha tvrdi da grijeh, pogađajući cijeloga čovjeka, slabi i razum, zbog čega se čovjek i intelektualno udaljava od Boga. Misli da je zbog toga Maritain u svojoj 'lucidno pisanoj knjizi' *Āndeoski naučitelj* pisao o 'umnom zlu' kao jednoj od karakteristika našega vremena:

»Pri tome će ovaj francuski filozof neotomističke provenijencije misliti na pojavu suvremenih filozofskih pravaca posredstvom kojih će se čovjek toliko intelektualno otuđiti od Boga da će posumnjati i u njegovo postojanje. S tim u vezi Maritain kaže: 'Zlo od kojega boluje moderno doba jest umno zlo, počelo je u umu, a sada je zahvatilo i samo njegovo korijenje... Kao što se u času grijeha razbila čitava harmonija ljudskog bića zato što je najprije bio povrijeđen red kojemu je razum bio podređen... Razum misli da je u tome njegova vrlina što zabacivši teologiju... zabacuje i metafiziku kao znanost, što se odriče Prvoga Uzroka'«. ⁵⁴¹

Đurić ističe i Maritainovu spoznaju da on samo u tomizmu vidi mogućnost izlječenja modernog uma od njegovih otuđenosti: agnosticizma, naturalizma i individualizma.

U *Obnovljenom životu* Josip Antolović objavljuje prikaz života i opusa Jacquesa Maritaina. Pored biografskih podataka donosi i neke refleksije na Maritaina i njegova djela. Navodi da je njemački publicist, hagiograf i povjesničar kršćanske literature Gisbert Kranz kazao za Maritainovo djelo *Seljak s Garonne* da se »uobičajene etikete 'desničar' ili 'ljevičar', 'konzervativac' ili 'progresist' na tu knjigu ne mogu primijeniti.« ⁵⁴² Prenosi i stav Svena Stolpea, čelnika švedskih katoličkih pisaca, pripovjedača, esejista, biografa i kritičara, koji je u poznanstvima s francuskom katoličkom obnovom i sam prihvatio

⁵⁴⁰ Marin Srakić, »Izgradnja svjetske zajednice – obavezan put mira«, *Crkva u svijetu* 24/3 (1989), pp. 214–231, na p. 214.

⁵⁴¹ Marko P. Đurić, »Problem otuđenja i razotuđenja u marksizmu i kršćanstvu«, *Crkva u svijetu* 24/4 (1989), pp. 321–329, na p. 322.

⁵⁴² Josip Antolović, »Jacques Maritain – život i djelo«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 275–278, na p. 277.

katolicizam:

»Jedva da je moguće pisati francusku duhovnu povijest, a da se na pročelje ne stavi Jacques Maritain. Nitko nije kao on kročio svojim putem i s tako nepokolebljivom dosljednošću i nitko nije kao on s takvom energijom i s tolikim uspjehom zahvatio u sudbinu svojih suvremenika da bi ih priveo Kristu.«⁵⁴³

Na kraju članka Antolović prepoznaje Maritainovu aktualnost:

»naročito u njegovu 'integralnom humanizmu', koji je – jer je nadahnut na evanđeoskim načelima – jedini sposoban graditi zajedničku Europu, onu od Atlantika do Urala – za koju se zauzimao već Charles de Gaulle, onu koja nam je svima zajednička kuća – kako je to rekao Mihail Gorbačov, i onu koja ima zajedničke kršćanske korijene, kako to reče Ivan Pavao II, pozivajući na traženje tih zajedničkih korijena kako bismo izgradili društvo, o kojemu su sanjali Dostojevski, Solovjev i Berdjajev, da spomenemo samo neke iz istočnog dijela našeg kontinenta. Mislim da su idejne pretpostavke za izgradnju takve Europe prisutne baš u Maritainovom 'integralnom humanizmu', a taj je, prema samom piscu 'jedan novi humanizam, koji nema više ništa zajedničko s buržujskim humanizmom, a nije ni neka dinamika ili imperijalizam rase, klase ili nacije. To je naprotiv humanizam što zahtijeva od ljudi da se žrtvuju za bolji život svoje braće ljudi te za stvarno blagostanje zajednice ljudskih osoba'. Zauzimajući se za taj i takav humanizam, Maritain je postao novovjekli prorok...«⁵⁴⁴

U povodu objavljivanja knjige *Cjeloviti humanizam* srpski publicist, vjerski analitičar i prevoditelj Mirko Đorđević utvrđuje da je Crane Brinton u knjizi o povijesti zapadne misli odredio zaista visoko mjesto Maritainu. Đorđević smatra da Maritain takvo mjesto zaslužuje, ta da on nije ni tomist ni neotomist, već kako on sam sebe naziva – da bi želio biti paleotomist:

»Svojim duhovnim naporom on uistinu 'miri Milost i prirodu, veru i razum, teologiju i filozofiju'.«⁵⁴⁵

Okrenut realnosti višeg reda, onoj prvotnoj iz koje druge realnosti proistječu, Maritain se, po Đorđeviću, kreće po crti duhovnog nemira koji u sebi spaja srednjovjekovnu žudnju za Bogom s modernom radoznalošću čovjekovog duha:

»Uostalom, ma kako ga određivali, da li kao doktrinarnog tomistu ili mislioca koji sebe ne opterećuje dogmama, Mariten zrači svježinom jedne angažovane misli, angažovane naravno u najboljem smislu te reči. Nesvakidašnja snaga spekulaci-

⁵⁴³ Isto, p. 277.

⁵⁴⁴ Josip Antolović, »Jacques Maritain – život i djelo«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 275–278, na p. 278.

⁵⁴⁵ Mirko Đorđević, »Integralni humanizam: U povodu objavljivanja knjige *Cjeloviti humanizam* KS 1989«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 279–283, na p. 279.

cije, crpljena neposredno iz svetoga Tome, kod njega se spaja sa permanentnim svedočenjem trajnih istina naše, hrišćanske vere.«⁵⁴⁶

Đorđević ocjenjuje da se u *Cjelovitom humanizmu* nalazi bit Maritainove misli, a ono je nastalo 1936. i obilježava vrijeme Maritainova susreta s Berdjajevom i krugom oko časopisa *Esprit*, što ga i navodi na to da neke njihove ideje usporedi, posebno one koje su usporedili i sami u osobnim susretima i svojim spisima. Pri tome uviđa:

»Onoliko koliko jedan Mariten iskoračuje iz tradicionalne latinske kulture, toliko Berdjajev smelo zakoračuje u tu istu kulturu, pa su, prema tome, razlike u duhovnom poreklu nešto što im nimalo nije smetalo. U svakom slučaju, tu se spajaju moć zapadne spekulacije i blistava 'igra uma' sa nekom egzistencijalnom žudnjom za novim odgovorima pred novim znacima u vremenu.«⁵⁴⁷

U vezi s integralnim humanizmom, Đorđević kaže:

»Nasloljen na vrela izvornog tomizma, ali jednako okrenut i modernim vremenima, taj se mislilac suvereno kreće od spekulacije do onoga što se čita u egzistencijalnom – u svakodnevnicu.«⁵⁴⁸

Srpski publicist smatra da su u Maritainovu djelu posebno vrijedne povijesne analize humanizma i naglašava da je Maritainov zaključak sasvim jasan – integralni humanizam nije uopće humanizam ako nije teocentričan. Svoj prikaz Đorđević zaključuje promišljanjem o Maritainovu razumijevanju slobode:

»Reč je, naravno, kod Maritena o hrišćanski shvaćenoj slobodi. Na njenim temeljima zasniva i duhovni identitet Evrope, one prošle, koja je živela i još živi krizu humanizma ili veliku dramu ateizacije, kao i one buduće, za čiju izgradnju upravo Mariten nudi obilje opomena. A ta će se Evropa graditi na duhu pluralizma, na sigurnim temeljima jedino mogućega zajedništva – zajedništva u različitosti. A najprije na duhu slobode, one slobode kako je mi hrišćani i shvatamo, o kojoj je onaj neumorni agitator i propovednik iz Tarsiza sveti apostol Pavle kazao u Poslanici Galatima: 'Stojte dakle u slobodi kojom nas Hristos oslobodi, i ne dajte se opet u jaram ropstva uhvatiti'«.«⁵⁴⁹

Pred početak Domovinskog rata, naslućujući slom socijalizma, Tomislav Sunić, profesor, pisac, politolog i prevoditelj tada djelujući u Sjedinjenim Američkim Državama, upozorava na to da liberalizam Hrvatima, Srbima i ostalim narodima može donijeti više nesreće nego Atila i komunizam zajedno. U tom

⁵⁴⁶ Isto, p. 279.

⁵⁴⁷ Isto, p. 279.

⁵⁴⁸ Isto, p. 280.

⁵⁴⁹ Isto, pp. 282–283.

negativno intoniranom tekstu prema liberalizmu dotiče se i pitanja ljudskih prava te spominje i Maritaina:

»O biblijsko-talmudsko-kršćanskim uzrocima ljudskih prava postoji velika literatura: njemački jurist pozitivist, Georg Jellinek tvrdi da 'su ljudska prava religioznog podrijetla', Pol Castel kaže, da su 'ljudska prava nastavak mozaičkih kodova'. Katolički filozof J. Maritain vidi u ljudskim pravima nastavak na propovijedi Sv. Paula Galaćanima i Korinćanima.«⁵⁵⁰

Godine 1991. objavljeno je izdanje *Sto godina katoličkog socijalnog nauka: Socijalni dokumenti Crkve*, koje je uredio Marijan Valković, a sadržava relevantne socijalne dokumente Crkve. Zanimljivo je da u preglednom i opširnom uvodnom tekstu Valković ne spominje Maritaina, iako navodi brojne druge katoličke mislioce. U dodatku, u popisu djela s područja 'Humanizam, osoba, društvo, rasizam, klase' nalazi se samo Maritainov *Cjeloviti humanizam*.⁵⁵¹ Iste godine, u okviru iste, tada vodeće katoličke izdavačke kuće, posve drugačiji pristup ima dominikanac Franjo Šanjek, profesor crkvene povijesti također na Katoličkom bogoslovnom fakultetu. U knjizi *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru* u »Kronološkom pregledu zbivanja« navodi tri važna događaja u svijetu za 1927. godinu: da je Charles Lindbergh aeroplanom *Spirit of Saint Louis* preletio Atlantik, da je Martin Heidegger objavio *Bitak i vrijeme*, a Jacques Maritain *Prvenstvo duha*.⁵⁵² Ovdje se može primijetiti, a to je svojstveno recepciji Maritaina u Hrvatskoj, da je njegova uloga negdje zapostavljena, a negdje prenaplaćena.

Nekoliko godina kasnije Valković, pozivajući se na Maritainov *Cjeloviti humanizam*, tvrdi:

»Stoga su temeljna načela socijalnog nauka Crkve, kao izraz 'integralnog humanizma', kako je to govorio Maritain i za njim mnogi drugi, čak i crkveni dokumenti, smjerodavna za uistinu humanu socijalnu politiku.«⁵⁵³

U članku »Solidarnost i pravda kao temelj socijalne države«, objašnjavajući misli katoličkog socijalnog nauka o državi, Valković razjašnjava:

»Tradicionalni nauk katoličke socijalne misli da je država kao politička institucija naravnog podrijetla, a ne samo ugovornog, iako su njezini oblici i modali-

⁵⁵⁰ Tomislav Sunić, »Ostvarena utopija: liberalizam«, *Hrvatska revija* 40/2 (1990), pp. 384–394, na p. 390.

⁵⁵¹ ***, *Sto godina katoličkog socijalnog nauka: Socijalni dokumenti Crkve*, ur. Marijan Valković (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991), p. 748.

⁵⁵² Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. st.)*, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991), p. 497.

⁵⁵³ Marijan Valković, »Socijalni nauk Crkve i socijalna politika«, *Revija za socijalnu politiku*, 1/1 (1994), pp. 15–23, na p. 18.

teti podložni raznim promjenama, danas demokratskoj proceduri, koju i Crkva prihvaća, s određenim kašnjenjem (Pio XII: *Socijalni dokumenti Crkve*, 1991, 91–105). Jacques Maritain, u katoličkim krugovima velik borac za demokraciju već od tridesetih godina, čak će reći da je demokracija ‘evanđeoska vrednota’. Dostojanstvo i primarnost čovjeka kao osobe i njegova naravna ljudska prava i nezaobilaznost »posrednih tijela« (osobito obitelji) učinit će da gledanje na državu kao naravnu instituciju bude u socijalnom pogledu u granicama nužnog i korisnog, iako ne možemo previdjeti da su mnogi u vrijeme nedostatno razvijenog osjećaja za povijesni razvoj ljudskih institucija olako opravdavali postojeće oblike države i legitimirali postojeću vlast.«⁵⁵⁴

Valković smatra da katolička pozicija stoji načelno i vrijednosno između dviju koncepcija modernih država, između država nadahnutih liberalnim kapitalizmom i onih nadahnutih socijalizmom, a da im katolička misao pruža nužnu dopunu i produbljenje, kako bi Maritain rekao, u perspektivi ‘cjelovitog’ humanizma.⁵⁵⁵ U raspravi o kritičkoj ulozi Crkve i teologije u politici Valković razjašnjava da je Drugi vatikanski koncil zahtijevao da etički stavovi kršćana moraju biti usmjereni prema ‘spasenju svijeta’ te da treba ispraviti i prevladati individualističku etiku. Po Valkoviću konkretizacija tog usmjerenja zna poprimiti oblike koji mogu biti sporni:

»Zbog toga imamo u teološkim krugovima i raznih smjerova. Jedni govore o ‘novom kršćanstvu’ u doba demokracije. Predstavnik toga smjera mogao bi biti poznati filozof Jacques Maritain.«⁵⁵⁶

U bilješci upućuje na djela *Cjeloviti humanizam i Čovjek i država* te primjećuje da je Maritainov utjecaj bio poprilično opao nakon Koncila, ali ga neke struje u Crkvi stalno oživljavaju.

U članku »Europa, kršćanstvo i Crkva« Valković detaljnije piše o padu i oživljavanju interesa za Maritaina. Navodi da je izgledalo da će na ruševinama fašizma i nacionalsocijalizma Europa usmjeriti prema *nouvelle chrétienté*. O tome je sanjao Maritain, samo što je, doduše, očekivao *nouvelle chrétienté* u Americi kao zemlji budućnosti. U bilješci Valković pojašnjava:

»Maritain je proveo u Americi dvadesetak godina te joj je posvetio ‘ljubavno pismo’ u knjizi *Reflexions on America*, 1958. (kao i dvjesta godina ranije njegov sunarodnjak Tocqueville u djelu *O demokraciji u Americi*). Nedvojbeno su velike Maritainove zasluge za recepciju demokracije u Katoličkoj crkvi... Kažu da je za

⁵⁵⁴ Marijan Valković, »Solidarnost i pravda kao temelj socijalne države«, *Revija za socijalnu politiku*, 3/3–4 (1996), pp. 217–238, na p. 220.

⁵⁵⁵ Isto, p. 221.

⁵⁵⁶ Marijan Valković, »Kritička uloga Crkve i teologije u politici«, *Politička misao* 32/3–4 (1995), pp. 93–111, na p. 107.

Pavla VI. on bio jednostavno kršćanski 'philosophus' (kako je Tomi Akvinskome bio Aristotel). Nakon Koncila pao je interes za Maritaina, osobito nakon knjige *Le Paysan de la Garonne* (1966), ali u novije vrijeme neke struje u Crkvi opet se na nj sve više pozivaju. Brojni kongresi, instituti i društva proučavaju i šire njegovu filozofsku misao.⁵⁵⁷

Također pripominje da su nakon Koncila mnogi »kritizirali Maritaina s obzirom na njegov, kako su govorili, zastarjeli navještaj 'novog kršćanstva', jer se društvo i civilizacija razvijaju u pluralističkom i svjetovnom kontekstu i u Americi i u Europi, te kršćani i Crkva trebaju naći svoje mjesto na nov način«.⁵⁵⁸

O Maritainovu krivom shvaćanju Drugog vatikanskog koncila i novog u Crkvi piše Valković i u članku »Etos, etika i eshaton«, pozivajući se na djelo *Il problema del nuovo nella teologia morale* L. Alvarez-Verdeza, u kojem novo u Crkvi nije uvijek imalo naklonost prihvaćanja, a posebice navodi Tertulijana, sv. Bernarda te Maritaina:

»starog laika', 'Seljaka s obala Garonne', koji je u pokoncilsko vrijeme osobito udario po profesorima kao širiteljima te zarazne bolesti, što će onda mnogi ponavljati. Maritain je s pravom mogao prozvati neke ljude i pojave i, kako on kaže, 'njihovu kronolatriju', ali je drugo pitanje donosi li i naše vrijeme, kao 'teološko mjesto', nešto 'novo' za razvitak i obogaćenje kršćanskog života.«⁵⁵⁹

Gajo Petrović, profesor na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, u knjizi *U potrazi za slobodom* sabrao je rasprave u kojima analizira nekoliko novovjekovnih i modernih mislilaca. U raspravi »Simone Weil: u potrazi za slobodom« spominje i Maritaina:

»Istina je među potrebama duše stavljena na posljednje mjesto, ali se ističe da je potreba za njom 'svetija' od bilo koje druge. Ovo odavanje priznanja istini svakako je simpatično, ali se mjere za njeno održavanje zamišljaju dosta neobično. Kao prva mjera predviđa se uspostavljanje specijalnih sudova za zaštitu istine, koji bi javno osuđivali svako ogrešenje o istinu koje se moglo izbjeći, a u slučaju recidiva i zle volje krivca mogli bi ga osuditi na zatvor ili na robiju. Među prvima pred sud bi, po njenom mišljenju, morao doći katolički filozof Jacques Maritain, i to zbog tvrdnje, sadržane u njegovoj najnovijoj knjizi, da 'najvećim antičkim misliocima nije ni padalo na pamet da osude ropstvo'. Po Simone Weil, budući da postoji jedna Aristotelova rečenica koja tu tvrdnju (po njenom mišljenju) konkluzivno pobija ('neki tvrde da je ropstvo apsolutno suprotno prirodi i

⁵⁵⁷ Marijan Valković, »Europa, kršćanstvo i Crkva«, *Bogoslovska smotra* 65/3–4 (1996), pp. 399–437, na p. 420.

⁵⁵⁸ Isto, p. 421.

⁵⁵⁹ Marijan Valković, »Etos, etika i eshaton«, *Riječki teološki časopis* 5/1 (1997), pp. 125–146, na p. 140.

umu') sud bi trebao da osudi Maritaina zbog laži i 'užasne klevete protiv jedne cijele civilizacije', a sve dnevne i nedjeljne novine, časopisi i radio morali bi objaviti osudu suda i eventualni odgovor Maritaina, samo, po njenom mišljenju, odgovora u ovom slučaju ne bi moglo biti.«⁵⁶⁰

Branko Bošnjak u *Povijesti filozofije*, u poglavlju »Angažiranost filozofije i nova pitanja« spominje neotomizam, a kao tipične zemlje za taj pravac Francusku i Belgiju. Među predstavnike ubraja i Jacquesa Maritaina te navodi da je bio francuski ambasador u Vatikanu, a od njegovih djela ističe: *Antimoderne, Trois reformateurs, Religion et culture, Le docteur Angélique, De Bergson à Thomas d'Aquin, L'homme et l'état*.⁵⁶¹ Kao najistaknutijeg neotomista ističe Étiennea Gilsona. Zasebno obrađuje i egzistencijalizam gdje svrstava, između ostalih, Gabriela Marcela i Emmanuela Mouniera.

Sredinom 1990-ih pogovor prijevodu djela *Tri reformatora* piše isusovac Miljenko Belić, profesor na isusovačkom filozofskom fakultetu. Belićev pogovor, začudo, ne donosi ništa u vezi s recepcijom Maritaina jer se Maritain u njemu gotovo i ne spominje.⁵⁶²

Za mnoge koji su spominjali Maritaina, u katoličkim krugovima ili izvan njih, može se zapitati u kojoj su mjeri proučavali Maritaina, a koliko su prenosili stavove iz drugih izvora. Takav slučaj nije sa sociologom Radom Kalanjom, koji pokazuje upućenost kada u svojim djelima piše o Maritainu. U knjizi *Modernost i napredak*, u poglavlju »Kršćanska transcendencija i napredak moralne svijesti« primjećuje da su principi znanstvene spoznaje nužno doveli do toga da transcendencija izgubi svoju nedohvatljivu aureolu, da se imanencija postavi kao prvorazredni zadatak razuma i cjelokupnog djelovanja. Otuda se kao kriterij i instrument djelovanja postavlja analitički razum, a ne prirodno zadana obaveza spram transcendencije. U tom smislu piše Kalanj:

»Veliki kršćanski mislilac, neotomist, Jacques Maritain zaključuje da je 'hod povijesti dvostruko antagonističko kretanje uspona i spuštanja' odnosno dvostruko 'istodobno napredovanje u dobru i zlu'. Napredak u dobru ('određeni napredak u dobru') po njegovu mišljenju sadržan u samom pojmu razuma jer je 'razum sam po sebi napredan', što znači da biće obdareno razumom mora nužno biti, na ovaj ili onaj način, napredno...'. Ono što iz toga slijedi jest na razumu zasnovano napredovanje moralne svijesti.«⁵⁶³

⁵⁶⁰ Gajo Petrović, *U potrazi za slobodom* (Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1990), p. 121.

⁵⁶¹ Branko Bošnjak, *Povijest filozofije: Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, Knjiga treća (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993), p. 598.

⁵⁶² Miljenko Belić, »Pokušaji reformiranja nad kojima ostajemo zamišljeni«, u: Jacques Maritain, *Tri reformatora* (Split: Laus, 1995), pp. 237–281, na p. 281.

⁵⁶³ Rade Kalanj, *Modernost i napredak* (Zagreb: Antibarbarus, 1994), p. 23.

Kalanj zaključuje da tako u Maritainovu duhu možemo zaključiti da je moralna svijest suvremenog čovjeka ona sfera u kojoj se najviše osjeća perzistencija i vitalnost kršćanskog poimanja poretka. U članku »Moć i nemoć ljudskih prava« Kalanj polazi od konstatacije da se današnje vrijeme može okarakterizirati kao 'doba ljudskih prava' te propituje genezu diskursa o ljudskim pravima i pokušava odgovoriti na pitanje raste li njihova moć ili opada. Koristi se i Maritainovim djelom *Čovjek i država*. Na početku članka uočava da u diskurzivnoj formaciji 'kasne modernosti' ljudskim pravima pripada jednako značajno mjesto kao pojmovima demokracija, sloboda, pluralizam, autonomija, subjektivnost, tolerancija itd. No za tezu da ljudska prava imaju ipak dublji smisao i sežu dalje od svih navedenih pojmova, da sve drugo može doći u pitanje, a da njihov smisao ostaje neupitan, poziva se na Haima Perelmana i Jacquesa Maritaina.⁵⁶⁴ Govoreći o *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima* iz 1948. prosuđuje da su u njezinim načelima našli suglasje tako različiti, pa i oprečni akteri suvremenog svijeta: nacionalne države, suparnički blokovi, različite civilizacije te napominje:

»Kršćanski filozof Jacques Maritain, koji je i sam sudjelovao u pripremnim debatama, tumači tu činjenicu neoborivom univerzalnom snagom ljudskih prava koja prethodi svim razlikama i svim partikularnim interesima.«⁵⁶⁵

Franjo Zenko u djelu *Samokritika komunističkog revolucionarizma*, u poglavlju o inicijativi Emmanuela Mouniera s onu stranu 'ljevice' i 'desnice', prikazuje shvaćanje krize kod francuskih mislilaca tijekom 30-tih godina. Usput spominje i Maritaina:

»Zbrka u metodi i pristupima historijskom zlu rezultirala je zbrkom u određivanju uzroka, prirode kao i terapeutike krize. Dok se jedni, kao npr. Paul Valéry, zadovoljavaju pukom konstatacijom krhkosti i smrtnosti svake civilizacije, dotle drugi nastoje istražiti i imenovati uzroke bolesti prisutne civilizacije: J. Benda optužuje 'klerike' koji su napustili carstvo čistih ideja i umiješati se u vremensku akciju koja im omogućava da jasno vide i da jasno sude; optužuje se povijest kao akademska nauka, koja opija narode, usađuje im lažna sjećanja, pretjerava njihove reflekske, podržava njihove stare rane, dovodi ih do delirija veličine ili delirija progonstva i čini narode čemernima, oholima, nepodnošljivima i ispraznima; Péguy i Claudel optužuju novac koji je kao sredstvo razmjene postao cilj i na taj način se prurušio u sredstvo pritiska; Henri Barbusse ukazuje na pomanjkanje kritičkog duha iz kojeg proizlaze agresivni militarizmi; J. Maritain i ostali kršćanski filozofi i esejisti smatraju dekrizijalizaciju i apostaziju Evrope

⁵⁶⁴ Rade Kalanj, »Moć i nemoć ljudskih prava«, *Socijalna ekologija* 5/1 (1996), pp. 47–63, na p. 47.

⁵⁶⁵ Isto, p. 57.

povijesnim grijesima koje se ispašta adekvatnim historijskim zlima; i konačno se dižu nadrealisti koji otkrivaju gnjiljenje evropskog razuma i logike.«⁵⁶⁶

Sveučilišni profesor i pedagog Ante Vukasović ukazuje s pedagogijskog motrišta na relevantnost Zimmermannova 'etičkog optimizma':

»Poput W. Diltheya, J. Maritaina, E. Sprangera, G. Kerschensteinera i drugih predstavnika filozofije kulture, duhovnoznanstvene psihologije i kulturne pedagogije i on uočava i duboko doživljava krizu kulture koja pogubno djeluje na čovjeka i njegov život.«⁵⁶⁷

Književni povjesničar i esejist Vladimir Lončarević objelodanio je 1997. djelo *Oslobađanje povijesti*, koje se sastoji od izabranih tekstova u katoličkom mjesečniku *MI* 1991. – 1997., a predstavljaju njegova promišljanja o hrvatskoj povijesti i kršćanskoj duhovnosti u svjetlu hrvatskih zbivanja u tom razdoblju. Njegova naklonost prema kršćanskoj demokraciji i personalističkim idejama vidljiva je već i iz čestog spominjanja Maritaina i Berdjajeva. O shvaćanju povijesti on promišlja ovako:

»No bez obzira na to kako gledali na suvremene bure, ipak nije prijeporno da se događa novo. Ne stoji vrijeme niti se vraća. 'Nema općenitog povratka natrag', kaže Johan Huizinga, a katolički autoritet Jacques Maritain tvrdi: vrijeme je linearno. 'Kršćanstvo nas je', veli, 'naučilo da povijest ima smisao, da ona ona djeluje u određenom smjeru'. S time moramo raščistiti želimo li razumjeti svoje vrijeme, bez straha od njega i opterećenosti tzv. povijesnim paralelama i mitskom izmišljotinom o cikličnosti vremena.«⁵⁶⁸

U istom članku promišljajući o dobru i zlu Lončarević ponovo spominje Maritaina:

»Budimo dakle oprezni jer je ta obmana silno zavodljiva. Vrag će i s nama biti drzak – ta zavodi samoga Krista! Romaneskní demon Dostojevskoga smije biti i drskiji: 'Sutra ću te sažeci', prijeti Veliki Inkvizitor Kristu, koji nije nasjeo na njegove kušnje. 'Krist i đavao bore se za svijet, a Krist preotimlje svijet đavlu', kaže, Maritain, pridodavši zrnice ciničnosti – 'ne bez gubitaka'.«⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Franjo Zenko, *Samokritika komunističkog revolucionarizma* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1991).

⁵⁶⁷ Ante Vukasović, »Povratak hrvatskoj aksiologijsko-pedagogijskoj baštini«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20/1–2 (1994), pp. 389–406, na p. 397.

⁵⁶⁸ Vladimir Lončarević, »Uspon autsajdera«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti* (Zagreb: HKZ 'MI', 1997), pp. 15–20, na p. 15. Članak je izvorno datiran 1992.

⁵⁶⁹ Isto, p. 19.

O istom problemu u drugom članku navodi:

»Premda Kristovom žrtvom i uskrснуćem otkupljen, svijet u mjeri svoje slobode ostaje u vlasti Zloga. 'Đavao se poput vampira zakvačio o bok povijesti', slikovito veli Maritain u svojoj *Filozofiji povijesti*.«⁵⁷⁰

Pišući o nadi kao bitnoj hrvatskoj kreposti navodi:

»U tom je smislu vjerojatno da će nada, stoljećima jobovski življena, biti ponovno potvrđena kao bitna hrvatska povijesna krepost i put hrvatskog povijesnog hoda. No pitanje temeljnog kriterija za njezino prihvaćanje u ovim nas zacijelo uvelike povoljnijim povijesnim okolnostima veće punine duhovne slobode lakše može odvesti u pogrešna utemeljenja negoli dok smo u prošlosti trpjeli udarce teških beznađa. Tvarna sredstva svjetovne borbene djelatnosti, kako bi to rekao Maritain, nisu nam više nedostupna, pa je utoliko važnije jasno se odrediti i izabrati ključ svojega optimizma kao izraza zdrave nade u nama.«⁵⁷¹

U tom članku poziva se Lončarević na Maritaina i kad objašnjava odnos vjere i Hrvata:

»Desetljećima, pa i stoljećima, smišljeno držan daleko od 'svjetovnih bogatih sredstava' povijesnog djelovanja, kako reče Maritain, 'što sami po sebi traže stanoviti stupanj opipljiva uspjeha', Hrvatima su i danas u tom pothvatu prije svega na raspolaganju 'svjetovna siromašna sredstva'. Ponajprije križ! Na taj, prvi zakon hijerarhije sredstava povijesnoga djelovanja Maritain naslanja i drugi: prevlast duhovnih sredstava 'borbene djelatnosti' nad tjelesnim (kojih se kršćanstvo, uostalom, nije zvano odreći). 'Taj je zakon', piše on, 'bio u ljudskoj povijesti osobito skromno i prikriveno djelo, više ili manje poput nekog fermenta – nikada u prednjem planu, osim u izuzetnoj prilici koju pruža naše stoljeće'. Ta 'hrabrost podnošenja' ne lake nam realnosti Povijesti ne mora u nas biti gandijevska, ali mora biti takva i tolika da djelotvorno osvjedoči svijet u nadmoć kršćanske perspektive Povijesti.«⁵⁷²

Maritainovu 'mudrost povijesti' on tumači iz perspektive Stepinčeva gesla:

»Pripremajući se u zoru teških godina primiti biskupsku posvetu, Alojzije Stepinac uzima intuitivno spomenuto geslo kao hrvatsko povijesno geslo, kako ga je na svečanosti, govoreći u ime hrvatske mladeži upravo kao takvo znakovito razumio Ivan Protulipac. Udubljujući se u tom smislu u stvarno značenje toga Stepinčeva gesla vidimo da ono nije samo načelo vjere, već i bitno načelo

⁵⁷⁰ Vladimir Lončarević, »Krah utopije«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 33–37, na p. 33. Članak je izvorno datiran 1993.

⁵⁷¹ Vladimir Lončarević, »Poljubac betlehenskog djeteta«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 93–97, na p. 94. Članak je izvorno datiran 1994.

⁵⁷² Isto, p. 97.

razumijevanja 'mudrosti povijesti', kako je to formulirao Maritain na temelju Berdjajevljeve 'historiozofije'.⁵⁷³

U članku, istog naziva kao i knjiga, raspravljajući o oslobođenim teritorijima 1995. ističe:

»Tako je dakle moguće čitati ove slavne i divne događaje ne samo kao oslobađanje nepravедno zaposjednutih teritorija nego upravo kao oslobađanje Povijesti da bi se u njoj mogla očitovati punina Božje ljubavi. Jer, kako veli Maritain 'sve ono što nije ljubav, propast će'.⁵⁷⁴

Maritain je Lončareviću uporište i za objašnjenje općeg dobra i čudorednih načela:

»Dakako, da bi netko tako djelovao, nije mu dovoljno da bude pobožan, pravedan i svet, već valja da k tome poznaje i područje u kojemu participira, da u onomu što radi bude stručno osposobljen, ali da poznaje dotično polje društvene i političke prakse kao i crkveni nauk o tome te, kako zgodno veli Maritain, 'političko lice pravednosti, bratskog prijateljstva, poštovanja ljudske osobe i drugih zahtjeva čudorenog života'. Ovdje zapravo dolazimo do ključne točke: praktičnog podređivanja politike, u najširem njezinu shvaćanju, zahtjevima čudorednih načela, i šire – zahtjevima Evanđelja, proizašlim iz Kristova spasenjskog pothvata otkupljenja svijeta i čovjeka. Polazeći od najšire shvaćena razumijevanja općeg dobra kao svega onoga što znači izgradnju, a ne uništenje života, odista se moramo složiti s Maritainom kad kaže da je to opće dobro poglavito čudoredno dobro i kao takvo nepomirivo s ma kojim po sebi zlim sredstvom. Dakako, taj zahtjev ima se ispunjavati u konkretnom, stvarnom i živom okolišu – nipošto dakle ne u nekoj ležernoj apstrakciji. Stoga dobro zapaža Maritain u poglavlju svog *Cjelovitog humanizma* znakovita naslova 'Povijesne šanse ovoga kršćanskog svijeta': '...budući da je to opće dobro pravičan zajednički život mnoštva slabih i grešnih bića, ono također ište da se radi njegova ispunjenja znade primijeniti načelo manjeg zla i tolerirati zla čija bi zabrana urodila još većim zlima'. To je, premda obrazloženje zvuči hipotetski, naša stvarna hrvatska situacija.⁵⁷⁵

Govoreći o angažmanu Crkve u politici Lončarević podsjeća na jedno davno Maritainovo upozorenje:

»No koliko i kako se Crkva smije angažirati? Jasno je dakako da se pripadnici svetoga reda neće baviti stranačkom politikom, ali je jasno da Crkva kao cjelina ne može i ne smije izmaknuti svojoj povijesnoj odgovornosti kada je riječ o onim

⁵⁷³ Vladimir Lončarević, »Božja zemlja«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 99–103, na p. 100. Članak je izvorno datiran 1995.

⁵⁷⁴ Vladimir Lončarević, »Oslobađanje povijesti«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 131–137, na pp. 131–132. Članak je izvorno datiran 1995.

⁵⁷⁵ Isto, pp. 136–137.

događajima koji snažno i dalekosežno uređuju narodni život. U tome smislu itekako je aktualno Maritainovo upozorenje kako 'strah da se ne uprljamo ulazeći u povijesna zbivanja nije krepost već uzimanje od kreposti'. Uostalom, još svjež događaj u Poljskoj – izbor Kwasniewskog za predsjednika – više je nego rječit primjer što znači kada Crkva u demokraciji ne nađe pravu mjeru društvenog angažmana, nego događaje prepusti logici suptilne političke tehnicistike, što je upravo u demokraciji – koja, kako bi rekao Maritain, može živjeti samo od evanđeoskog nadahnuća – dovedeno upravo do savršenstva.«⁵⁷⁶

U tom članku citira Maritaina iz djela *Čovjek i država*,⁵⁷⁷ te se na njega poziva tematizirajući čudorednu racionalizaciju političkog života:

»Nema pravog razloga da se Božji narod, vođen svjetlom vjere, svim silama ne baci na promišljeno planiranje i izvođenje kršćanske participacije u svekolikom društvenom, dakle i političkom životu, kao njegovu najobuhvatnijem aspektu. A 'budući da je politika po svojoj naravi čudoredna' – ima ta participacija svoj najnužniji iskaz naći u onome što je Maritain zgodno označio kao 'čudorednu racionalizaciju političkog života'. To ne znači nametati državi imperATIVE nespojive s njezinom autonomijom, ali znači zahtijevati za javni i društveni život one norme čudorednog zakona koje će ljudima omogućiti potpunije i lakše postizanje vlastite savršenosti.«⁵⁷⁸

Promišlja i o razlici u Berdjajevljevu i Maritainovu poimanju povijesti:

»No kao kršćani mi međutim ne želimo zanemariti činjenicu da su zemaljski i nebeski red života uvijek i bitno prožeti, pa možda, ako nije preuzetno ne složiti se s Maritainom, zašto uopće govoriti o razglabanju povijesti s točke svijeta – filozofiji povijesti i razglabanju s točke vjere – teologije povijesti? Možda je odista Berdjajevljev pojam historiozofija – mudrost povijesti – ponajbolji, kako je to ipak, čini se, i Maritain uočio, da se njime obuhvati ono prožimanje Providnosti i ljudske slobode, koje nam daje rezultantu Povijesti u svojevrsnoj paruzijskoj usmjerenoj 'kosoj okomici'.«⁵⁷⁹

Krsto Cviić, politički analitičar, novinar i publicist, u knjizi *Pogled izvana: političke koserije*, u poglavlju »Argumenti umjesto džihada« s nadnevkom 27. listopada 1993. promišlja:

»Kada je 1940. vojnički poražena Francuska djelomice potpala pod njemačku okupaciju, djelomice pod vlast domaćega kolaboracionističkoga režima u Vichy,

⁵⁷⁶ Vladimir Lončarević, »Došašće na Dunav«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 147–154, na p. 149. Članak je izvorno datiran 1995.

⁵⁷⁷ Isto, p. 152.

⁵⁷⁸ Isto, p. 152.

⁵⁷⁹ Vladimir Lončarević, »Božićna pjesma povijesti«, u: Vladimir Lončarević, *Oslobađanje povijesti*, pp. 155–164, na p. 159. Članak je izvorno datiran 1995.

većina Francuza zaključila je kako ne preostaje ništa drugo nego pomiriti se sa sudbinom i čekati bolja vremena. Među onim malobrojnim Francuzima koji su otprve odbacili taj defetističko-oportunistički stav, bili su – uz tada još nepoznatoga brigadnog generala Charlesa de Gaullea – i neki poznati francuski intelektualci kao na primjer katolički filozof Jacques Maritain, učenik slavnoga Henria Bergsona. Maritain je za svoga ratnog izbjeglištva napisao niz važnih djela o vjeri, crkvi i politici u kojima se mirno i temeljito sa kršćanskoga stano-višta razračunao kako s antidemokratskom desnicom, tako i s antidemokratskom ljevicom (u tridesetim i četrdesetim godinama našega stoljeća mnogi su katolici – osobito u Francuskoj – očijukali s fašizmom, a mnogi drugi s komunizmom). On je položio filozofske temelje kršćanskoj demokraciji, čija je povijesna za-sluga – ma što mislili o njezinome trenutno oronulom stanju – da je iza 1945. Zapadnu Europu ponovno podigla na noge.«⁵⁸⁰

Cviić piše da je za Maritaina prvi put čuo 1947. dok je bio jedan od najmlađih članova tada strogo ilegalne katolički orijentirane skupine u Hrvatskoj čiji je ‘duhovni otac bio legendarni zagrebački isusovac’ i urednik časopisa *Život* Stjepan Tomislav Poglajen. Tom prigodom on iznosi i dragocjena sjećanja na povijest personalističkog odjeka u Hrvatskoj i na Poglajena:

»Pater Poglajen došao je još prije 1941. zbog svoga dosljedno antinacističkoga stava na crnu listu Gestapoa pa je morao 1943, kako bi izbjegao hapšenju, bje-žati iz Hrvatske tako da sam ga osobno upoznao tek u Parizu pedesetih godina. Ostavio je za sobom dubok trag u mnogobrojnim zemljama širom svijeta u kojima je poslije odlaska iz Hrvatske djelovao – sve od Slovačke i Rusije pa do Vijetnama i Indije.«⁵⁸¹

Cviić se nadalje prisjeća kako je s velikim uzbuđenjem prevodio za kasnije umnažanje na pisaćem stroju ‘divan’ Maritainov esej »Tko je moj bližnji?«, pisan i objavljen za njegova ratnog izbjeglištva, a koji je esej bio i program te Cviićeve ilegalne skupine. Navodi da je glavna misao eseja bila jednostavna, ali za ono vrijeme dubokih vjerskih mržnji i podjela revolucionarna. Unatoč vjerskoj podijeljenosti u svijetu, prijateljstvo, dobrosusjedstvo i iskrena suradnja mogući su među ljudima raznih vjera i svjetonazora, i to ne putem odricanja od vlastite vjere i svjetonazora ili njihova razvodnjavanja u potrazi za nekim zajedničkim nazivnikom, već baš odlučnim ustrajanjem na vlastitom uvjerenju. Ugledni novinar konstatira da je otada prošlo pola stoljeća i da se može reći da je, unatoč tome što su se izjalovile mnoge nade, ostvaren značajan pomak u pravcu boljega uzajamnog razumijevanja i suradnje – naročito između tri velike

⁵⁸⁰ Krsto Cviić, *Pogled izvana: političke kozerije* (Zagreb: Znanje, 1994), p. 187.

⁵⁸¹ Isto, p. 187.

monoteističke vjere: kršćanske, muslimanske i židovske. Cviić Maritainovom mišlju mjeri i sadašnje vrijeme:

»Današnji zapadni katolici – kao i drugi zapadni kršćani – nisu naivni: znaju oni za ekscese islamskih ekstremista u raznim zemljama, pa tako i u Bosni, ali nisu spremni sve muslimane strpati u isti koš s tim ekstremistima. Nisu, kao što uostalom stalno djelom dokazuju, gluhi za nevolje svojih bližnjih, ali ih vide, u Maritainovu smislu, ne samo u svojim neposrednim suvjernicima, nego šire, u svim trpljenjima.«⁵⁸²

U pogovoru te knjige Zlatko Crnković iznosi važan podatak o personalističkom utjecaju u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata:

»Od 1947. do 1954. Cviić je član tzv. *Personalističkog pokreta* koji je negdje na početku drugog svjetskog rata osnovao u Zagrebu pokojni Stjepan Tomislav Poglajen, član Družbe Isusove. <...> 'Pokret' je imao sjedište u isusovačkoj crkvi u Palmotićevoj ulici. 'Personalisti' su se nadahnjivali modernim francuskim katolicizmom – napose takvim misliocima kao što su bili filozof Jacques Maritain i publicist Emmanuel Mounier, urednik pariškog mjesečnika *Esprit*. Kao 'klerikalac', premda je bio najbolji na svojoj godini, Cviić je ostao bez stipendije nakon druge godine studija, uz napomenu da vjerojatno nikad neće moći podučavati ni u jednoj jugoslavenskoj školi.«⁵⁸³

U knjizi *Humanizam i kršćanstvo* Ante Kusić na više mjesta upućuje na Maritaina:

»Svi oblici društvene i klasne diskriminacije tu su osuđeni kao nespojivi s temeljnim postavkama evanđeoske jednakosti ljudi kao 'osoba' i evanđeoskog bratstva između svih ljudi kao djece jednoga Oca nebeskoga i kao braće Isusa Krista, svemoćnog Boga koji je ujedno postao najmanjim od ljudi – i tako povezao u sebi sve ono najviše i ono najmanje na zemlji i u svijetu. Takva aktivna ljubav, takva sloboda svih ljudi, takva jednakost i bratstvo omogućuju progres stimulirajući duh invencioznosti, duh gibanja o kojem govori Maritain u *Integralnom humanizmu*, duh gibanja gdje je sloboda upotrebljavana uz evanđeosku dispoziciju da budemo sluge, a ne gospodari, jedni drugima.«⁵⁸⁴

U poglavlju »Kritički osvrt na Bergsonovo shvaćanje« on na više mjesta citira Maritaina.⁵⁸⁵ Govoreći o pseudoateistima ponavlja poznato Maritainovo stajalište iz djela *La signification de l'contemporain* o onima »koji vjeruju da ne

⁵⁸² Isto, 189.

⁵⁸³ Zlatko Crnković, »Naš čovjek u Londonu«, u: Krsto Cviić, *Pogled izvana: političke kozerije*, pp. 251–257, na p. 252.

⁵⁸⁴ Ante Kusić, *Humanizam i kršćanstvo* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1995), p. 49.

⁵⁸⁵ Isto, p. 129. i drugdje

vjeruju u Boga, mada u njega nesvjesno vjeruju, jer Bog kojega postojanje niječu zapravo i nije Bog, nego nešto drugo.«⁵⁸⁶ U poglavlju »Suvremeni tehnološki mentalitet i obnova duha« o toj temi raspravlja, kako sam kaže, u kontekstima humanističko 'personalističke' filozofije. Osoba je kod Maxa Schelera, Lavella, kao i kod kršćanskih 'personalističkih' mislilaca (Mouniera, Blondela, Maritaina), zapaža Kusić, bitno označena atributom socijalnosti te se da definirati kao otvorenost za Drugoga i upućenost na Drugoga, a to znači:

»Svoje vlastito Ja razvijam samo po djelotvorno usmjeravanom stajanju naprama nekome Ti. U tom kontekstu sama osobnost postaje prostor ljubavi, velikodušnosti, komunikacije i međusobne skrbi. U tom slučaju 'osobnost' ostaje različna od kategorije 'pojedinač' koji – premda nerastavljiv od samoga sebe i upućen na samoga sebe – neprekidno živi i radi kao 'individuum' ispunjen obzirnošću, koji u svakoj riječi i djelu vodi računa također o individualnosti Drugoga.«⁵⁸⁷

Razjašnjavajući osjećaj bratstva objašnjava:

»Osjećaj bratstva ulijeva težnju za progresom, stimulira duh invencioznosti, duh 'gibanja' o kojem govori Maritain u djelu *Integralni humanizam*, duh gibanja gdje je sloboda korištena uz evanđeosku dispoziciju da budemo sluge jedni drugima.«⁵⁸⁸

O uvjetima dijaloške suradnje Crkve sa suvremenim svijetom Kusić razmatra:

»Doista, 'velika ljubav' i 'istinsko prijateljstvo' s 'Čovjekom kao djetetom Božjim', provjeravani praksom Evanđelja, ili: dopunjeni dinamičnošću istinskog kršćanstva i samokritičnošću kršćana u djelovanju, preduvjet su dijaloške suradnje Crkve sa suvremenim svijetom, efikasne suradnje – snagom Kristove riječi 'po plodovima njihovim poznat ćete ih'. 'Po plodovima njihovim' – to je osobito važno da naglasimo u ovo vrijeme, kada je starac filozof i kršćanin Maritain osjetio obavezu da svojim djelom *Le Paysan de la Garonne* (Paris, 1966) lansira 'alarmni poklik' (Y. Congar) protiv 'neobuzdanog modernizma' među kršćanima, koji – htijući pod svaku cijenu ostati 'kršćanima' – ipak daju svim dogmama značaj mita, te tako izvršavaju 'jednu vrstu imanentne apostazije'. Takav 'neobuzdani modernizam' svakako nije u duhu 'dijaloške suradnje', on znači samo uništenje kršćanstva.«⁵⁸⁹

Kusić u članku »Rat i mir u spektrumu kršćanske etike« piše o 'duhovnoj revoluciji' te prenosi i razjašnjava Maritainov govor na Drugoj sjednici Generalne konferencije UNESCO-a 1947. Konstatira da Maritain posebno brani dostojanstvo ljudske osobe i ne dopušta nikakvu diskriminaciju koja bi povrijedila

⁵⁸⁶ Isto, p. 183.

⁵⁸⁷ Isto, p. 203.

⁵⁸⁸ Isto, p. 268.

⁵⁸⁹ Isto, p. 309.

njegovo načelo 'integralnog humanizma'. Stoga ističe Maritainovu tvrdnju da se ne smije nikada izgubiti s vida da ljudska osoba ima dostojanstvo koje se mora poštovati i da ona, kao ljudska osoba, kao građanska osoba, kao društvena ili radnička osoba, ima svoja temeljna prava i temeljne obveze.⁵⁹⁰ Taj tekst Kusić objavljuje i u knjizi *Krist počelo i svrha svega: kozmogeneza – antropogenea – sjedinjenje u 'točki omega'*. U toj knjizi tvrdi i to da Etienne Gilson i Jacques Maritain u dvadesetom stoljeću nastavljaju prilagođavati temeljne misli Tome Akvinskog našem vremenu.⁵⁹¹

Profesor filozofije na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove Rudolf Brajičić u fragmentu pod naslovom »Vjernici nisu protiv humanizma, nego su za integralni humanizam« objašnjava:

»Postoje dva humanizma, jedan u horizontali, u kojem je alfa i omega čovjek, i drugi u vertikali, u kojem je čovjek svojim čovječstvom okrenut prema Alfa i Omega, svome Stvorioču i Zatonu. Prvi je čovjekov autonomni, sebi zakonodavni, sebi odgovorni, sebi nadgradni i sebi katastrofični humanizam, a drugi je s antropološkim sadržajem isti taj humanizam, ali s referencijom na svoju Prasliku, koja u čovjeka ne unosi heterogenost nego maksimalnu identičnost. Čovjek je, naime, sa sobom najistovjetniji kad je istovjetan sa svojom Praslikom. Prvom humanizmu nešto manjka, drugi ima ono što prvom manjka. Razlikuju se, dakle, integralnošću (Jacques Maritain), a ne specifičnošću. Zato smo za integralni humanizam.«⁵⁹²

O Maritainu piše i Brajičićev subrat Ivan Macan, profesor filozofije na Filozofskom fakultetu DI, kad opširno prikazuje kapitalno trosveščano djelo *Christliche Philosophie im katholischen Denken des 19. und 20. Jahrhunderts* (1987, 1988, 1990) koje su uredili Emerich Coreth, Walter M. Neidl i Georg Pfligersdorffer. U drugom svesku pod naslovom »Povratak na skolastičku baštinu« (1988) najprije se razrađuje modernistički i antimodernistički pokret s njihovim predstavnicima u Francuskoj, Engleskoj i Italiji. Potom se govori o obnovi skolastike u Francuskoj, a uz Josepha Maréchala i Gilsone posebno je prikazan i Maritain. U uvodu svog prikaza Macan ističe da su na prijelazu 19. u 20. st. dva događaja obilježila zbivanja unutar filozofske i teološke misli u Katoličkoj Crkvi. To su enciklika pape Leona XIII. *Aeterni Patris* iz 1879, koja je potaknula novo proučavanje skolastičke filozofske i teološke misli, posebice djela Tome Akvinskog, te pokret unutar katoličke teologije koji su

⁵⁹⁰ Ante Kusić, »Rat i mir u spektrumu kršćanske etike«, u: *** *Crtajte granice ne precrtajte ljude, Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, priredili Marko Josipović i Matko Zovkić (Sarajevo-Bol: Studia Vrhbosnensia, 1995). pp. 290–302, na pp. 300–301.

⁵⁹¹ Ante Kusić, *Krist počelo i svrha svega: kozmogeneza – antropogenea – sjedinjenje u 'točki omega'* (Đakovo: Forum bogoslova, 1997), p. 292.

⁵⁹² Rudolf Brajičić, *Filozofija i filozofije: Filozofski fragmenti* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1999), pp. 67–68.

njegovi protivnici zvali 'modernizam' i jaki antimodernistički protupokret koji svoj vrhunac doživljava u enciklici *Pascendi dominici gregis* pape Pija X. 1907. godine, objavljenoj dva mjeseca prije dekreta *Lamentabili* Svetog oficija kojim je osuđeno 65 teza modernističkih autora:

»Središte i ishod modernizma bila je Francuska. Pod dojmom Bergsonove 'filozofije života' i Blondelove 'filozofije akcije' francuski su se kršćanski filozofi i teolozi počeli suprotstavljati neoskolastičkom intelektualizmu i isticati 'sile srca'.«⁵⁹³

U dijelu teksta koji se odnosi na Maritaina Macan se ukratko zadržava na podacima iz njegova života koji su važni za njegov misaoni razvoj, a potom prikazuje Maritainovu filozofiju:

»Kao filozof, Maritain je sigurno vjerni učenik Tome Akvinskog, ali se nije htio smatrati neotomistom. Najviše ga zanimaju Tomine etičko-političke teme, ali se bavi i metafizičkim i antropološkim problemima. U središte svojih promatranja on postavlja čovjeka, njegovu osobnost i individualnost. Razvijanjem 'integralnog humanizma' on se suprotstavlja subjektivističkom individualizmu. Smatra, naime, da 'slobodni' individuom koji u partikularističkim zahtjevima na religioznom, spekulativnom i moralno-političkom području ide predaleko, vodi u propast. Takav se humanizam redovito usmjeruje na povijesnu čovjekovu osobu i njezinu povezanost s kulturom i društvom i odbija svaku metafiziku. Za Maritaina pravi je humanizam integralan koji nastoji velike humanističke vrijednosti utemeljiti u metafizičkoj teoriji o čovjeku u smjeru klasično-kršćanske tradicije. Taj je humanizam teocentričan jer na vrhu vrijednosne ljestvice, prema kojoj se čovjek mjeri, stoji Bog. Takav humanizam konačno postaje herojskim humanizmom jer moralna smjelost upućuje na susret čovjeka s Bogom, a taj susret u sebi nosi božansku snagu koja integrira istine kršćanstva što ih humanizam nosi u sebi. Taj humanizam Maritain suočava s povijesnim humanizmom te prihvatanjem gesla 'distinguer pour unir' nastoji premostiti jaz između vrijednosti transcendencije i zatvorene povijesnosti. Maritainov je humanizam personalistički. Čovjek kao osoba je svrha na koju se usmjeruje društvo i država. No njegov personalizam potiče na zalaganje u povijesnoj situaciji; on spaja jasan teoretski vidik i živo sudjelovanje u poslovima povijesne situacije. Personalistički program ima doduše navjestiteljski značaj, ali se ne želi izgubiti u nestvarnosti. Maritainovo se mišljenje neprestano nalazi u napetosti između odjeljivanja od vremena i zalaganja u vremenu. I političko zalaganje mora priznavati bitno ljudske ciljeve: pravdu, pravo, uzajamno bratstvo, što iziskuje trajan napor da bi strukture političkog sustava služile općem dobru, dostojanstvu ljudske osobe i smislu za bratsku ljubav. Demokracija je za njega 'jedini put kojim se moraju probiti snage što čovjeka nose u budućnost' (*L'homme et l'état*, str. 53). No i u demokraciji se moraju naći 'proročke snage' koje drže politički život.«⁵⁹⁴

⁵⁹³ Ivan Macan, »Kršćanska filozofija u katoličkoj misli 19. i 20. stoljeća (II)«, *Obnovljeni život* 50/5 (1995), pp. 501–523, na p. 502.

⁵⁹⁴ Isto, p. 519.

Maritainovu moralnu filozofiju i pedagogiju zagrebački profesor etike ocrtava ovako:

»I u moralnoj se filozofiji Maritain služi spekulativnom filozofijom te nastoji pomiriti racionalnu normu i egzistencijalni položaj. Taj je uvjetovan granicama posve prirodne vrste i određen posljedicama grijeha. Zato Maritain odbija čistu autonomiju subjekta. S time je povezan i problem slobode koju on gleda kao mogućnost realiziranja dobrote bitka u skladu sa svim bićima u kojima se on artikulira. I na pedagoškom je području Maritain dao svoj prilog u djelu *Education at the crossroads* (1943). Zauzima se za kršćanski odgoj koji ističe prioritet duhovnog i širokog otvaranja za socijalno. S obzirom na odgoj on upozorava na teoriju o stupnjevima znanja. Odgoj mora upozoravati na to da svaka osoba ima svoje povijesno-egzistencijalne granice. Zato je potrebno razlikovanje teorije i prakse na temelju konkretne stvarnosti. Odgoj za racionalnost mora se povezati s odgojem za mudrost, a mudrost je ona 'discretio' koja se ostvaruje samo s pomoću pročišćenog shvaćanja stvarnosti, sposobnosti za osjećajnost i sud ukusa. Etički intelektualizam samo je racionalni ideal koji ne odgovara konkretnoj stvarnosti.«⁵⁹⁵

Prikaz Maritaina Macan dovršava svjedočanstvom Maritainova života, svjedočanstvom kojim je povezao filozofsku misao s kontemplacijom. Kontemplacija je za Maritaina spoznajni čin u kojem je spekulativni napor zamijenjen tajnovitim spoznajom koju dariva ljubav. Kontemplativni čovjek vodi život u sabranosti i skrovitosti, a to mu olakšava i filozofsko mišljenje. Prema Maritainu u unutrašnji užitak teoretske kontemplacije uklapa se i religiozna kontemplacija, a ona je »tiha molitva koja se usmjeruje prema sjedinjenju s Bogom«.⁵⁹⁶

Sociolog Josip Kumpres u članku »Religija, kultura i etičnost« uvodi Maritaina kad tumači pojam univerzalne religije:

»William James koji strogo razlikuje osobnu od institucijske religije, piše: 'U kritičkom prosuđivanju vrijednosti religijskih pojava vrlo je važno ustrajati na razlici između religije kao individualne osobne funkcije, i religije kao institucionalnog, korporacijskog ili plemenskog proizvoda'. U vezi s takvim pitanjem valja se podsjetiti na obilježja prave, univerzalne religije, kako ih vidi Jacques Maritain na primjeru kršćanstva kad kaže da je prava religija nadnaravna, te da 'ne pripada ni čovjeku, ni svijetu, ni rasi, ni naciji, ni civilizaciji, ni kulturi – već nutarnjem Božjem životu'«.⁵⁹⁷

Svećenik Ivan Devčić, vrsni poznavatelj Berdjajeva, sadašnji riječki nadbiskup, u članku »Konstituiranje i osnivanje moralnih sudova (Uz problem odnosa

⁵⁹⁵ Isto, p. 520.

⁵⁹⁶ Isto, p. 520.

⁵⁹⁷ Josip Kumpres, »Religija, kultura i etičnost«, u: ***, *Kultura, etičnost, identitet*, pr. Jadranka Čačić-Kumpers, (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1999), pp. 59–68, na p. 60.

između ontološkog i deontološkog reda)«, prikazuje na primjeru Maritainove etičke teorije kako teleološka etika tomističke i skolastičke provenijencije opravdava i zasniva moralne čine i sudove. Analizira potom Maritainovo shvaćanje 'dobra' u ontološkom smislu, 'dobra' u moralnom smislu, ontološkog temelja moralnih sudova, te 'norme' kao problema teološkog argumentiranja.⁵⁹⁸

Na Maritaina se Devčić poziva i u knjizi *Pred Bogom blizim i dalekim: Filozofija o religiji* u kontekstu Maritainovog razumijevanja srednjovjekovlja:

»Zbog toga je srednjovjekovni čovjek bio toliko zanesen Bogom i vječnošću da je zaboravio sebe, ovaj svijet i život u njemu. Maritain će reći da se stječe dojam, iako neopravdano, 'kako je srednjovjekovna misao poznavala ljudsko stvorenje samo s obzirom na soteriološke probleme i božanske zahtjeve prema čovjeku'.«⁵⁹⁹

Kao pristalicu Maritainove misli u zadnjih petnaestak godina prošlog stoljeća nužno je spomenuti još jednom književnika i prevoditelja Marka Kovačevića, ne samo zbog prijevoda značajnih Maritainovih djela već i zbog toga što je napisao pregled recepcije njegovih djela u zemljama bivše Jugoslavije, s osobitim osvrtom na Hrvatsku. Taj je pregled prvo objavljen na francuskom jeziku u zborniku *Jacques Maritain en Europe. La reception de sa pensee* (1996),⁶⁰⁰ a potom i na hrvatskom u njegovoj knjizi *Antigonina krizantema (političko-etički ogledi)*. U tom članku on najprije razjašnjava kulturološke prepreke u recepciji Maritainove misli, čemu posvećuje značajan broj stranica.⁶⁰¹ Kovačevićeva je intencija očito bila da stranim čitateljima objasni povijesnu i kulturološku razliku na ovim prostorima, za koju on smatra da, kao i Maritainova kasnija recepcija, potječe još od Teodozijeve crte:

»Možda je neobično, pa ipak točno da je recepcija Maritainova djela u južnoslavenskim zemljama bila određena poglavito Teodozijevom crtom. Naime, prema opsežnoj bibliografiji o. Tome Vereša, hrvatskog dominikanca, od 260 bibliografskih jedinica što ih je on konstatirao o Maritainu na području bivše Jugoslavije u razdoblju od 1921. do 1990. u Hrvatskoj ih je 228, u BiH 15, u Sloveniji 6, u Srbiji 10 i u Makedoniji 1.«⁶⁰²

⁵⁹⁸ Ivan Devčić, »Konstituiranje i osnivanje moralnih sudova (Uz problem odnosa između ontološkog i deontološkog reda)«, u: *** *Filozofija u susret teologiji: Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta D. I. prigodom 50. obljetnice Filozofskog studija* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut, 1989), pp.167–192.

⁵⁹⁹ Ivan Devčić, *Pred Bogom blizim i dalekim: Filozofija o religiji* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut, 1998), p. 101.

⁶⁰⁰ ***, *Jacques Maritain en Europe. La reception de sa pensee* (Paris: Beauchesne, 1996), pp. 237–247.

⁶⁰¹ Marko Kovačević, »Recepcija Maritainova djela u zemljama bivše Jugoslavije, s obobitim osvrtom na Hrvatsku«, u: Marko Kovačević, *Antigonina krizantema: političko-etički ogledi* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001), pp. 135–155.

⁶⁰² Isto, p. 136.

Kovačević tu statistiku objašnjava ovako:

»Katolički filozof neoskolastičke, tomističke orijentacije i nadahnuća nije imao velikih šansi da premosti jaz dviju civilizacija, dviju duhovnosti, a pogotovo da prijeđe prepreku predrasuda koje su se od Focijeva vremena od Drugoga vatikanskog koncila nataložile s jedne i s druge strane Teodozijeve crte.«⁶⁰³

Nakon što uočava da Maritainovo djelo između dva svjetska rata nije doživjelo znatnijeg odjeka u srpskim intelektualnim krugovima za razliku od Pascalova i Mauriacova djela, Kovačević skicira poslijeratnu recepciju Maritaina u Srbiji:

»U poratnoj, komunističkoj Jugoslaviji, Maritainova je misao nešto prisutnija među srpskim intelektualnim krugovima, kao da je, paradoksalno, Lenjinova crta bila nešto propusnija od Teodozijeve. Premda ga smatraju službenim katoličkim filozofom pa prema tomu tradicionalnim misliocem, 50-tih godina Maritainovo se ime sreće u filozofskim glasilima srpskih marksističkih autora.«⁶⁰⁴

Kovačevićev prikaz Maritainove recepcije poprilično je obilježen vremenom nastanka, odnosno tadašnjim raspadom Jugoslavije i stvaranjem samostalnih država, a pojavu dvaju najvažnijih prijevoda Maritainovih djela on tumači ovako:

»Nije, međutim slučajno da je *Cjeloviti humanizam* objavljen na hrvatskome 1989. godine, u času urušavanja komunističkog poretka, a *Čovjek i država* 1992., nakon prvih slobodnih izbora u Hrvatskoj i nakon proglašenja nezavisnosti. Bio je to znak duboke potrebe da se izađe iz blokade političke svijesti te da se na demokratsku političku scenu, koja se nazirala, unese i politička misao kršćanskog nadahnuća. Osobito je *Cjeloviti humanizam* naišao na znatan odjek u novinama, časopisima i na tribinama. I druga Maritainova knjiga – *Čovjek i država* – svojim korisnim distinkcijama, svojim kršćanskim personalizmom, uvažavanjem općega dobra, ali i nesvodivošću ljudske osobe na bilo koju ustanovu ili grupu, dati će koristan poticaj političkom mišljenju i djelovanju u demokratskoj Hrvatskoj, poglavito među politički angažiranim kršćanima.«⁶⁰⁵

Zaključak

Maritainova filozofska misao duboko je prožeta katoličanstvom i u kontinuitetu je s mišlju Tome Akvinskog. No taj rad nije egzegetskog karaktera, već Maritain kreira, prikazuje, kombinira, nadopunjuje i sintetizira Tominu misao nastojeći je oživjeti i učiniti razumljivom suvremenom svijetu. U početku privučen idealizmom, vitalističkim intuicionizmom, anarhizmom i svim

⁶⁰³ Isto, p. 137.

⁶⁰⁴ Isto, p. 140.

⁶⁰⁵ Isto, pp. 154–155.

drugim trendovskim filozofskim smjerovima na početku 20. stoljeća, Maritain je bio u mogućnosti obraniti katoličku misao znanjem i poznavanjem pristupa svojih kritičara suvremenika. Maritain odbacuje 'modernost' kartezijanske i post-kartezijanske misli, te naglašava epistemologiju preko metafizike, tražeći vraćanje 'pred-modernog' pogleda T. Akvinskog. Ne na način ponavljanja Tominih stajališta, već razvijanjem različitih aspekata tomističke filozofije za rješavanje problema suvremenog svijeta. Ispravno razumijevanje takva pristupa zahtijeva sagledavanje Maritainova djelovanja u svjetlu personalizma i neotomizma, metafizike, filozofije prirode i znanosti, filozofije religije i teologije, moralne, političke filozofije i filozofije prava, te estetike i filozofije umjetnosti. Svoje misli Maritain je razvijao u velikom vremenskom rasponu objelodanivši više od šezdeset knjiga i više stotina članaka, a što ga zasigurno čini jednim od 'najsloženijih' i 'najobuhvatnijih' mislilaca 20. stoljeća.

Maritainova djela utjecala su na formiranje filozofskih stavova katoličkih mislilaca u svijetu, pa i na hrvatskim prostorima veoma rano, čak i prije nego što su njegova glavna djela bila i napisana. Već u prvom spomenu Matija Petlić proročki ga označava kao »duševnog vođu generacije koja radi na preporodu čovječanstva«, a u hrvatskom katoličkom tisku tijekom 1920-ih redovito i sa zanimanjem praćen je njegov rad. Maritain već tada dobiva epitete: »katolički vođa u filozofskim idejama«, »najjači predstavnik kršćanske filozofije«, »uvaženi filozof i obraćenik«, »filozofski autoritet«, »slavni francuski filozof«, »glasoviti filozof«, »čuven po cijelom civiliziranom svijetu« i slično. U tome prednjače katolički časopisi *Nova revija*, *Život*, *Vrhbosna*, *Luč* i *Duhovni život*. U drugoj polovici 1920-tih prisutna je i kritika Maritainova odnosa prema crkvenoj zabrani francuskoga desničarskoga pokreta *Action française*.

U filozofskom smislu Maritain se intenzivnije prihvaća u građanskim krugovima tijekom 1930-tih, i to kao jedan od predvodnika personalističkog pokreta, koji tada doživljava svoj procvat. Među katoličkim intelektualcima prepoznat je kao vodeći neotomist koji je revitalizirao kršćansku filozofiju. Takvom renomeu pridonose i mnogi mladi hrvatski mislioci koji su u to vrijeme studirali i doktorirali u Parizu. Pojavljuju se i prvi prijevodi njegovih djela: *Religija i kultura* (1935) i *Andeoski naučitelj* (1936). Ovo drugo djelo indirektno postaje predmet žestoke polemike o tomizmu kao jedinom ispravnom filozofskom katoličkom pogledu na svijet između dominikanca Hijacinta Boškovića i franjevca Karla Balića. Njihov sukob zasjenio je sva druga razmatranja i spomen Maritaina, iako je bilo vrijednih prinosa, osobito u radovima Đure Gračanina, Stjepana Zimmermanna, Dušana Žanka i Bogdana Radice. Maritain je napisao predgovor za Gračaninovu radnju kojom je stekao licencijat iz filozofije. Maritainov rad, do Drugog svjetskog rata često označavan kao svestran i eklektički,

nije na ovim prostorima kao takav bio u potpunosti prepoznat. Neki hrvatski mislioci onog doba razvijaju ideju vlastite nacionalne države i to im priječi uvidjeti vrijednost Maritainovih nadnacionalnih i anacionalnih ideja, pa makar one polazile i s kršćanskih pozicija.

Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941 – 1945) tekstovi s područja kulture i filozofije usmjereni su uglavnom na protežiranje njemačke, talijanske, bugarske, rumunjske, slovačke pa čak i finske misli. Maritaina, kao francuskog antifašista u SAD-u, zasigurno nije bilo preporučljivo spominjati pa je u ovom razdoblju izostala bilo kakva značajnija recepcija.

Nakon Drugoga svjetskog rata uslijedio je represivni pristup prema svima koji nisu prihvaćali proklamirani marksistički pogled na svijet, a za takvu ideologiju Maritain je bio nepoželjan mislilac. U poratno doba negativne ocjene Maritanova umovanja izriču beogradski marksistički filozofi, osobito Dragan Jeremić i Radmila Šajković, ali značajnija filozofska kritika ipak izostaje. Izni-jeti ozbiljnije zamjerke Maritainu zahtijevalo bi proučavanje golemog opusa, a potom suočavanje i osporavanje osobe sa statusom svjetskog i sinonima za francuski antifašizam, velikog protivnika nacizma i svih totalitarizama, osobe koja brani Židove i *spiritus movens* je modernih ljudskih prava. Maritainov lik i djelo u cjelovitosti nisu obuhvatili ni njegovi veliki pristalice, pa nije čudno da to nisu napravili ni njegovi 'marksistički' protivnici. Kritika Maritaina samo zbog njegovog isticanja kršćanskih vrijednosti za ozbiljnije mislioce nije bio odgovarajući pristup te je otuda očito proizašao stav da je Maritaina najbolje ignorirati, odnosno uopće ga ne spominjati. Za razliku od Berdjajeva, na kojeg se prolilo mnogo marksističke gorčine, Maritain je ostao pošteđen od marksističkog omalovažavanja.

Kako je bivša Jugoslavija jedna od nekoliko država koja nije glasovala za *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima* 1948. godine, Maritainov doprinos izradi tog akta, kao i pitanje izvora i doprinosa modernim ljudskim pravima, ostalo je dugo, pa čak i do danas, neprimijećeno i prešućivano. Iznimku u poratnom dobu čine personalističko-neotomistički časopisi hrvatske emigracije, osobito *Osoba i duh* i *Glas sv. Antuna*. U njihovim tekstovima, osobito član-cima Hijacinta Eterovića, dominira tematika Maritainove političke filozofije i filozofije prava.

'Omekšavanjem' krutog poratnog ideološkog sustava i svojevrsnom ograničenom liberalizacijom bivše Jugoslavije u 1960-tima i na području kulture i filozofije događa se mala demokratizacija. Sredinom 1960-ih u oživljenom katoličkom tisku, osobito od vremena Drugog vatikanskog koncila, Maritain je sve prisutniji, ali ga marksistička misao uglavnom i dalje prešućuje ili tek usput spominje. Prvi sustavniji poslijeratni članak o Maritainovoj misli piše

franjevac Andrija Bonifačić, a kao mislioce koji u svojim radovima izrazitije tematiziraju i spominju Maritaina vrijedi istaknuti Tomu Vereša, Antu Kusića i Radovana Grkca. Na Maritaina se, kao potvrdu za neku misao, često pozivaju i mnogi drugi katolički mislioci, osobito iz dominikanskog i isusovačkog reda. Na početku 1970-tih treba istaknuti udžbenik marksističke filozofije beogradskog profesora Andrije B. Stojkovića, koji značajnu ulogu u suvremenoj misli pored marksizma daje egzistencijalizmu i personalizmu, pa samim time i Maritainu.

Neposredno pred početak i u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća mnogi se i dalje u svojim brojnim radovima pozivaju na Maritaina, a objavljena su i četiri prijevoda njegovih značajnih djela: *Cjeloviti humanizam* (1989), *Filozofija povijesti* (1990), *Čovjek i država* (1992) i *Tri reformatora: Luther, Descartes, Rousseau*. S propašću socijalizma ne dolazi do nove kvalitete u recepciji Maritaina. Iako je bilo očekivano da u društvu i državi koja mijenja državni status i društveno-političko uređenje pitanja o demokršćanskoj orijentaciji, europskim integracijama i ljudskim pravima rezultiraju ozbiljnijim raspravama, a koje ne bi bile moguće bez spomena Maritaina, to se nije dogodilo. Maritaina se i dalje usputno spominje na marginama ili bilješkama različitih tekstova, a očit je nedostatak sintetičkih radova o njegovoj misli. Od njegova bogatog opusa malo je prevedenih djela, a Maritain je samo djelomično poznat na nekim, a uglavnom nepoznat na mnogim područjima svog djelovanja. Razvidna je tendencija, koja polako postaje i konstanta na ovim prostorima, da se Maritain prenaglašava tamo gdje ne treba, a ne spominje tamo gdje treba, iako je vidljiva i suglasnost različitih mislilaca o njegovoj nespornoj veličini.

Bibliografija

Prijevod i članaka i knjiga Jacquesa Maritaina na hrvatski i srpski jezik (1924–1991) i prijevod i članaka na hrvatski jezik (1991–2014):
kronologija

Maritain, Jacques. »Teorija o nadčovjeku. (Izvadak iz djela: 'Theonas ili Razgovori jednog mudraca i dvojice filozofa o raznim pitanjima, nejednako aktuelnim')«, *Luč* 20/6–7 (1924), pp. 130–134, preveo Đuro Gračanin.

Maritain, Jacques. »Religija i kultura«, *Duhovni život* 3/5 (1931), pp. 317–320, preveo Hijacint Bošković.

Maritain, Jacques. »Apostol modernog vremena«, *Duhovni život* 4/3 (1932), pp. 184–188, preveo Hijacint Bošković.

Maritain, Jacques. »Obnova tomizma«, *Hrvatska straža* 6/75 (1934), p. 15, bez naznake prevoditelja.

- Maritain, Jacques. »Historički ideal novog kršćanstva«, *Vrhbosna* 49/5–6 (1935), pp. 112–123, preveo J. Tomas.
- Maritain, Jacques. *Religija i kultura* (Zagreb: Istina, 1935), preveo Zbor duhovne mladeži u Senju.
- Maritain, Jacques. *Andeoski naučitelj* (Zagreb: Istina, 1936), preveo Vilim Poljak.
- Maritain, Jacques. »Sveti Toma Akvinski zajednički naučavatelj«, *Vrhbosna* 50/3 (1936), pp. 50–56, 50/4–5, pp. 103–110, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Ciljevi i sredstva«, *Luč* 33/9–10 (1938), p. 1, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Evropa neće propasti«, *Duhovni život* 12/1 (1940), pp. 57–60, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Svijet traži svece«, *Luč* 37/6–7 (1942), p. 3, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Evropa i Amerika«, *Osoba i duh* 6/3 (1954), p. 114, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Duhovno u službi napretka i mira«, *Svesci – Kršćanska sadašnjost* 1/2 (1967), pp. 27–29, bez naznake prevoditelja.
- Maritain, Jacques. »Iluzije suverenosti«, u: Smailagić, Nerkez. *Historija političkih doktrina*, sv. I (Zagreb: Naprijed, 1970), pp. 343–346, prijevod Nerkez Smailagić.
- Maritain, Jacques. »Cilj i sredstva«, u: Smailagić, Nerkez. *Historija političkih doktrina*, sv. I (Zagreb: Naprijed, 1970), pp. 346–348, prijevod Nerkez Smailagić.
- Maritain, Jacques. »Znak i simbol«, *Treći program Radio Beograda* 12/51 (1981), pp. 315–327, prevela Branislava Belić.
- Maritain, Jacques. »Društvo bez novca«, *Marulić* 15/3 (1983), pp. 279–281, preveo Radovan Grgec.
- Maritain, Jacques. *Cjeloviti humanizam* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989), preveo Marko Kovačević.
- Maritain, Jacques. »Duhovni temelji totalitarnog načela«, *Kana* 20/6 (1989), p. 7. Ulomak iz Maritainova *Cjelovitog humanizma*.
- Maritain, Jacques. *Filozofija povijesti* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1990), preveo Zvonimir Sušić.
- Maritain, Jacques. *Čovjek i država* (Zagreb: Globus/Školska knjiga, 1992), preveo Marko Kovačević.
- Maritain, Jacques. *Tri reformatora* (Split: Laus, 1995), preveo Marko Kovačević.
- Maritain, Jacques. »Georges Rouault«, *15 dana* 39/3 (1996), pp. 16–25, prevela Anđelka Dobrijević.
- Maritain Jacques. »Danteova nevinost i sreća«, *Hrvatska obzorja* 4/1 (1996), pp. 65–80, preveo Velko Zlodre Lučić.

- Maritain Jacques. »Tri epifanije kreativne intuicije«, *Hrvatska obzorja* 5/4 (1997), pp. 889–906, preveo Velko Zlodre Lučić.
- Maritain Jacques. »Podsvjesni život intelekta u području duše do koje ne dopire svijest«, *Hrvatska obzorja* 8/2 (2000), pp. 401–418, preveo Velko Zlodre Lučić.
- Maritain Jacques. »Pjesništvo ili nadnaravno nadahnuće i ljepota ili apsolutno savršenstvo ideala«, *Hrvatska obzorja* 8/4 (2000), pp. 857–880, preveo Velko Zlodre Lučić.
- Maritain Jacques. *Umjetnost i skolastika* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001), preveo Marko Kovačević.
- Maritain, Jacques. *Andeoski naučitelj* (Zagreb: Zadruga Eneagram, 2011), preveo Vilim Poljak.

Literatura o recepciji Jacquesa Maritaina u Hrvatskoj

- ***, »André Gide i naše vrijeme (Javni razgovor s André Gideom)«, *Luč* 37/8 (1942) pp. 204–208.
- ***, »Crkva je u agoniji«, *Osoba i duh* 5/1 (1953), pp. 11–21.
- ***, *Crtajte granice ne precrtajte ljude, Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, priredili Marko Josipović i Matko Zovkić (Sarajevo-Bol: Studia Vrhbosnensia, 1995).
- ***, *Danica 1982*, (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1981).
- ***, »Evolucija Jacquesa Maritaina«, *Hrvatska straža* 11/117 (1939), p. 4.
- ***, *Filozofija u susret teologiji: Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta D. I. prigodom 50. obljetnice Filozofskog studija* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut, 1989).
- ***, *Hrvatski razgovori o slobodi: Drugi simpozij 'Hrvatske revije' / srpanj 1971*, (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1974).
- *** *Human Rights: Comments and interpretations* (Paris: UNESCO, 1948).
- ***, *Humanizam i socijalizam*, zbornik radova, druga knjiga (Zagreb: Naprijed, 1963). Urednici Branko Bošnjak i Rudi Supek.
- ***, »Jacques Maritain, Du Régime temporel et de la Liberté«, *Vrhbosna* 48/1 (1934), p. 22.
- ***, *Jacques Maritain en Europe. La reception de sa pensee* (Paris: Beauchesne, 1996).
- ***, »Jacques Maritain, Religija i kultura«, *Nova revija* 14/5 (1935), p. 358.
- ***, »Jacques Maritain, Science et sagesse, Paris 1935«, *Nova revija* 15/3–4 (1936) p. 244.
- ***, »J. Maritain, Questions de conscience«, *Duhovni život* 11/1 (1939), p. 63.
- ***, »Katolicizam u Engleskoj«, *Vrhbosna* 44/12 (1930), pp. 190–191.

- ***, »Kršćanski humanizam«, *Osoba i duh* 3/1 (1951) p. 20.
- ***, *Kultura, etičnost, identitet*, pr. Jadranka Čačić-Kumpers (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti/Naklada Jesenski i Turk/Hrvatsko sociološko društvo, 1999).
- ***, »Laik-kardinal?«, *Glas koncila* 4/4 (1965), p. 5.
- ***, »La philosophie chretienne, Juvisy 'Cerf'«, *Duhovni život* 7/1 (1935), p. 64.
- ***, »Literatura za smisao i deontologiju raznih akademskih zvanja«, *Osoba i duh* 2/1 (1950), pp. 20–23.
- ***, »Maritain Jacques, Anđeoski naučitelj«, *Nova revija* 15/5-6 (1936), p. 362.
- ***, »Maritain Jacques«, u: *Leksikon JLZ* (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974), p. 594.
- ***, »Maritain Jacques«, u: *Opća enciklopedija*, sv. 5 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979), p. 327.
- ***, »Maritain J.«, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 5 (Zagreb: Leksikografski zavod, 1961), pp. 58–59.
- ***, »Maritain J., La philosophie de la nature, Paris 1935«, *Nova revija* 14/ 6 (1935), p. 428.
- ***, »Maritain J., Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative«, *Nova revija* 16/1 (1935), p. 77.
- ***, »Maritainova knjiga o religiji i kulturi«, *Luč* 30/9–10 (1935), pp. 9–10.
- ***, »Medaljoni«, *Život* 8/3 (1927), pp. 174–177.
- ***, »Među francuskim čitateljima«, *Marulić* 12/6 (1979), p. 601.
- ***, »Nad ponorima skrajnosti«, *Osoba i duh*, 1/1 (1949), pp. 1–2.
- ***, »Naša predstavica na konferenciji religija za mir«, *Glas koncila* 18/20 (1979) p. 17.
- ***, »Neuspjeli pokušaj«, *Nova revija* 6/1 (1927), pp. 69–70.
- ***, »Od 12. do 14. XII. 1980 održan je u Parizu međunarodni kolokvij o Jacquesu Maritainu«, *Marulić* 13/5–6 (1980), p. 535.
- ***, »Oko čovječje osobe«, *Osoba i duh* 1/8 (1949), pp. 16–20.
- ***, »Opća deklaracija čovječjih prava«, *Osoba i duh* 1/4 (1949), pp. 13–16.
- ***, »Povodom objavljivanja nekih djela Jacquesa Maritaina«, *Marulić* 9/4 (1978), p. 402.
- ***, »Prijateljima sv. Tome«, *Akvinac* 3/4 (1934), pp. 1–4.
- ***, »Problem 'Katolička Akcija i politika' u Franceskoj«, *Vrhbosna* 41/1 (1927), pp. 1–4.
- *** *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Version 1.0 (London / New York, 1998).
- ***, »Sedam poruka Koncila, Intelektualcima«, *Glas koncila* 4/24–25 (1965), p. 7.

- ***, »Slom tzv. kršćanskog progresizma u Jugoslaviji (Kocbekova skupina kršćanskih personalista likvidirana – Pojava revije ‘Stvarnost’ u Trstu – Kocbekovi suradnici u emigraciji)«, *Glas sv. Antuna* 3/8 (1951), p. 3.
- ***, *Sto godina katoličkog socijalnog nauka: Socijalni dokumenti Crkve*, ur. Marijan Valković (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991).
- *** *Suvremena katolička enciklopedija*, prir. Michael Glazier i Monika K. Hellwig (Split: Laus, 1998).
- ***, »Svečanosti u počast Anđeoskom Naučitelju«, *Nova revija* 2/4 (1923), p. 395.
- ***, »Teološka tribina na Radio Rijeci«, *Zvona* 28/1 (1990), p. 5.
- ***, »Tribina o Maritainu i integralnom humanizmu«, *Glas koncila* 28/46 (1989), p. 6.
- ***, »Veliko priznanje katoličkom filozofu«, *Glas koncila* 3/2 (1964), p. 6.
- ***, »Za mir i pravdu«, *Duhovni život* 7/6 (1935), pp. 369–371.
- ***, »Za prvenstvo duha: Hoćemo da kršćanska kultura prožme politiku, a ne da politika prožme kulturu«, *Glas sv. Antuna* 3/9 (1949), pp. 1–2.
- ***, »Zasnovati novi, integralni humanizam«, *Glas koncila* 6/8 (1967), pp. 1–2.
- Alfirević, Ante. »Bergsonov intuicionizam«, *Život* 6/6 (1925), pp. 321–326.
- Antolović, Josip. »Graditelji suvremene teološke misli«, *Obnovljeni život* 30/6 (1975), pp. 561–567.
- Antolović, Josip. »Jacques Maritain – život i djelo«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 275–278.
- Antolović, Josip. *Mi smo jedno tijelo* (Zagreb: Provincijalat Družbe Isusove, 1988).
- Aragon, Louis. »Umjetnost i stvarnost«, *Izraz* 1/6 (1939) pp. 316–319.
- Bajić, Leonard. »Civilizacija i nadnaravni život«, *Nova revija* 7/2 (1929), pp. 174–187.
- Bajić, Leonard. (F. L. Nardić), »Jakov Maritain pristaje uz Sv. Oca«, *Nova revija* 6/3–4 (1927), pp. 327–329.
- Balić, Karlo. »Crkveni auktoritet prema tomizmu i drugim katoličkim školama«, *Bogoslovska smotra* 26/3 (1938), pp. 255–282.
- Balić, Karlo. »Još o ‘naučnoj’ metodi O. H. Boškovića«, *Nova revija* 19/2 (1940) pp. 126–156; 19/3–4, pp. 224–268; 19/5–6, pp. 400–424.
- Balić, Karlo. »Sv. Toma i drugi naučitelji«, *Bogoslovska smotra* 25/1 (1937), pp. 47–74, 25/2 (1937), pp. 133–160, 25/3 (1937), pp. 261–290, 25/4 (1937), pp. 373–388.
- Balić, Karlo. *Sv. Toma Akvinski i drugi naučitelji* (Zagreb: Tisak nadbiskupske tiskare, 1938).
- Balić, Karlo. *Tomizam u svjetlu naučne i nenaučne kritike* (Šibenik: Tiskara ‘Kačić’, 1941).
- Beker, Miroslav. *Moderna kritika u Engleskoj i Americi* (Zagreb: Liber, 1973).

- Belić, Miljenko. »Pokušaji reformiranja nad kojima ostajemo zamišljeni«, u: Maritain, Jacques. *Tri reformatora*, pp. 237–281.
- Berdjajev, Nikolaj. *Samospoznaja: filozofska autobiografija* (Zagreb: Demetra, 2005).
- Blondel, Maurice. »Y-a-t-il une philosophie chrétienne ?«, *Revue de Métaphysique et de Morale* 38/4 (1931), pp. 599–606.
- Bogutovac, Stjepan. »Filozofija i religija«, *Vrhbosna* 51/7–8 (1937), pp. 160–162.
- Bonifačić, Andrija. »Integralni humanizam ili novo kršćansko društveno uređenje, prema Jacquesu Maritainu«, *Crkva u svijetu* 1/3 (1966) pp. 46–57.
- Bonifačić, Andrija. »O razvoju kršćanskog društva«, *Tavelić* 21/2 (1981) p. 48.
- Bošković, Hijacint. (J.Z.), »Akcija i kontemplacija«, *Duhovni život* 9/6 (1937), pp. 377–380.
- Bošković, Hijacint. »Apostol modernog vremena«, *Duhovni život* 4/3 (1932), pp. 184–188.
- Bošković, Hijacint. »Budućnost zapadne kulture«, *Duhovni život* 14/4–6 (1942), pp. 169–181.
- Bošković, Hijacint. »Invazija instinkta«, *Duhovni život* 10/3 (1938), pp. 138–144.
- Bošković, Hijacint. »Istok i zapad«, *Hrvatska prosvjeta* 21/5 (1934), pp. 191–194.
- Bošković, Hijacint. »Francuski filozof prof. Jacques Maritain...«, *Duhovni život* 11/2 (1939), na koricama časopisa.
- Bošković, Hijacint. »Jacques Maritain«, *Hrvatska straža* 5/87 (1933), p. 13.
- Bošković, Hijacint. »Jacques Maritain, Éléments de Philosophie, Paris, Téqui 8e éd.«, *Duhovni život* 5/ 5 (1933), p. 318.
- Bošković, Hijacint. »Jacques Maritain o Sv. Tomi«, *Obzor* 82/58 (1937), p. 2.
- Bošković, Hijacint. »Jacques Maritain: Religija i kultura«, *Duhovni život* 8/1 (1936), p. 62.
- Bošković, Hijacint. »J. Maritain, Sept leçons sur l'être et les premiers principes de la raison spéculative«, *Duhovni život* 8/5 (1936), p. 319.
- Bošković, Hijacint. (J.Z.), »Katolički pogled na svijet«, *Duhovni život* 10/4 (1938), pp. 248–250.
- Bošković, Hijacint. »Najprije katolik«, *Duhovni život* 10/4 (1938), pp. 193–203.
- Bošković, Hijacint. »Odgojna uloga obitelji«, u: *Obitelj u današnjem društvu* (Zagreb: Hrvatski socijalni tjedan, 1938), pp. 147–157.
- Bošković, Hijacint. »Predgovor«, u: Maritain, Jacques. *Andeoski naučitelj*, pp. 7–37.
- Bošković, Hijacint. »Pregled mistike«, *Duhovni život* 5/ 2 (1933), pp. 122–125.
- Bošković, Hijacint. *Problem spoznaje* (Zagreb: Izdanje 'Duhovnog života', 1931).
- Bošković, Hijacint. »Sv. Stolica o sv. Tomi«, *Bogoslovna smotra* 28/1 (1940), pp. 17–56.

- Bošković, Hijacint. *Sv. Toma Akvinski i Duns Skot* (Zagreb: Istina, 1940).
- Bošković, Hijacint. *Suvremenost tomističke baštine*, priredio Daniel Miščin (Zagreb: Glas koncila, 2011).
- Bošković, Hijacint. »Tomizam u našim danima«, *Hrvatska prosvjeta* 20/6 (1933), pp. 223–226.
- Bošković, Hijacint. »Umjetnost i skolastika«, *Hrvatska prosvjeta* 20/6 (1933), pp. 238–240.
- Bošković, Hijacint. »Za čistoću katolicizma«, *Duhovni život* 10/6 (1938), pp. 337–346.
- Bošnjak, Branko. *Filozofija i kršćanstvo: Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja* (Zagreb: Naprijed, 1966).
- Bošnjak, Branko / Škvorc, Mijo. *Marksist i kršćanin* (Zagreb: Praxis, 1969).
- Bošnjak, Branko. *Povijest filozofije: Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, knjiga treća (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993).
- Branko Bošnjak, »Problem i razvoj ideje humanizma u filozofiji«, u: ***, *Humanizam i socijalizam*, zbornik radova, druga knjiga, pp. 233–314.
- Bošnjak, Branko. *Smisao filozofske egzistencije* (Zagreb: Školska knjiga, 1981).
- B. R., »Maritain za nas«, *Katolički tjednik* 11/51 (1934), pp. 14–15.
- Brajičić, Rudolf. *Dekret o apostolatu svjetovnih vjernika* Apostolicam actuositatem (Zagreb: Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, 1990).
- Brajičić, Rudolf. *Filozofija i filozofije: Filozofski fragmenti* (Zagreb: Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, 1999).
- Brižić, Žarko. »Jacques Maritain«, *Veritas* 22/5 (1983) pp. 14–15.
- B. V., »Éléments de philosophie, Paris 1933«, *Nova revija* 12/4 (1933), p. 299.
- Buble, Reginald. »Ernst Psichari«, *Duhovni život* 1/3 (1929), pp. 154–166, 1/4 (1929), pp. 213–220.
- Bujas, Gašpar. »Mladomisniku Jeronimu Korneru«, *Hrvatska prosvjeta* 26/1–3 (1939), pp. 103–104.
- Butorac, Pavao. *Problem kulture* (Dubrovnik: Biskupije bivše crkvene pokrajine Dalmacije, 1966).
- Cikojević, Ante. »O. Bošković i franjevački kongres«, *Nova revija* 15/5–6 (1936), p. 309.
- Cretam, »Jacques Maritain, Du régime temporel et de la liberté«, *Vrhbosna* 48/1 (1934), p. 22.
- Cviić, Krsto. *Pogled izvana: političke kozerije* (Zagreb: Znanje, 1994).
- Crnković, Zlatko. »Naš čovjek u Londonu«, u: Cviić, Krsto. *Pogled izvana: političke kozerije*, pp. 251–257.
- Cvrlje, Vjekoslav. *Vatikan u suvremenom svijetu* (Zagreb: Školska knjiga, 1980).

- Čulo, Ivan. »Recepcija Nikolaja A. Berdjajeva u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 41/1 (2015), pp. 91–170.
- Čulo, Ivan. »Utjecaj personalizma na hrvatske katoličke socijalne mislioce u 1930-ima«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39/2 (2013), pp. 535–580.
- Čvrljak, Krešimir. »Sustavni pregled filozofskog štiva 'Života' (1919.-1974.)«, *Obnovljeni život* 30/6 (1975), pp. 568–591.
- Ćepulić, Drago. »Braća Tharaud, Maritain i Izrael«, *Duhovni život* 12/3 (1940), pp. 176–184.
- Ćepulić, Drago. »Eis heauton: metafizičke moralne i sentimentalne refleksije«, *Hrvatska smotra* 8/5 (1940), str. 253–263.
- Ćepulić, Drago. »Uspomene na dra Iv.[ana] Merza«, *Nedjelja* 1/5 (1929), pp. 2–3.
- Devčić, Ivan. »Konstituiranje i osnivanje moralnih sudova (Uz problem odnosa između ontološkog i deontološkog reda)«, u: ***, *Filozofija u susret teologiji: Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta D. I. prigodom 50. obljetnice Filozofskog studija*, pp. 167–192.
- Devčić, Ivan. *Pred Bogom blizim i dalekim: Filozofija o religiji* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut, 1998).
- Dragun, Bogdan. »Lijepo i umjetničko«, *Akvinac* 5/6 (1937), pp. 10–19.
- Dr J. B. »P. H. Clerissac, Le Mystère d l'Église, Préface de Jacques Maritain, Ed. Vie Spirituelle, S. Maximin (Var)«, *Duhovni život* 1/1 (1929), pp. 62–63.
- Dr. St. »Zakonitost španjolskog rata«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 253–256.
- Duda, Bonaventura. »Posmrtno slovo profesoru dru Đuri Gračaninu«, *Bogoslovska smotra* 44/2–3 (1974), pp. 428–429.
- Đorđević, Mirko. »Integralni humanizam: U povodu objavljivanja knjige *Cjeloviti humanizam* KS 1989«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 279–283.
- Đurić, Marko P. »Problem otuđenja i razotuđenja u marksizmu i kršćanstvu«, *Crkva u svijetu* 24/4 (1989), pp. 321–329.
- Eterovich, Francis H. *Approaches to Natural Law: From Plato to Kant* (New York: Exposition Press, 1972).
- Eterović, Jacint. »Apostol modernog doba«, *Akvinac* 4/5 (1936), pp. 71–74.
- Eterović, Hijacint. »Društveni uvjeti slobode«, *Osoba i duh* 1/4 (1949), pp. 3–6.
- Eterović, Hijacint. »Granice slobode«, *Osoba i duh* 1/3 (1949), pp. 3–7.
- Eterović, Hijacint. »Kad je riječ o veličini Amerike...: Razmatranja povodom kritike gosp. Bogdana Radice na američki svezak (III) *Osobe i duha*, 1954.«, *Osoba i duh* 7/3 (1955), pp. 1–51.
- Eterović, Hijacint. »Kritički osvrt na Opću deklaraciju čovječjih prava«, *Osoba i duh* 1/2 (1949), pp. 3–9.

- Eterović, Hijacint. »Opća deklaracija čovječih prava, prihvaćena u OUN dana 10. prosinca 1948«, *Osoba i duh* 6/4 (1954), pp. 89–106.
- Eterović, Hijacint. »Profesionalna etika«, *Osoba i duh* 3/6 (1951), pp. 3–8.
- Eterović, Hijacint. »Zatvoreni i otvoreni humanizam«, *Osoba i duh* 3/1 (1951), pp. 3–9.
- Eta. »Anđeoski naučitelj«, *Akvinac* 4/5 (1936), pp. 87–88.
- G. M. »Naši predstavnici na simpoziju o katoličkom filozofu Maritainu«, *Glas koncila* 20/1 (1981), p. 13.
- Gallagher, Thomas. »Jacques Mariain«, u: ***, *Suvremena katolička enciklopedija*, pp. 563–566.
- Gammel, Jakob. »Jacques Maritain, Lettre sur l'indépendance, Paris 1935«, *Život* 22/2 (1941) p. 232.
- Glavurtić, Miro. *Satana: Uvod u demonologiju* (Beograd: Vlastita naklada, 1978).
- Gračanin, Đuro. »Idejna pozadina socijalnog pitanja«, *Vrhbosna* 48/6–7 (1934), pp. 134–140.
- Gračanin, Đuro. »Jacques Maritain: Anđeoski naučitelj«, *Bogoslovska smotra* 25/2 (1937), pp. 213–215.
- Gračanin, Đuro. »Književni otpadnici«, *Vrhbosna* 48/8–9 (1934), pp. 190–195.
- Gračanin, Đuro. *La personnalité morale d'après Kant. Son exposé, sa critique à la lumière du thomisme* (Paris: Vlastita naklada, 1935).
- Gračanin, Đuro. *Moderni filozof – branitelj kršćanstva* (Sarajevo: Nova tiskara Vrčak i dr., 1935).
- Gračanin, Đuro. »Odnosaji naravnog i nadnaravnog reda«, *Bogoslovska smotra* 24/2 (1936), pp. 137–162, 24/4 (1936), pp. 357–392.
- Gračanin, Đuro. »Suvremenost filozofije«, *Hrvatska prosvjeta* 19/1 (1932), pp. 15–18; 19/2 (1932), pp. 25–29.
- Gračanin, Đuro. »Svjedočanstvo mislioca (Bergsonov stav prema kršćanstvu)«, *Život* 21/1 (1940), pp. 1–10.
- Grgec, Petar. »Noviji katolički pokret među Hrvatima«, *Luč* 17/ 2 (1921), pp. 36–48.
- Grgec, Radovan. »Gabriel Marcel«, *Marulić* 6/4 (1973), p. 80.
- Grgec, Radovan. »Jean Daniélou«, *Marulić* 7/4 (1974), p. 70.
- Grgec, Radovan. »Jean Daniélou – čovjek za sva vremena«, *Marulić* 9/2 (1976), p. 142.
- Grgec, Radovan. »Kamo ide suvremena književnost«, *Marulić* 7/5 (1974), pp. 1–3.
- Grgec, Radovan. »Novija francuska literatura kršćanske inspiracije«, *Marulić* 2/2 (1969), p. 8.
- Grgec, Radovan. *Odsjevi kršćanske kulture* (Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda, 1992).
- Grgec, Radovan. *Odsjevi kršćanske kulture II* (Zagreb: HKD Sv. Jeronima, 2007).
- Grgec, Radovan. »Poruka Jacquesa Maritaina«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 119–123.

- Grgec, Radovan. »Uz rub (5)«, *Marulić* 12/1 (1979), pp. 7–11.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (6)«, *Marulić* 12/2 (1979), pp. 103–107.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (7)«, *Marulić* 12/3 (1979), pp. 199–205.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (8)«, *Marulić* 12/4 (1979), pp. 319–322.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (10)«, *Marulić* 12/5 (1979), pp. 410–413.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (15)«, *Marulić* 14/1 (1981), pp. 11–15.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (17)«, *Marulić* 14/4 (1981), pp. 341–346.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (26)«, *Marulić* 16/1 (1983), pp. 1–6.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (27)«, *Marulić* 16/2 (1983), pp. 109–113.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (28)«, *Marulić* 16/3 (1983), pp. 209–213.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (30)«, *Marulić* 16/5 (1983), pp. 461–466.
- Grgec, Radovan. »Uz rub (31)«, *Marulić* 16/6 (1983), pp. 577–582.
- Grlić, Danko. *Estetika: Povijest filozofskih problema* (Zagreb: Naprijed, 1974).
- Grlić, Danko. *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed, 1968), pp. 340–341.
- Grozđanić, Milan. *U ime Krista i Übermenscha* (Osijek: Društvo učitelja, nastavnika i profesora u Osijeku, 1958).
- J. »Veliki svjetski učenjak o hrvatskom filozofu. Maritain o Đuri Gračaninu«, *Hrvatska straža* 7/294 (1935), pp. 4–5.
- Jeremić, Dragan M. *Savremena filozofija Zapada* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952).
- Josipović, Marko. »Pregled skolastičke filozofske tradicije u BiH«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20/1–2 (1994), pp. 349–373.
- Jukić, Jakov. »Hrvatski dominikanci svojemu naučitelju: zbornik u povodu 700. obljetnice smrti sv. Tome Akvinskog, Zagreb, 1974«, *Crkva u svijetu* 9/2 (1974), pp. 192–194.
- Jukić, Jakov. »Na izvorima modernog mentaliteta: Requiem za osamljeni razum«, *Crkva u svijetu* 2/3 (1967), pp. 19–38.
- Jukić, Jakov. *Religija u modernom industrijskom društvu* (Split: Crkva i svijet, 1973).
- Juras, Jure. »Što znači biti slobodan čovjek: Filozofsko-antropološki esej o temeljima samouprave i samoupravljanja«, *Marulić* 2/4 (1969), pp. 48–58.
- Kadić, Ante. *Valovi života* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993).
- Kalanj, Rade. »Moć i nemoć ljudskih prava«, *Socijalna ekologija* 5/1 (1996), pp. 47–63.
- Kalanj, Rade. *Modernost i napredak* (Zagreb: Antibarbarus, 1994).
- Karničić, Robert. »Religija i kultura«, *Akvinac* 3/4 (1935), pp. 53–55.
- Kastropil, Stjepan. »Trojica s mramorne ploče u pariskom panteonu«, *Savremenik* 28/3–4 (1940), pp. 65–70.

- Katalinić, Ante. »Čovjekov titanizam kod Dostojevskog«, *Život* 24/3–4 (1943), pp. 292–301.
- Keilbach, Vilim. »Egzistencijalna filozofija«, *Život* 18/9–10 (1937) pp. 401–415.
- Keilbach, Vilim. *Kratak uvod u filozofiju* (Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, 1945).
- Knezović, Oton. »Katolicizam i intelektualna elita u Francuskoj«, *Nova revija* 10/3 (1932), pp. 249–255.
- Kniewald, Dragutin. »Iz crkvenog života – Katolička akcija u Francuskoj«, *Bogoslovska smotra* 15/3 (1927), pp. 374–376.
- Kniewald, Dragutin. *Dr. Ivan Merz. Život i djelovanje* (Zagreb: Vlastita naklada, Zagreb, 1932).
- Kniewald, Dragutin. *Sluga Božji Dr. Ivan Merz* (Zagreb: Župni ured Sv. Petra, 1988).
- Kostović, Jakov. »François Mauriac«, *Hrvatska revija* 18/1–2 (1945), pp. 46–56.
- Kostović, Jakov. »Hodočasnik Apsolutnog. Povodom pedesetogodišnjice smrti Léona Bloya«, *Crkva u svijetu* 3/1 (1968), pp. 27–37; 3/2 (1968), pp. 47–55.
- Kovačević, Marko. *Antigonina krizantema: političko-etički ogledi* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001).
- Kovačević, Marko. »Pogovor«, u: Maritain, Jacques. *Cjeloviti humanizam*, pp. 365–375.
- Kozelj, Ivan. »Na izvoru života«, *Život* 9/2 (1928), pp. 81–89.
- Kozelj, Ivan. »Primat ideje«, *Život* 11/8 (1930), pp. 353–359.
- Krešić, Andrija. *Filozofija religije* (Zagreb: Naprijed, 1981).
- Kribl Josip. »Berdajev[ljev]a egzistencijalna filozofija«, *Bogoslovska smotra* 37/1–2 (1967), pp. 280–291.
- Kribl, Josip. *Misli uz Berdjajevljevu »Vrijednost kršćanstva i nevrijednost kršćana«* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1981).
- Kribl, Josip. *Sloboda u egzistencijalnoj filozofiji Sorena Kierkegaarda, Nikolaja Berdjajeva, Karla Jaspersa* (Zagreb: Vlastita naklada, 1974).
- Kribl, Josip. »Vrijednost Akvinčeve filozofije i autorealizacija čovjeka«, *Bogoslovska smotra* 48/3–4 (1979) pp. 279–288.
- Krleža, Miroslav. *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963).
- Kujundžić, Nedjeljko. »Jacques Maritain, Filozofija povijesti«, *Obnovljeni život* 45/5 (1990), pp. 445–448.
- Kumpres, Josip. »Religija, kultura i etičnost«, u: ***, *Kultura, etičnost, identitet*, pp. 59–68.
- Kuničić, Jordan. *Čovjek svih vremena: sv. Toma iz Akvina 1225–1274* (Korčula: Izvori istine, 1971).
- Kuničić, Jordan. »Da li tomizam poima filozofiju odviše autonomno«, *Bogoslovska smotra* 24/1 (1936), pp. 45–58.

- Kuničić, Jordan. »Demitizacija ljubavi«, *Glas koncila* 6/3 (1967), p. 3.
- Kupareo, Rajmond. *Umjetnik i zagonetka života* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982).
- Kusić, Ante. *Humanizam i kršćanstvo* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1995).
- Kusić, Ante. *Krist počelo i svrha svega: kozmogeneza – antropogeneza – sjedinjenje u 'točki omega'* (Đakovo: Forum bogoslova, 1997).
- Kusić, Ante. »Neki aspekti suvremene 'krize intelekta'«, *Crkva u svijetu* 7/1 (1972), pp. 37–45.
- Kusić, Ante. »Poteškoće i pokušaji definiranja nevjere«, *Crkva u svijetu* 14/1 (1979), pp. 22–33.
- Kusić, Ante. »Rat i mir u spektrumu kršćanske etike«, u: *** *Crtajte granice ne pre-crtajte ljude*, pp. 290–302.
- Kusić, Ante. *Suvremena misao – izazov vjeri* (Duvno: Sveta baština, 1982).
- Lach, Josip. »Maritain J., Éléments de philosophie, Paris 1933«, *Bogoslovska smotra* 22/2 (1934), pp. 204–205.
- Ladan, Tomislav. *Parva mediaevalia* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983).
- Lasić, Hrvoje. *Čovjek u svjetlu transcendencije: nadnaravno određenje ljudskog bića* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isuove, 1994).
- Lasić, Hrvoje. *Fenomenologija i filozofija religije* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isuove, 2012).
- Lasić, Hrvoje. »J. Maritain i E. Gilson, mislioci 'kršćanske filozofije'«, *Obnovljeni život* 39/2 (1984), pp. 97–112.
- Lasić, Hrvoje. »Humanizam u svjetlu filozofije religije«, *Crkva u svijetu* 21/4 (1986), pp. 399–411.
- Lendić, Ivo. *Božji kotači: Otvoreno pismo msgru. Augustinu Juretiću* (Split: Laus, 2001).
- Lendić, Ivo (Antun Planika). »Dolazi čas siromaha: Značenje intimne povezanosti franjevačkog reda i hrvatskog naroda«, *Glas sv. Antuna* 3/10 (1949), p. 2, 7.
- Lendić, Ivo. *Katolicizam i kultura: Eseji, članci i polemike*, priredio Božidar Petrač (Zagreb: Glas koncila, 2008).
- Lončarević, Vladimir. *Oslobađanje povijesti* (Zagreb: HKZ 'MI', 1997).
- Lorenz, Borislav. *Psihologija i filozofija religije* (Beograd: Geca Kon A. D., 1936).
- Macan, Ivan. »Kršćanska filozofija u katoličkoj misli 19. i 20. stoljeća (II)«, *Obnovljeni život* 50/5 (1995), pp. 501–523.
- Maraković, Ljubomir. »Strani i domaći«, *Hrvatska prosvjeta* 22/9 (1935), pp. 255–257.
- Mardešić, Željko. »Religija industrijske civilizacije (III)«, *Crkva u svijetu* 6/4 (1971), pp. 282–289.
- Matvejević, Predrag. *Otvorena pisma – moralne vježbe* (Beograd: Vlastita naklada, 1986).

- Maurin, Peter. »Cezarizam ili personalizam«, *Život* 19/3 (1938), pp. 132–134.
- Merćep, Vladimir. »Razlozi tomizma«, *Obnovljeni život* 36/6 (1981), pp. 545–554.
- Merćep, Vladimir. »Seljak sa Garonne«, *Crkva u svijetu* 2/2 (1967) pp. 11–25.
- Merklen Léon, »Jedinstvo katolika«, *Vrhbosna* 43/5–6 (1929), pp. 66–69.
- Merz, Ivan. »Katolička literatura – Egzotični roman u Francuskoj, Ernest Psichari«, *Luč* 27/5 (1922), pp. 131–136.
- Miličić, Ante. »Vjera sela (Povodom jedne francuske ankete)«, *Duhovni život* 8/1 (1936), pp. 48–52.
- Mišćin, Daniel. »Hijacint Bošković – promicatelj tomizma«, u: Hijacint Bošković, *Suvremenost tomističke baštine*, pp. 7–42.
- Mounier, Emmanuel. *Angažirana vjera* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971).
- Nedeljković, Dušan. *Pragmatizam i dijalektika* (Beograd: Kultura, 1960).
- Parica, Ivo. »Thomas Merton: Pisac koji je iznenadio i zadivio svijet nakon obraćenja i stupanja u trapistički samostan«, *Glas sv. Antuna* 3/11 (1951), pp. 8, 14.
- Paša, Đuro. »Katolici i Židovi«, *Katolički list* 90/20 (1939), pp. 248–249.
- Pavlović, Augustin. »Tomo Vereš - Toma Akvinski, Izabrano djelo, izdao Globus, Zagreb, 1981.«, *Bogoslovska smotra* 51/4 (1981), pp. 562–564.
- Pavlović, Augustin. »Zadaće države«, *Osoba i duh* 5/5–6 (1953), pp. 23–34.
- Pavlović, Branko. *Filozofija nauke u Francuskoj* (Beograd, Filozofsko društvo Srbije, 1974).
- Perić, Berislav. *Pravna znanost i dijalektika: osnove za suvremenu filozofiju prava* (Zagreb: Narodne novine, 1962).
- Perović, Bonifacije. *Društvo u svom ljudskom liku: vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1979).
- Perović, Bonifacije. *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu: naš čovjek i društvo u prijelomu povijesnog razdoblja* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1971).
- Perović, Bonifacije. *Hrvatski katolički pokret: moje uspomene* (Roma: ZIRAL, 1976).
- Perović, Bonifacije. »Philadelphijska povelja. Društvena politika od Versaillesa do nedavne Deklaracije Međunarodne organizacije rada«, *Spremnost* 3/136 (1944), p. 3.
- Perović, Bonifacije. »Socijalizam kao projekt budućnosti«, u: *Hrvatska revija – Jubilarni zbornik 1951–1975*. (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), pp. 641–663.
- Perović, Bonifacije. »Universalna deklaracija čovječjih prava. Prigodom njezine desetgodišnjice (1948.–1958.)«, *Hrvatska revija* 9/2 (1959), pp. 131–135.
- Pešić-Golubović, Zaga. »Personalizam Emaniela Munijea«, *Savremene filozofske teme* 1 (1960), pp. 145–163.

- Pešić-Golubović, Zagorka. *Problemi savremene teorije ličnosti* (Beograd: Kultura, 1966).
- Petešić, Ćiril. *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945* (Zagreb: Globus, 1982).
- Petlić, Matija. »Jedno važno filozofsko djelo (Jacques Maritain: *Éléments de philosophie*)«, *Hrvatska prosvjeta* 8/4 (1921), pp. 114–119; 8/5 (1921), pp. 147–150.
- Petrović, Gajo. *U potrazi za slobodom* (Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1990).
- Pfleger, Karl. »Berdajew, istokršćanski gnostik«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 197–217.
- Phayer, Michael. *Pio XII., holokaust i hladni rat* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2010).
- Picon, Gaëtan, *Panorama savremenih ideja* (Beograd: Kosmos, 1960).
- Pospišil, Viktor. »Sveti Toma Akvinski i kršćanski Istok«, *Katolički list* 89/24 (1938), p. 283.
- Pušić, Miho. »Pismo Hijacintu Boškoviću«, *List biskupije splitsko-makarske* 58/11–12 (1936), pp. 140–141.
- Radica, Bogdan. *Agonija Europe: Razgovori i susreti* (Zagreb: Disput, 2006), poglavlje o Maritainu na pp. 251–260.
- Radica, Bogdan. *Agonija Evrope: Razgovori i susreti* (Beograd: Geca Kon, 1940), poglavlje o Maritainu na pp. 359–373.
- Radica, Bogdan. »In memoriam: Dr. Mate Ujević«, *Hrvatska revija* 17/1–2 (1967), pp. 184–187.
- Radica, Bogdan. »Nada u Hrišćanstvo«, *Nova Evropa* 20/12 (1939), pp. 381–385.
- Radonić, Bone. »Duns Skot sljedbenik sv. Franje u poštovanju auktoriteta sv. Rimske Crkve i njezina Poglavice«, *Nova revija* 16/1 (1937), pp. 3–25.
- Rendić, Smiljana. »Kasno kršteni svetac: Jacques Maritain«, *Glas koncila* 12/10 (1973), p. 7.
- Ricov, Joja (Jo-Ri). »Zbornik u povodu 700. obljetnice Sv. Tome Akvinskog (1274–1974)«, *Marulić* 7/1–2 (1974), pp. 88–91.
- Rohrbacher, Stjepan. »Sv. Toma Akvinski i moderni kaos (Na vrhuncu materijalne kulture)«, *Život* 14/7 (1933), pp. 305–311.
- Rourke, R. Thomas; Chazarreta Rourke, A. Rosita. *A Theory of Personalism* (Oxford: Lexington Books, 2005).
- Romić, Jakov Rafael. *Personalistička etika* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973).
- Roščić, Nikola Mate. »Laički apostolat Ivana Merza u svjetlu II vatikanskog sabora«, *Obnovljeni život* 34/4 (1979), pp. 353–365.
- Roščić, Nikola. »Velikani današnjice: Jacques Maritain«, *Veritas* 8/10 (1969), p. 189.
- Rudež, Božo. »Uz tekstove o religiji i Crkvi«, *Kulturni radnik* 35/5 (1982), p. 37–39.

- Saganić, Gvido. »Odnos Crkve i države u slobodnom društvu«, u: *** *Hrvatski razgovori o slobodi*, pp. 159–175.
- Schuman, Robert. *Za Europu* (Zagreb: Europski dom, 2000).
- Smailagić, Nerkez. *Historija političkih doktrina* (Zagreb: Naprijed, 1970).
- Spalatin, Krsto. »Povijest jednog prijateljstva: Sjećanja na Dušana Žanka«, *Hrvatska revija* 30/1 (1980), pp. 52–66.
- Spalatin, Krsto. »Prvi glasovi iz Francuske«, *Hrvatska revija* 14/7 (1941), pp. 382–384.
- Šrakić, Marin. »Izgradnja svjetske zajednice – obavezan put mira«, *Crkva u svijetu* 24/3 (1989), pp. 214–231.
- Stamać, Ante. »Krjepost kao estetski habitus«, *Vijenac* 9/203 (2001), p. 9.
- Stojković, Andrija B. *Osnovi marksističke filozofije* (Beograd: Službeni list, 1973).
- Sunić, Tomislav. »Ostvarena utopija: liberalizam«, *Hrvatska revija* 40/2 (1990), pp. 384–394.
- Sušilović, Vitomir. »Ropsov svijet bez duše«, *Hrvatska prosvjeta* 20/4 (1933), pp. 155–157.
- Šajković, Radmila. »Antiracionalistički i mistički smisao filozofije personalizma«, *Filozofski pregled* 2/4 (1954), pp. 6–11.
- Šajković, Radmila. »Kartezijanska revolucija i njen značaj u filozofiji i nauci«, *Savremene filozofske teme* 2 (1961), pp. 21–38.
- Šajković, Radmila. »Katolicizam i obnova skolastike u savremenoj francuskoj filozofiji: Neotomizam Žaka Maritena«, *Naša stvarnost* 9/1 (1955), pp. 28–43.
- Šanc, Franjo. »II tomistički kongres u Rimu«, *Vrhbosna* 50/12 (1936), p. 312.
- Šanc, Franjo. »Futscher Lorenz, Akt und Potenz, Innsbruck 1933«, *Vrhbosna* 49/5–6 (1935), p. 138.
- Šanc, Franjo. »Gračanin Đ. La Personnalité morale d'après Kant. Préface de Jacques Maritain«, *Život* 16/8 (1935), pp. 376–377.
- Šanc, Franjo. »Hans Driesch – o ishodištu svake filozofije«, *Život* 20/7 (1939), pp. 401–411; 20/9–10, pp. 545–565.
- Šanc, Franjo. »Maritain Jacques, Anđeoski naučitelj«, *Život* 18/3 (1937), p. 135.
- Šanc, Franjo. »Po kršćanskom svijetu, 8. tomistički internacionalni kongres u Rimu«, *Vrhbosna* 50/12 (1936), pp. 312–313.
- Šanc, Franjo. *Povijest filozofije, I. Dio: Filozofija starih Grka i Rimljana* (Zagreb: Knjižnica života, 1942).
- Šanc, Franjo. *Povijest filozofije, II. Dio: Filozofija srednjeg vijeka* (Zagreb: Knjižnica života, 1943).
- Šanc, Franjo. »Tomistički internacionalni kongresu u Rimu 23-28. studenog 1936.«, *Život* 18/1 (1937), pp. 38–42.

- Šanjek, Franjo. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: pregled religiozne povijesti Hrvata (7-20. st.)* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991).
- Šeks, Vladimir. »Jugoslavija i međunaradni pravni dokumenti o pravima čovjeka«, *Revija za sociologiju* 20/3-4, pp. 351-362.
- Šimetović, Tarcizije. »Problem ljepote na bazi tomizma«, *Akvinac* 3/3 (1934), pp. 79-86.
- Šimundža, Drago. »Pitanje krivnje i grijeha u suvremenoj književnosti«, *Crkva u svijetu* 9/3 (1974), pp. 263-277.
- Šimundža, Drago. *Problem Boga u suvremenoj književnosti* (Split: Crkva u svijetu, 1983).
- Šinko, Ervin. *Roman jednog romana: bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935 do 1937 godine* (Zagreb: Zora, 1955).
- Škvorc, Mijo. »Misli Jacquesa Maritaina o umjetnosti i moralu«, *Marulić* 2/2 (1969), pp. 1-6.
- Škvorc, Mijo. »Raissa je dovršila svoj dnevnik«, *Glas koncila* 3/11 (1964), p. 9.
- Škvorc, Mijo. *Vjera i nevjera: Problem naših dana i misterij naših duša* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1982).
- Tuđman, Franjo. *Rat protiv rata: Partizanski rat u prošlosti i budućnosti* (Zagreb: Zora, 1957).
- Ujević, Tin. »Frantz Clement i noviji Francuzi«, *Mlada Bosna* 4/3 (1931), pp. 127-134.
- Ujević, Tin. *Sabrana djela*, Svezak osmi: *Eseji, rasprave, članci* (Zagreb: Znanje, 1965).
- Urban, Fran. »Svijet je blagoslovljen u početku«, *Obnovljeni život* 37/3 (1982), pp. 284-296.
- V., »Maritain J., Distingueur pour unir ou les degrés du savoir, Paris 1932«, *Nova revija* 12/5-6 (1933), pp. 426-427.
- Vasilj, Vendelin. *Komunizam i vjera* (Chicago: Croatian Franciscan Press, 1950).
- Valentini, Francesco. »Od nihilizma do moralizma: Albert Camus«, *Naše teme* 5/11 (1961), pp. 1661-1672.
- Valković, Marijan. »Europa, kršćanstvo i Crkva«, *Bogoslovska smotra* 65/3-4 (1996), pp. 399-437.
- Valković, Marijan. »Etos, etika i eshaton«, *Riječki teološki časopis* 5/1 (1997), pp. 125-146.
- Valković, Marijan. »Krist, kultura, kontrakultura«, *Bogoslovska smotra* 55/3-4 (1985), pp. 306-331.
- Valković, Marijan. »Kritička uloga Crkve i teologije u politici«, *Politička misao* 32/3-4 (1995), pp. 93-111.

- Valković, Marijan. »Obitelj u misli Crkve danas«, *Bogoslovska smotra* 42/1 (1972), pp. 17–34.
- Valković, Marijan. »Solidarnost i pravda kao temelj socijalne države«, *Revija za socijalnu politiku* 3/3–4 (1996), pp. 217–238.
- Valković, Marijan. »Socijalni nauk Crkve i socijalna politika«, *Revija za socijalnu politiku* 1/1 (1994), pp. 15–23.
- Vasilj, Kvirin. *Marksizam i kršćanstvo* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976).
- Vereš, Tomo. »Domaća bibliografija o J. Maritainu (1921–1990)«, u: Maritain, Jacques. *Filozofija povijesti*, pp. 110–123.
- Vereš, Tomo. »Emmanuel Mounier«, *Glas koncila* 20/2 (1981), p. 10.
- Vereš, Tomo. *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1973).
- Vereš, Tomo. *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1981).
- Vereš, Tomo. »Kršćanski filozofi u marksističkom leksikonu«, *Obnovljeni život* 38/2 (1983), pp. 171–178.
- Vereš, Tomo. »O Maritainu ili o nečem drugom?«, *Marulić* 14/5 (1981), pp. 485–487.
- Vereš, Tomo. *Pružene ruke: Prilozi za dijalog između marksista i kršćana* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1989).
- Vereš, Tomo. *Razmišljanja jednog kršćanina* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 2000).
- Vereš, Tomo. »Sudbina Maritainove misli u Hrvatskoj«, *Marulić* 14/2 (1981), pp. 124–136.
- Vereš, Tomo. »Toma Akvinski i Dante Alighieri«, *Crkva u svijetu* 17/4 (1982), pp. 327–343.
- Vereš, Tomo. »Veliki mudrac – skroman čovjek. Jacques Maritain (1882–1973)«, u: ***, *Danica 1982*, (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1981), pp. 88–90.
- Vereš, Tomo. »Zaboravljeni hrvatski mislilac, Hijacint Bošković (1900–1947)«, *Obnovljeni život* 32/5 (1977), pp. 464–471.
- Vereš, Tomo. »Značajna 'Filozofija religije' (Bernhard Welte, Religionsphilosophie, Herder, Freiburg im Breisgau, 1978.)«, *Crkva u svijetu* 14/4 (1979), pp. 348–357.
- Vida, Viktor. »Odjeci Maritaina: Uz 70. godišnjicu francuskog filozofa«, *Glas sv. Antuna* 4/11 (1952), pp. 6. i 10.
- Vida, Viktor. *Otključana škrinjica: eseji, kritike, feljtoni, polemike* (Zagreb: Dora Krupićeva, 1997).
- Vucić, Božo. »Crkva i znanost«, *Nova revija* 18/1 (1940), pp. 75–76.

- Vucić, Božo (B. V.). »Éléments de philosophie, Paris 1933«, *Nova revija* 12/4 (1933), p. 299.
- Vukasović, Ante. »Povratak hrvatskoj aksiologijsko-pedagogijskoj baštini«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20/1–2 (1994), pp. 389–406.
- Weber, Hinko. »Život u župi i katolička akcija«, *Duhovni život* br. 7/3 (1935), pp. 180–184.
- Zaninović, Rajka. »Jacques Maritain, Cjeloviti humanizam«, *Filozofska istraživanja* 9/3 (1989), pp. 1079–1082.
- Zelić, Ivan. *Filozofija znanosti Jacquesa Maritaina* (Split: Redak, 2013).
- Zenko, Franjo. »Emmanuel Mounier«, u: Mounier, Emmanuel. *Angažirana vjera*, pp. 253–270.
- Zenko, Franjo. »Emmanuel Mounier«, *Kolo* 12 (1969), pp. 1287–1299.
- Zenko, Franjo. »Personalistički krug«, *Naše teme* 5/4 (1961), pp. 611–615.
- Zenko, Franjo. *Personalizam Emmanuela Mouniera: Pokušaj sinteze marksizma i egzistencijalizma* (Zagreb: Centar za povijesne znanosti, 1980).
- Zenko, Franjo. *Samokritika komunističkog revolucionarizma* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1991).
- Zimmermann, Stjepan. »Dr. Hijacint Bošković O. P. Problem spoznaje«, *Bogoslovka smotra* 20/4 (1932), pp. 479–489.
- Zimmermann, Stjepan. »Filozofija u Hrvatskoj, zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina«, u: Stjepan Zimmermann, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, pp. 11–38.
- Zimmermann, Stjepan. »Jacques Maritain, Éléments de philosophie II, Paris 1923«, *Bogoslovka smotra* 11/4 (1924), p. 465.
- Zimmermann, Stjepan. *O hrvatskoj filozofiji i kulturi* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001).
- Zimmermann, Stjepan. *Uvod u filozofiju* (Zagreb: Narodna prosvjeta, 1922).
- Zimmermann, Stjepan. *Filozofija i religija* (Zagreb: Zbor duhovne mladeži zagrebačke, 1936).
- Žanić, Karlo. »Kulturna samostalnost hrvat. naroda«, *Akvinac* 7/8 (1940), pp. 9–18.
- Žanko, Dušan. »Ante Starčević kao moralist«, *Hrvatska smotra*, 6/1 (1938), pp. 1–6, 6/2 (1938), pp. 57–67.
- Žanko, Dušan. »Duša dra Ivana Merza«, *Život* 19/5 (1938), pp. 245–273.
- Žanko, Dušan. »Jedna hrvatska filozofija historije u filozofskim djelima Stjepana Zimmermanna«, *Hrvatska revija* 20/4 (1970), pp. 1012–1043.
- Žanko, Dušan. »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'«, *Hrvatska smotra* 8/1 (1940), pp. 113–126,

Žanko, Dušan. *Svjedoci* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1987).

Žanko, Dušan. »Uz hrvatski pregled katoličke francuske književnosti«, *Život* 20/3–4 (1939), pp. 251–253.

The Reception of Jacques Maritain in Croatia During the Twentieth Century

Summary

This article examines the reception of the French philosopher Jacques Maritain (1882–1973) in Croatia during the twentieth century, including Croatian translations of Maritain's books and essays, articles on Maritain and his work, as well as the influence of some of his ideas on Croatian philosophers and other thinkers.

The reception of Maritain's thought in Croatia may be traced from the beginning of the 1920s. Matija Petlić introduced him in 1921 as a major and important philosopher, especially for the Catholic thought. Philosophical reception of Maritain gained in prominence in the 1930s, when, as a leading neo-Thomist and one of the distinguished figures of the personalistic movement, he was recognised as "Catholic leader in philosophical ideas," "the most prominent exponent of Christian philosophy," "foremost philosopher and convert," "philosophical authority," "famous French philosopher," and the like, mainly by the Catholic journals *Nova revija*, *Život*, *Vrhbosna*, *Luč* and *Duhovni život*.

In the 1930s, two of Maritain's books saw their Croatian translations: *Religija i kultura* [*Religion and Culture*] in 1935, and *Anđeoski naučitelj* [*The Angelic Doctor: The Life and Thought of Saint Thomas Aquinas*] in 1936. The latter incited vehement polemics on Thomism as the only true Catholic philosophical worldview between the Dominican Hijacint Bošković and Franciscan Karlo Balić. Their dispute overshadowed all other research of Maritain's philosophy and some valuable contributions, especially in the works of Đuro Gračanin, Stjepan Zimmermann, Dušan Žanko, and Bogdan Radica.

The period after WWII was marked by repression against all those who refused to accept the generally proclaimed Marxist worldview, and from the standpoint of that ideology, Maritain was an 'undesirable' thinker. In their assessments of Neo-Thomism and personalism, Belgrade Marxist philosophers Dragan Jeremić and Radmila Šajković present Maritain's philosophy in a negative light, failing to provide a more significant philosophical criticism. In the post-War period Maritain was rarely mentioned, with the exception of personalistic and neo-Thomist journals of Croatian emigration, especially *Osoba i duh* and *Glas sv. Antuna*. In their articles, particularly those of Hijacint Eterović, dominates the theme of Maritain's political philosophy and philosophy of law.

By the 1960s, the rigid ideological framework characteristic of the post-War Yugoslavia gradually gave way to more democratic, though limited, changes in the

field of culture and philosophy. In the mid-1960s, in the revived Catholic press, especially since the Second Vatican Council, Maritain appears more often, while the Marxist philosophers either ignored him or referred to him randomly. The first post-War systematic article dealing with Maritain's thought was published by Andrija Bonifačić in 1966, and the philosophers and editors who in their works draw more attention to Maritain are Tomo Vereš, Ante Kusić, and Radovan Grgec.

In the period 1989–1995, the translations of four of his works were published: *Cjeloviti humanizam* [*Integral Humanism*] (1989), *Filozofija povijesti* [*On the Philosophy of History*] (1990), *Čovjek i država* [*Man and the State*] (1992), and *Tri reformatora: Luther, Descartes, Rousseau* [*Three Reformers: Luther, Descartes, Rousseau*] (1995).

The downfall of socialism and dismemberment of Yugoslavia brought no new quality to the reception of Maritain in Croatia. Given the circumstances, it may have been expected that in a state and society that was changing its sovereign frame and socio-political status issues such as Demochristian orientation, European integration and human rights should result in serious discussions, in which Maritain would definitely have his place, that, however, was not the case. Maritain is still frequently mentioned, though in cursory remarks and in the footnotes of various texts, with a more than evident absence of comprehensive works on his thought. Merely a few books from his rich opus have been translated. Only a few fields of Maritain's broad scope of activity have been partially highlighted. Despite an apparent tendency, which may rightly be described as a constant in Croatia, to attach more importance to Maritain where it is inappropriate and not mention him at all where appropriate, various thinkers continue to acknowledge his indisputable greatness.

Key words: Jacques Maritain, Christian philosophy, neo-Thomism, personalism, philosophical reception in Croatia, Hijacint Eterović, Đuro Gračanin, Ante Kusić, Bogdan Radica, Tomo Vereš

